

B Á R D O S   A R T U R

URALKODÓK
ÉS
KOMÉDIÁSOK

BUDAPEST
NYUGAT KIADÓ ÉS IRODALMI R. T.
KIADÁSA

Úgy látszik, mintha a mi korunknak már sem kedve, sem ideje nem volna a méltóságra és a festőiségre. A még aktív trónok sarjai is futball-mérkőzésekben vesznek részt és a walesi herceg arcképét rugby-sapkában közlik az újságok millió példányban. A színpad királyai és királynői pedig az autó polgári jólétén buzgólkodnak és nem győzik bizonyítani, hogy ők is csak emberek ...

Pedig a nagy gesztus nem halt meg, talán még csak nem is alszik. Még a futball-pálya ujjongó tízezreit is az antik aréna mámora és festőisége vonzza együvé. A hatalom ma sem éri be azzal, hogy pusztán a józan ész érveire támaszkodjék, ma is külső csillogásra, a fantázia foglalkoztatására van szüksége. A forradalmak Franciaországában a bírák és az ügyvédek még ma is talárban szolgáltatják a jogot, az angolok pedig még rizsposros parókát is öltenek hozzá.

A korszellem, ha okai mélyebbek is, nem kevésbé változó, mint a divat. Bizonyos, hogy ismét el fog jönni a méltóság, a festőiség, a nagy gesztus korszaka. Már sokszor pózzá merevedett és nevetségbe fulladt, de mindannyiszor újra feltámadt. Mert vágya örök: a megnyilatkozásra törő emberi magasrendűségből fakad.

Az úgynevezett élet színpadán ágalunk mindannyian, amíg ágalunk, amíg élünk: Shakespeare-rel nem a «szakember» elfogultsága vétette észre az élet és a színpad mély és megdöbbentő analógiáját. Fellépünk a színpadra, elmondjuk a magunk — sokszor nem is a magunk — mondókáját, aztán ismét eltűnünk a súlylyesztőben, bizonyára még észrevétlenebbül, mint a

színpad aktorai. És még csak nem is sejtjük a velünk játszadozó nagy bábjátékos szándékait.

Világokat összekötő találmányok? Repülőgép? Ezek is csak a nagy színpad újszerű kellékei. De ezekkel együtt is minden csak a nagy emberi színpad keretén belül marad. Nincs az a technika, mellyel kiléphetnénk, kilendülhetnénk belőle.

Aktorok vagyunk mindannyian, de a *grand geste* kiváltságát csak az uralkodók és a komédiások engedhetik meg maguknak. A nagy színpad és a kis színpad királyai. Már ameddig megengedhetik maguknak és — ha a tehetségük is megengedi. Mert nemcsak a színpad királyai, hanem a királyok is csak akkor igazi királyok, ha tehetségük van hozzá. Az a kis korzikai hadnagy jobban csinálta, mint bármely született uralkodó: neki volt a legnagyobb tehetsége hozzá. Parvenü létére ő volt a *grand geste* legnagyobb művésze. Nagyobb még mint Talma, császári birodalmának legnagyobb komédiása.

Uralkodók és komédiások... Ez a két «foglalkozás» nemcsak annál az ellentétnél fogva kapcsolódik, hogy az egyik annak a társadalomnak az ormain jár, amely a másikat évszázadokon át kiközösítette. Nem is csak annál a furesaságnál fogva, hogy a kiközösített teljes illúzióval játszotta azokat az uralkodókat, akik az ő fajtáját emberszámba is alig vették ... Holott ember és ember között aligha lehet olyan mérhetetlen a különbség, mert aki a színpadon teljes patinájú uralkodó tud lenni, az talán a valóságban is majdnem el tudná látni ezt a tisztet, amely a legtöbb esetben itt is csak gesztus kérdése.

Más, közelebbi, személyesebb kapcsolat is volt mindig uralkodók és komédiások között. Nemcsak a színészt izgatta mindig a hatalom fénye és személyes megtestesülése, — az uralkodót is izgatta a színésznek nem egyszer az övénél nagyobb népszerűsége, a kitenyésztett emberfajta, a művész mindig érdekes problémája és titokzatos kisugárzása... De ezenkívül egészen pozitív érdekek is hamar megtanították az

uralkodókat arra, hogy a színészre felfigyeljenek. Már régen felismerték a színház hatalmas propaganda-erejét, rájöttek arra, hogy a színház nemcsak szórakozóhely, hanem szószék is, ahonnan minden eszme könnyebben, hatásosabban kél szárnyra, különösen azokban az időkben, amikor még hírlapokkal sem lehetett a közvéleményt irányítani.

Volt uralkodó, akinek a közvélemény miatt volt fontos a színház, de volt olyan is, akinek éppen mint szórakozóhely szolgálta céljait. A tömegek szórakoztatása, más szóval: a napi politika égető kérdéseitől való elterelése is fontos érdeke volt az uralkodóknak. De akadt olyan uralkodó is, akinek szívügye, szenvedélye volt a színház, sőt akit legszemélyesebb színpadi ambíciók is fűtöttek.

És még több akadt olyan, akit egyéb intim kötelékek fűztek gyengéd szálakkal a színházhoz és a színháznak egy-egy kecses királynőjéhez, vagy akár szolgálólányához is... Ezen a ponton az uralkodók nem helyeztek súlyt az egyenrangúságra. Annál kevésbé, mert a szolgálólányokból a királyi kegy révén hamar lehetett a színpadon királyné is... Persze, csak ideig-óráig. Mert a színpadhoz talán mégis pozitívabb tehetőség kell, mint az uralkodáshoz.

Mai ésszel már meg sem tudjuk érteni, miért voltak a színészek olyan sokáig, szinte évezredekig, az emberi társadalom kiközösítettjei? Ugyanakkor, amikor egyesek közülök a legnagyobb fényben és dicsőségben éltek. Még azt sem lehet mondani, hogy ezek a kiválasztottak mindig csak nők lettek volna és csak női szereplésük emelte ki őket a megbélyegzettek táborából. Roscius, Aesopus, Talma, Garrick, Kean az életnek, a társadalomnak is igazi fejedelmek voltak. Ugyanakkor, amikor társaiknak még a polgári eltemettetés tisztességében sem lehetett részük.

Tehát még azt sem lehet mondani, hogy csak a színésznő férközhetett közel a társadalmi rangot osztó uralkodóhoz. Ha a színészet rangemelése mégis sokat köszönhet neki és a föld uraival való intimebb kapcsó-

latainak, akkor ezt sem elhallgatni, sem mentegezni nem szükséges. Ha a történelem tanúsága szerint országok kormányzásában és az élet minden komoly területén olyan nagy szerep jutott a női befolyásnak, miért lenne éppen a színház játékos világa kivétel? Miért lenne a színház hozzáférhetetlenebb és aszkétikusabb, mint a politika?

Ha a színház a színésznő révén jutott nagyobb megbecsüléshez, ha az uralkodót a színésznővel való ismeretség tanította meg az egész lenézett színésztársadalom nagyobb tiszteletére, ez csak azt bizonyítja, hogy a lebecsülés pusztán tájékozatlanságból eredt. És csak a színésznő osztály-öntudatára, meggyőző erejére vall, hogy a maga emelkedését egyúttal a színész-társadalom emelésére is ki tudta használni. Köztük ennek a misszióknak olyan rendkívül tudatos és okos kis apostolai is akadtak, mint Mademoiselle Clairon, a XVIII. század legkecsesebb és mégis legkomolyabb, legnagyobb tragikája, «a Comédie Française királynője».

CLAIRON

CLAIRON
(Schenau rajza)

Ezerhétszáznyolcvannyolc... A Bastille már agyalábakon áll. A nyomor és az agitáció már mind a négy sarkán felgyújtotta Párizst, mely füstölög az elégedetlenségtől és a kirobbanásra váró izgalomtól. Az egész város már egyetlen, túlfűtött politikai katlan... De azért ez a város, mint mindig, most is ráér a mosolyra és a finom kis szenzációkra.

Később is, mikor már teljes lángjában állt a forradalom, Párizs mindig ráért a szórakozásra, a játékra, a rigolade-ra és a színházi intrikákra is. Egy-egy jól sikerült mókáról annyit beszéltek, mint a Bastille lerombolásáról.

Most az egész irodalmi Párizs, de maga a párizsi tömeg is egy öreg színésznő házához zarándokol, aki tizenhétévi távollét után ismét felbukkant Párizsban, amely oly hamar tud felejteni, de amelynek van érzéke a történelem relikviái iránt.

úgy látszott, hogy már teljesen elfelejtették Mlle Clairont, akit húsz évig szakadatlanul ünnepeltek az ország első színházában és Párizs divatos szalonjaiban és aki éppoly hirtelen tűnt el Párizs színpadáról, amely hirtelen uralma alá hajtotta ezt a szeszélyes várost.

Most egy könyv terelte a hatvanéves színésznőre a közfigyelmet. Párizsban egy könyv eseménnyé tud megnőni. A művésznő kiadta a naplóját, amely néhány nap alatt rengeteg példányban fogyott el. Pedig ez a napló nem hajszolta a szenzációt, nem közölt személyeskedő, vagy szerelmi leleplezéseket. írója nagyon egyszerűen és nagyon őszintén mondja el benne élete eseményeit, azaz hogy csak egynehányat közölök, mert

hangsúlyozni kívánja, hogy — meglehetősen viharos — szerelmi élete: az ő magánügye, melyhez senkinek semmi köze. Sőt szándéka komolyságát azzal is hangsúlyozza, hogy egy egész kis színpadi esztétikát közöl benne, a maga megállapításait, hitvallását a színpadról.

Mégis, a kortársak feljegyzéseinek lelkendezéséből látható, hogy az akkori Párizs számára valami hihetetlen pikantéria volt ez a napló. És ha figyelemmel lapozgunk benne, kétségtelen, hogy mai szemmel nézve is rendkívül becses és érdekes.

A párizsi színpad egykori csillaga à la Voltaire karosszékekben ül, a Comédie Française nyugdíj asainak egyszerű ruhájában, melynek ráncait azonban nagy műgonddal, az antik szobrok hagyományai szerint rendezte el. Így fogadja a kíváncsiakat, akik a hódolás ürügyével járulnak eléje. De ő most, noha nagy életismerete bizonyára átlát az összes titkos rugókon, nem törődik az okokkal. Tudomásul veszi és élvezzi az eredményt: az exhumálást, a kíváncsiságot és az ünneplést, Színésznő, aki el van ragadtatva a hódolattól. Pedig túlságosan is tisztában van vele, hogy milyen kiábrándító látványt nyújthat. Egy barátjának, aki levélben jelenti be látogatását, így ír:

«ön még szépnek, ragyogónak lát az emlékeiben. ó, változtassa meg a véleményét! Emlémem különb, mint én vagyok. Egyre rosszabbul látok és hallok, az arcom ráncos, finom alakomra húsrétegek rakódtak... Ha eljön hozzám, úgy érezheti magát, mint aki az alvilágba száll le... De a szívem, a megértésem a régi, erről talán még rám fog ismerni...»

Ez a barát Mademoiselle Clairon első szerelme ... A művésznő Rouen-ban játszott akkor és tizenhétéves volt. De a barát — a krónika a nevét is feljegyezte — mégis eljött régi szerelmeséhez.

A művésznő maga nyitott ajtót az elegáns öregúrnak.

— Mlle Clairon-t keresem.

A művésznő szemébe nézett a látogatónak, majd hirtelen, talán maga sem tudja, miért, így válaszolt:

— Nincs itthon... Mit mondjak neki?

Az öregúr mély szomorúsággal nézte a kérdezőt, egészen elmerült gondolataiba. Majd zavartan, sietve:

— Eljövök legközelebb ... Nagyon hamar.

De többé nem jött vissza. Ezt pedig — és az egész kis történetet maga Mlle Clairon mesélte el barátainak, szomorúan bölcs mosollyal.

De akik 1788-ban felkeresték az ismét híressé vált művésznőt, előkelő levegőjű, finom emlékektől hervadt illatú házában, azok nem találták sem visszatevőnek, sem csúnyának. Fehér haja görögmódra övezte gondosan restaurált és szinte ráncatlan arcát. Alakja kissé meghajolt, de a homlokán — ezt nyomatékosan kiemelik — egyetlen ránc sem éktelenkedett és szemében fiatalos tűz, szellem, kíváncsiság, kedvesség ... Akik még látták mint Phaedrát, Rodogunt, vagy Meropét, most is megtalálják arcán a nemes méltóság vonásait. Pedig most állandóan könnyű, szellemes mosoly játszik az ajkán. Erre: a szellemére büszke, az egyedülire, ami megmaradt. Naponta olvassa Voltaire-t és régi, nagy szerepeit, Racine és Corneille halhatatlan oeuvre-jében.

André Chénier, a forradalom forrószavú költője járul most eléje, Clotilde-nak, az opera nagy művésznőjének társaságában. Meghatottan nézi Clairon-t, aki finom mosollyal megszólal:

Bizony, kedves poétám, én vagyok Clairon! És mellettem, itt az asztalon, az én egyetlen, megmaradt barátaim: Corneille, Racine és Voltaire... A többi minden, minden elmúlt...

— Ilyen illusztris asszony... — mereng el Chénier — akinek koronát kellene viselnie ...

— Viselhettem volna, kedves poétám, igazi koronát! Volt idő, hogy csak rajtam múlt... De súlyosnak találtam és feszélyezőnek. Többre becsültem az én színepadi papirkoronámat és az apró szabadságokat...

— Igaza volt! — szól megértően a forradalom költője, minden apróbb és nagyobb szabadságok apostola.

— Igen ám, csakhogy megöregedtem!... illúzióim és színpadi koronáim is mind lehervadtak, most már semmiféle szabadságnak sem vehetem hasznát és a valóságok, amik megmaradtak, bizony nem nagyon vigasztalók... Nézze ezt az omladozó házat! Staël bárótól kaptam, olyan okokból, melyeket később felesége is méltányolt. Ő tartotta karban, amíg itt egy kis szeretetre talált, amely ide vonzotta. De amióta a szerelem elröpült a küszöbömről és a gondok foglalták el helyét, azóta a nyomor is ideköltözött és a szél egyenként viszi el a cserepet a tetőről. Kollégáim a Comédie Française-ben pedig úgy találják, hogy vissza is élek már az élet jogával...

Chénier szeméből kövér könnycseppek gördültek alá: nemcsak a nyomor hatotta meg, hanem az őszinteség is, amelyet ő mindig a legtöbbre becsült.

Nyilván ez az őszinteség volt a napló sikerének is a legnagyobb ereje és attrakciója. Kísérjük meg naplóját, levelei és a kortársak feljegyzéseinek segítségével felidézni Mlle Clairon híres és gazdag múltját és érdekes, vonzó alakját.

*

Condé tartományának egy kisebb városában született. 1723 farsangján. A farsang akkor nagyon komoly, azaz hogy nagyon vidám dolog volt arrafelé: az egész város játékokkal és maskarákkal ünnepelte, amelyekben az akkori szokás szerint a város papja is élénken részt vett. Mikor a kis Clairette meglátta a napvilágot, olyan gyöngécske volt, hogy nagyanyja nyomban a paphoz akarta vinni, hogy sietve megkereszteltetvén, legalább «útlevelet kapjon a másvilágra». De a papot nem a templomban, hanem egyik korcsmában találták meg, ahol harlekin-jelmezben mulatott a bohócnak öltözött vikárius társaságában. Mikor a kislányt odavitték, egy percre elhallgattatták a hegedűket és a harlekin pap, bohóc vikáriusának segédletével, ott nyomban, a büffén, megkeresztelte.

De későbbi gyermekevei már sokkal kevésbé

voltak vidámak. Nyomorban tengődő anyja kíméletlen munkára fogja a vézna kislányt, aki minden erejével ellentállt, mert — maga sem tudta miért és hogyan? — eltökélte, hogy ő nem fogja testimunkával keresni a kenyerét. Egyszer aztán olyasmi történt, mint valami kinyilatkoztatás.

Büntetésből a padlásszobába zárták és a padlás-szoba ablakán keresztül megnyílt neki a mennyország. A szemközt lévő házban a városban vendégszereplő Dangeville kisasszony gyakorolta kecses táncprodukcióit, néhány rokonának elragadtatása és tapsai közepette. Egy új világ nyílt meg a kislány előtt, a grácia, a báj, a siker világa. Ebben a pillanatban eldőlt a sorsa.

De összeszorította fogát és nem szólt senkinek. Addig mesterkedett, amíg végignézhett egy színházi előadást. Utána mintegy álomban járkált és sokszor alapos okot szolgáltatott rá, hogy bezárják a padlás-szobába. Ott aztán elejétől végig eljátszotta a csodát, a látott színdarabot. Egészen különös emlékezőtehetsége volt, minden mozdulatot megjegyzett magának és egyszeri hallásra vagy száz sort szórói-szóra el tudott mondani, ő legalább ezt állítja és udvariasságból, kétszáz év távlatából, higyük el neki...

Sok verésbe és könnybe került, amíg kiverekedte magának, hogy színésznő lehessen. Rouen-ba került «patkány»-nak, ahogyan akkor a kezdő színésznőket hívták. Tizenhárom éves volt, akkoriban ebben a korban kezdték a színészetet. Néhány év alatt felvergődött, a szubrett szerepkörben egész kis nevezetesség lett belőle. Rouen-ban érte az első szerelmi siker: egy angol lord és generális szabályosan megkérte a kezét. De ő nem akart idegenhez feleségül menni, azonkívül mindennél többre becsülte a színpadot. Hetykén ezt felelte a lordnak:

— Uram, én nem a magamé vagyok, hanem a hazámé. És nem a palotáé, hanem a színházé.

Már akkor is röviden és tömören fogalmazott. később híressé lettek tömör és szabadszájú kiszólásai.

Párizsban előbb az Operához került. Nagyon kedves énekhangja volt. Majd a Comédie Française-tol kapott szerződési ajánlatot szubrett-szerepekre: Molière-szobalányokat akartak rábízni. (Mellesleg: innen a soubrette szó, amely eredetileg molière-i szobalányt jelent és amelyet ma már csak az operett-színpadon használnak.) Ő roppant ügyesen kihasználta a helyzetet: szerződésében kikötötte, hogy nagyobb tragika-szerepeket is joga legyen eljátszani. Mosolyogtak rajta és aláírták a szerződést.

Miért is nem vették ezt a követelését komolyan? Nyilván azért, mert a húszéves lány külseje és lényge mindenre vallott, csak a tragikára nem. Karcsú, kecses kis alak volt, finom kis hanggal és akkor a tragédia hősnőjét csak hatalmas termettel és dörgő hanggal tudták elképzelni. Egy kortársa «miniatűr csodá»-nak nevezi Clairont, akit különben klasszikus értelemben szépnek sem lehetett mondani.

De őt mindez nem érdekelte. Még meg sem melegedett az ország első színházában, már követelte a hősnőket. Mégpedig egyenesen a legsúlyosabbat: Phaedrát akarta játszani mindenáron. Nem lehetett bírni vele. Azonkívül a jog is az ő részén volt, hát kitépték Phaedrát. A színháznál mindenki meg volt győződve róla, hogy egyszeri kísérletről van szó, mely után a harcias kis szubrett vérvő fejjel fog visszamenekülni.

Csakugyan, mikor Phaedra komoly jelmezében színpadra lépett, el is hangzott néhány fütty és a kis Clairon ereiben megfagyott a vér: De ez volt a szerencséje. A közönség a megrebbent kis színésznő pártjára állt és tüntető tapsviharba fojtotta a füttyöket. Hatalmas sikere volt. Az előadás végén virágokkal árasztották el.

De ezt már nemcsak a füttyöknek köszönhetette. Kiderült, hogy ez az ugrifüles szubrett, a kis «Frétilon», ahogyan később gúnyos versekben csúfolták, páratlan méltósággal és Szépséggel tudja elmondani Racine verseit. Mint gyöngyök peregték ajkáról a

fenséges ütemű verssorok. Szenvedélyének ereje nem sodorta magával a nézőt, de mérték, izlés és tudás volt a dikciójában, a mozgásában, az egész színpadai lényében: és ezt a tragédia szakértői akkor mindennél többre becsülték. Nem is szép, de kifejező kis arcával, minden modulációra hajlékony hangjával csodálatos tudatossággal bánt. Honnan vette mindezt ez a paraszti sorból származó, tudatlan, fiatal lány? Nem volt tudatlan! Ha nem is járt iskolákat, sokkal többet tanult ő a maga erejéből, hihetetlen ambíció fűtötte s mindenből, amit látott, hallott, le tudta szűrni a maga tanulságait.

Tudatosságát mi sem bizonyítja világosabban, mint naplója, melyben színészi felfogásáról nagyon okos kis értekezések foglaltatnak. Egy korszakos újítás is fűződik a nevéhez: ő volt az első, aki korhű jelmezeket használt a francia színpadon, melyen addig a görögöket is rokokó-ruhákban játszották. Ezt az akkor merész felfogást aztán később Talma vitte, teljes diadalra ...

A tehetség minden akadályon, kerülőn keresztül céljához ér. Addig bújjik, kerülget, mesterkedik, amíg csak a maga medrét ki nem vájja. Valósággal szimbolikus erejű kép az, ahogyan a kis Clairette egy padlás-szoba kitaruló ablakán keresztül megtanul, megérez mindent, sokkal többet, mint mások, akik évekig járnak a színházakat és a színiiskolát...

Esze és energiája vitte egész, egyre fényesebb pályáján. Nem sok időbe telik, hogy minden akadályon, kollégáinak minden intrikáján keresztül (melyekről oly sokat panaszkodik) a legelső helyre kerül. Mikor az angol színpad királya, Garrick Párizsban jár, a művészno tiszteletére Clairon-érmeket csináltat és ez az érem egy darabig minden divatos párizsi mellén ott diszeleg. Soha még nagyobb «éclat» egy színésznő körül nem támadt. A Comédie Française «királynőjének» nevezik, a legelőkelőbbek büszkék a társaságára és kis palotájában, a Rue de Marais-n, a nagy Voltaire-ig és Richelieu marsallig, sőt a királyig is min-

denki megfordul. Ezt a kis palotát is ambíciói szerint és tehetségesen választja ki: ebben írta legszebb műveit a francia színpad bálványa, Racine és ebben halt meg Clairon nagy elődje: Adrienne Lecouvreur... ő is itt akart meghalni, de kalandos sorsa másként döntött.

Személyének történelmi jelentőségét már az a kapcsolat is megadná, mely a század legnagyobb szelleméhez, Voltaire-hez fűzte... «Oreste» című tragédiájának próbáin Electra szerepére maga a költő tanította be Mlle Clairont. Voltaire a kimért, csaknem merev pátosz híve volt még akkor és Clairon a bemutatón az ő módszere szerint is játszotta Electrát. De a reprízen már egészen másként, saját feje és főként: szíve szerint játszott, valódi, igazi könnyeket hullatott, ami akkor megdöbbentően új dolog volt a francia színpadon... És Voltaire el volt ragadtatva. Legközelebbi darabját, az «Orphelin de la Chine»-t már Clairon kedvéért, Claironnak írta.

Ebben a darabban még vakmerőbb újítást valósított meg a művésznő: Diderot buzdítására a darab korához és stílusához alkalmazta színpadi jelmezét, más szóval, a kínai darabot kínai ruhában merte eljátszani! Addig ugyanis, mint már említettem, minden rokokóban, illetve mindig a saját koruk jelmezében játszottak a színészek, akár görög, akár kínai miliőben, akár többszáz, akár többezer év előtt is játszott a darab. Clairon, a vakmerő újító, a rokokóparókiát ugyan még nem merte levetni és ruhája is kissé még a rokokó szelleméhez tartotta magát, de már kínai bugyogót viselt hozzá és jelmezét egy kis fantáziával már kínainak is lehetett nézni. Voltaire-t ez a reform úgy fellelkesítette, hogy szerzői honoráriumáról lemondott a színészek korszerű jelmeze javára. Ő különben a színpadi pompa híve volt és boldogan üdvözölte azt a forradalmi újítást is, hogy a színpadról végre kidobták a padokat, melyeken az előkelőség foglalt helyet és így helyet kaphattak a nagyobb, pompásabb díszletek is.

XV. Lajost is igazi elismerés és tisztelet fűzte Claironhoz, Mikor Vanloo, a nagy festő, aki sokadmagával szintén szerelmes belé, a portréját festi, XV. Lajos meglátogatja és így üdvözlí a festőt és modelljét:

— Érhet-e festőt nagyobb szerencse, mint hogy Mademoiselle Clairon a modellje? Érhet-e egy nőt nagyobb szerencse, mint hogy Vanloo festi a portréját? Mit tehet ilyenkor egy király, hogy része legyen ebben az eseményben? Én fogom a keretet csináltatni ehhez a képhez, melynek a biztos halhatatlanság jut osztályrészül.

Nézzük csak, mire használta föl Clairon egy király barátságát? Most következik az, ami ennek a színésznőnek az alakját kiemeli minden idők színészgalériájából és a színháztörténelemben is páratlan szerepet juttat neki.

Clairon évtizedeken át tudatos és elszánt harcot vívott a színészek társadalmi rangemeléséért. Akkor a színész, hiába emelkedtek ki egyesek oly magasra, megvetett, kitagadott pária volt, akinél a jobbágy is nagyobb megbecsülésben részesült. Mert a színész még a vallás szertartásai szerint való eltemetésben sem részesülhetett. Molière holttestét el kellett lopni, hogy eltemethessék. Adrienne Lecouvreur egyházi temetéséért maga a nagy Voltaire vívott meddő harcokat. Pedig Lecouvreur is minden elérhetőt elért. A színész minden lehetett, gazdag és elismert és fényben élő; csak egy nem lehetett: egyszerű polgár, akit emberszámba vesznek.

A kis, nagy Clairon ebbe nem tudott belenyugodni. Egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy ezen változtasson. Egy ügyvéddel meggyőző memorandumot íratott a színészek helyzetének igazságtalanságáról. Clairon minden társadalmi összeköttetését — a szerelmieket sem véve ki — megmozgatta, hogy célját elérje. Már úgy látszott, hogy meg is nyeri a csatát. De ekkor az intrikák egy megdönthetetlen falankszával találta szemben magát.

Kik vetették ily erővel ellene magukat, hogy még Clairon páratlan szívóssága sem tudta legyőzni őket? Maguk a színészek, Clairon kollégái, akikért küzdött, harcolt szakadatlanul. A színészek titokban ellenügyvédet fogadtak, aki Clairon ügyvédjét bevádolta az ügyvédek testülete előtt és keresztülvitte, hogy a szegény fickót törölték az ügyvédek lajstromából. Az ellene beadott vádirat mindennél tanulságosabban tárta fel a színészek akkori helyzetét: «Akadt ügyvéd, aki hivatását oly mélyen lealacsonyította, hogy nyomtatott írásban merete a színészek erkölcsét mentetetni és tisztára mosni őket a gyalázattól, melyben méltán részük van... Akadt, aki az ügyvédek testületét, mely a törvények, a vallás és az állam tiszteletében mindenkor vezetett és példát adott, így meggyalázta...»

És, mint később kétségtelenül kiderült, ezt az akciót kollégák, színészek sugalmazták! Sikerült is Clairont elgáncsolniuk. De őt még ez az árulás sem ábrándította ki. Később egy beadvánnyal magához a királyhoz fordult. A király nagy jóakarattal segítségére is akart lenni. De akik a beadványt eléje terjesztették, tévedésből vagy rosszakaratból — Clairon szerint ismét egy kolléganő intrikája működött — a beadvány eredeti szövege helyett egy kis papírlapról mást olvastak fel, mint amit Clairon kért.

— Lássuk, mit kíván Mademoiselle Clairon? — mondta a király.

— Felsőged és a parlament kezét megkötozni — felelte Praslin herceg, a miniszter.

— Annál én őt sokkal okosabbnak ismerem! — mondta a király. — Lássuk csak, mit akar?

Erre azt mondták a királynak, hogy Clairon csak XIII. Lajos ama rendeletének megerősítését kívánja, amely a komédiások mesterségét hasznosnak és ezért «menthetőnek», «nem éppen szégyenteljesnek» deklarálja, «mert a komédiások ártatlanul szórakoztatják a népet és elvonják mindenféle rosszabb foglalkozások tőli...» Értsd: elégedetlenségükkel és a politikával való foglalkozástól...

Ezt a rendeletet XV. Lajos meg is erősítette Clairon kedvéért, aki egészen mást, ennél sokkal többet akart.

Általában ő mindennél és mindenkinél többet akart. Becsvágya sokszor veszedelmes területekre is csábította, okosságát olykor elhomályosította. Diadalainak tetőpontján például bosszantotta, izgatta a király barátnőjének, Madame Pompadournak nagy befolyása, szinte korlátlan hatalma. Frontot csinált ellene. Csaknem hadat izent neki. Nyíltan versenyzett vele udvarlók és öltözködés dolgában és abban, hogy melyikük beszéltet többet magáról. Szerzte vitték egy hetyke kijelentését:

— Madame Pompadour csak a véletlennek, én a zsenimnek köszönhetem a magam királyságát!

Ez már nem volt okos. Ujjat húzni Madame Pompadourral! Mert elképzelhető, hogy ezt a kijelentést, mint minden egyebet is, hamar eljuttatta a megfelelő helyre az az emberfajta, mely az ilyesmit még a technika mai fejlettsége mellett sem hanyagolja el. És nagyon lehetséges, hogy az elkövetkező súlyos eseményekben Madame Pompadour bosszújának is némi része volt.

Az történt, hogy a Comédie Française tagjai valamilyen testületi sérelem miatt — a sokféle ellentétes feljegyzésből nem lehet objektíven megállapítani, tulajdonképpen miről is volt szó? — bojkottálták Dubois kisasszonyt, a Comédie fiatal és gavallérkörökben nagyon népszerű tagját. (Mellesleg: ez a hölgy késői memoárjaiban pont 16.527 szerelmi kalanddal dicsekszik.) A mozgalmat Dubois kisasszony ellen Mlle Clairon vezette és azzal adott példát, hogy lemondta az előadást. A király parancsa erre, az akkori derék szokások alapján, börtönbe záratta.

Mert akkor még volt színpadi fegyelem. A színészek fegyelmi vétségeit egyszerűen börtönnel büntették. A színész urak és hölgyek, a «király szolgái» («servants du roi»), nem tudom megtiszteltetésnek vegyem-e, de saját külön börtönnel rendelkeztek. A

For l'Évêque című fogda volt a színészek börtöne: a «Bastille des acteurs» ...

Ide zárták be Mademoiselle Clairont, a Comédie Française királynőjét. A rabság kenyerere nem lehetett valami sanyarú, mert a fogatok százai állottak állandóan börtöne előtt, melyet hercegnők rendeztek be fényűzően a számára és amelyben fényes estélyeket adott Párizs előkelőségeinek, a hatalom megcsúfolására. Az újságok naponta közölték a közönséggel, hogy a fogoly a körülményekhez képest kitűnően érzi magát... «A börtönben a leghízelgőbb hódolatban volt részem» — írja ő maga elégtétellel.

És mégis. Be merték zárni! őt, Mademoiselle Clairont, aki mindig mesterségének becsületéért és az emberi méltóságért küzdött... önérzete ezt nem tudta kiheverni. Húsz nap helyett öttel kitöltöttek vették büntetését. Mikor kiszabadult, első dolga volt lemondólevelet írni a színház igazgatóságának: örökre eltávozik az ország első színházának kötelékeiből. Királynői gesztus volt, méltó Phaedra, Roxane és Merope klaszszikus fenségű alakítójához. Megcsúfolták a méltóságát, itt már csak egyetlen grand geste volt lehetséges: lemondani.

Akadtak ugyan kicsinyeskedők, akik azt állították — és ez a feljegyzéseikben is fennmaradt —, hogy Claironnak ezt a gesztusát nem annyira a méltóság, mint inkább bizonyos kényszerűség váltotta ki. Láttá, hogy csillaga letűnőben. Nem tudta többé állni a harcot számos ellenségével szemben, akik között vetélytársa: Dumesnil kisasszony és La Larpe, az író, akinek nem játszotta el a darabjait, voltak a legveszedelmesebbek. Megijedt a merészen feltörő fiataloktól: Raucourt és Dubois kisasszonyoktól. Beteg is volt... És így tovább.

Saját adatai szerint negyvenkét, de mások szerint ötven éves volt ekkor. Egyezzünk ki udvariasan, mondjuk: negyvenötben. Dubois kisasszony viszont még a huszadik évét sem töltötte be és tüneményesen szép volt. De Clairon hasonlíthatatlanul nagyobb tehetség

és eszközeinek teljes és tudatos birtokában, sőt — néhány hónappal ezelőtt még úgy látszott — diadalainak tetőpontján. Az is tény, hogy lemondásának híre a legjobbak és a leghatalmasabbak közt támasztott izgalmat. És mozgalmat, hogy elhatározását megmátsítsa. D'Aumont herceg mindent elkövet, hogy a színpadnak visszahódítsa. Nagyobb gázsit ígér neki és minden kollegiális súrlódást kiküszöbölendő, azt a jogot, hogy akkor és azt játssza, amikor és amire kedve támad. Másszóval: darab- és szerep-választás, királyi jogGk, minden parlamentarizmus mellőzésével.

Clairon nem hajlott semmi rábeszélésre. Hű maradt elhatározásához. Pedig akkoriban anyagi viszonyai is nagyon megrendültek. Valbelle gróf, akihez mintegy másfél évtized óta közismert barátság tűzte, végképpen elbúcsúzott tőle és hazautazott birtokára. Közben párizsi hitelezői bepörölték a könnyelmű grófot és Clairon, a szakítás ellenére is — pontosan úgy, mint annak idején nagy elődje, Adrienne Lecouvreur! — kifizette barátja adósságait. De ehhez el kellett adnia házát, bútorait, mert ez az adósság nem kevesebbet, mint 120.000 livre-t tett ki. Clairon mindezt névvel, pontosan elmondja naplójában. Adrienne Lecouvreur romantikus példájának követése akadályozta meg tehát, hogy ő is Lecouvreur házában fejezze be életét...

Valami kis pénze maradt, ezt letétbe helyezte, — hogy aztán a forradalom alatt még ez is elértektelekedjék — és elhatározta, hogy elhagyja Párizst, mely őt legragyogóbb napjaiban látta és imádta. Nem! Párizsban nem akart nélkülözni, szerényen meghúzódni. Mindenütt, csak Párizsban nem! «Párizsban nagy házat kell vinni, ha az ember nem akar egyedül maradni...» — írja egyik levelében.

Azzal a gondolattal foglalkozik, hogy zárdába vonul és ott fogja csendben befejezni csendesnek éppen nem mondható életét. Ekkor a véletlen egy kis német örgrófság uralkodójával, Nagy Frigyes unokaöccsével hozza össze, akinek «tisza jelleme, megható

egyszerűsége és gyöngéd érdeklődése» új reményeket kelt az elvonulni készülő színpadi királynőben. Anspach örgrófja francia nevelésben részesült és éppen úgy, mint Nagy Frigyes, rajongója a francia kultúrának és a pallérozott francia nyelvnek, melyet jobban szeret, mint a magáét. Művészetkedvelő, több akadémikus személyes barátja. Naiv, mint a széplelkű németek általában. Clairon nagyon imponál neki és meghívja országába, udvarába.

És Clairon — lemond a zárdáról. Követi az örgróft német földre, ahová egy csalódott élet romjait, de egy hamisítatlan francia kultúra termékenyítő levegőjét viszi magával. Nyilván valami Pompadour-szerű karrier lebeghetett a szeme előtt. Pompadourral mindig szeretett rivalizálni. Most, hogy már nem lehetett Clairon — Pompadour akart lenni... Talán Voltaire szerepe is izgatta, melyet Nagy Frigyes udvarában játszott. Talán ő is a francia szellem előretolt Őrse akart lenni egy német udvarban. Pompadour és Voltaire — egy személyben ...

Ez a különös élet itt különös fordulatához érkezett el. A 45 éves francia színésznő a 37 éves német örgróf hivatalos barátnőjévé és a kis ország első miniszterévé nevezeti ki — vagy nevezi ki? — magát. Szerepe nem egészen világos. Voltaire az «örgróf filozófusának» nevezi tréfásan. Tény az, hogy ettől kezdve tizenhét évig semmi sem történt az örgrófságban az ő közreműködése nélkül. Már maga az, hogy francia, sokat jelent a német udvarban. De ő még ezen felül Mlle Clairon is, a színpad királynője, aki jobban tudja az uralkodás leckéjét, mint az igaz királynők... Megreformálja, európaiasítja és megsza-badítja adósságaitól az országot, az udvari életben új, nyugati szellemet honosít meg. Az örgróf boldog, a nép elégedett. Szeretetének jeleivel halmozza el a különös minisztert.

De hát — tizenhét év telt el. A miniszternek talán nem is ártottak az évek, de a nőnek nyilván annál inkább. A nép elégedettsége talán még tartott, de az

örgróf boldogsága már kevésbé. A rossz nyelvek szerint már hatvanhét éves volt ekkor; de ha a főtebb felvett udvarias középarányosnál kitartunk, akkor is már: hatvankettő. Sokszor panaszkodik leveleiben arról is, hogy a zord német éghajlat nem tesz jót egyre gyengülő egészségének. Tény az, hogy visszatér Párizsba és, mint leveleiből kitűnik, az örgróf is nagy tevékenyen hozzájárul ehhez az elhatározásához vagy legalábbis a válás körül nem mutatkozik valami lovasnak és hálásnak. Sok keserűség és csalódás szól erről Clairon leveleiben. Az is bizonyos, hogy vagyon nélkül, szegényen hagyta ott úgy barátnői, mint miniszteri pozícióját. Azt hiszem, Mademoiselle Clairon volt az utóbbi két század legönzettelenebb minisztere ...

A többit már tudjuk. Visszatérés Párizsba, a napló nagy feltűnést keltő megjelenése, szomorkás ünnepeltetés.

Az okos és kiegyensúlyozott ízlésű Clairon, aki a görög szellem mértéktudásán és Racine nemes arányain nevelődött, szerette a pontosságot, a mértéket és a nyugodt konklúziókat. Naplójának minden fejezete egy összefoglalással, egy «recapitulation»-nal végződött. Életét is szerette rekapitulálni. Megalkotta a maga kissé szabadszelleme, de nem kevésbé határozott véleményét az erkölcsiekről is és az volt a meggyőződése, hogy nem tehet szemrehányást magának. Rendet tartott a lelkiismeretében is.

«A magamat folyton fejlesztő, egy pillanatig nem szünetelő munka, szellemem függetlensége és büszkeségem» — írja naplójában — «ezek a biztosítékai annak, hogy sosem ismertem a léhaságot és a kicsapongást. A tehetségem, a lényem, az életem nyilvánossága és hozzáférhetősége révén sok embert láttam a lábaimnál és elképzelhetetlen volna, hogy természetadta gyengédségem és az állandó vágy, hogy behatoljak a legszebb emberi szenvedély mélységeibe, távol tartották tőlem a szerelmet. Szerettem a szerelmet, de mindig csak úgy, hogy nem kell pirulnom érte.»

«Senki sem vethet szememre holmi szégyenteljes

vásárt, csak egyetlen embert is, aki engem megfizetett. Senki sem tud megnevezni egy asszonyt, vagy egy apát, akinek bánatot okoztam volna. Senki asszony nem vádolhat azzal, hogy meghallgatásra talált nálam a férje, vagy a barátja; senki férfi, hogy megcsaltam volna. Nem engedtem meg magamnak soha semmi kötelességmulasztást, vagy rendtelenséget az ügyeimben. Ahhoz, hogy valakit megszeressek, nemcsak szeretetreméltónak, hanem jellemesnek is kellett lennie. Nem egyszer csak tőlem függött, hogy törvényesen is a legelőkelőbb társadalmi állásba emelkedjem: de én tizenöt évig ellentálltam a legelragadóbb és szívemnek legkedvesebb férfi könyörgésének és könnyeinek, csak hogy a tisztesség és a kötelesség útján megmaradjak. Ismerem a hibáimat, a bűneimet, de nem igen ismerek asszonyt, aki emeltebb fővel járhatna az emberek között...»

Önérzetes szavak. Objektív valóságukat megállapítani nincs módunkban. De bizonyos, hogy aki ezeket a sorokat leírta, az hitte is azt, amit leírt. Ezenfelül van még egy bizonyíték: azok közül, akiket Clairon név szerint megemlít, még sokan életben voltak a napló megjelenésekor. És cáfolat nem érkezett.

A lelkiismerete tehát nyugodt volt. A fényes napok elmúlása sem igen bántotta. Megértő mosollyal tudott a múltba visszanézni. Csak egy volt, ami felháborította: az, hogy az új generáció nem vette komolyan a színpadot. Legalább is ő szerinte. «Semmi sem tud már nekem fájdalmat okozni, csak a Comédie Française hihetetlen züllése»... Mikor visszatért Párizsba, első útja imádott színházába vezette. Több előadást végignézett. Megdöbben attól, amit látott.

Neki szent volt a színpad. És úgy látta, hogy az új generáció nem tiszteli a mesterségét, megengedhetetlen koncessziókat tesz a tömegnek, az ízléstelenségnek, az olcsó hatásnak. (Mennyire hasonlított ebben a mi nagy Jászainkra! Clairon szavaiból mintha csak az ő kedves felháborodását hallanám ...) Valószínű, hogy nem egészen volt igaza Clairon szigorúságának.

Két évtized alatt a színpadi stílus is mindig eltolódik és a régebbi irány celebránsai nem igen tudnak ebbe beletörődni. Az azonban bizonyos, hogy éppen ezt a színpadi korszakot — Talma feltűnéseig — kissé meddőnek mondják.

Mademoiselle Clairon még 14 évig élt. 1802-ben halt meg, csaknem 80 éves korában. Addig régen elmúlt már naplója megjelenésének szenzációja is, a nagy művésznő újra feledésbe merült. Teljes visszavonultságban és ekkor már kissé harapós elkeseredettségben élte le utolsó éveit. Megérte a forradalmat, a terrort, a konzulátust... de mindennek a zaja már alig hatott el hozzá.

Farsangban született, böjtben halt meg. Közül a nagy Karnevál, a párisi élet, ragyogó és tomboló táncait járta. Királynője az életnek és királynője a színpadnak, méltó gesztussal tudta elhagyni mind a két királyságát. Halálos ágyán hogyan csinálta meg a maga mérlegét, «recapitulation»-ját: ki tudná megmondani? Nagy életet élt, de élete azóta csak megnőtt, megszinesedett és egyik legérdekesebb fejezete a színház történetének.

*

Clairon naplójának van egy részlete, amelynél alig maradt ránk jellemzőbb és mulatságosabb kortörténeti dokumentum. Mindenesetre megérdemli, hogy bővebb kivonatban közöljük.

Egy kuriózus beszélgetésről van szó, amely Clairon anspachi «minisztersége» alatt, Clairon, az uralkodó örgróf barátnője és az örgróf felesége között folyt le, körülbelül a következőképpen:

Mlle Clairon: Engedje meg Fenséged, hogy emlékeztessem arra, hogy én csak Fenséged beleegyezésével voltam hajlandó eljönni az önök országába és csak az önök kifejezett parancsára telepedtem itt meg; talán azt is mondhatnám: az önök könyörgésére ... Több mint két éve ennek és azóta mindent elkövettem, hogy rendbehozzam az állam ügyeit, ki-

küszöböljem a visszaéléseket, megreformáljam a pénzügyeket és meg is találtam a módját annak, hogy 100%-ról 28%-ra szállítsam le az ország adósságait. Gondoskodásaimmal, szolgálataimmal mindig csak segítségére voltam mindenkinek... Fenséged iránt mindig mély tiszteletet mutattam és visszavezettem önhöz a férjét, akit én nyugodt, boldog és könnyen kezelhető férjjé formáltam át... Mindez kétségtelessé teszi szándékaim és magaviseletem tisztaságát... Fenséged mégis napról-napra inkább megvonja tőlem rokonszenvét. Magánál és asztalánál elfogad ugyan, de emberismeretemenk észre kell vennie, hogy mindezt csak az örgróf kedvéért teszi. Ez a viselkedése meglehetősen fontos az én jövőmre nézve, tehát bátorodom megkérdezni Fenségedet: mi kifogása van ellenem?

Az örgrófné: Nem kívánhatja tőlem, hogy szeressem a férjem barátnőjét!

Mlle Clairon: Az örgróf nekem beszámolt minden régebbi kalandjáról. Sőt Fenséged maga is kegyes volt elmondani nekem, hogy az örgróf mennyire elhanyagolta és hogy mennyit kellett elszenvednie az örgróf régebbi barátnőitől. Én tudom, hogy például egy B. asszony el akarta önt üldözni innen, meg akarta tiltani, hogy mutakozzék a saját udvarában, sőt egyszer a tettelegességtől is alig lehetett visszatartani ... Mindegyik csak el akarta távolítani a férjét Fenségedtől, aki húsz éve viseli azt a sorsot és úgy látszik erre is született... Mert most, hogy olyan barátnője van az örgrófnak, aki rászorítja, hogy teljesítse férji kötelességeit és naponta önnel ebédeljen, üdvözölje, amikor elmegy, és amikor hazajön, aki egyáltalán olyan udvarias és gyöngéd formákat honosított itt meg, amelyenkről fogalmuk sem volt ezelőtt, most Fenséged ettől az eddigiektől nagyon is különböző barátnőtől megvonja rokonszenvét... (íme a barátnő: mint szabályos, nyílt és nélkülözhetetlen udvari intézmény ...)

Az örgrófné: Ön eltávolítja tőlem a férjemet, ön teljesen hatalmába keríti, most külföldre cipeli...

Mlle Clairon: Az én egészségi állapotom nagyon megrendült. Az éghajlat itt nagyon zord és korom is érezteti hatását. (!)... Dolgaim is vannak Parisban, azért kell egy időre elutaznom. De az őrgróf nem utazik velem, ő Italiában fogja tölteni a telet és csak itt-hon fogunk ismét találkozni.

Az őrgrófné: De ön az, aki rákapatta erre az utazásra, ő nem szokott utazni... Ezer baj érheti az úton. Nem lesz egy nyugodt pillanatom...

Mlle Clairon: Fenséged elfelejtkezik az őrgróf örökölt hajlamairól? Kedélyének minden zökkenésétől nem remeg-e mindenki? Elfelejtí milyen gyászos következményeket vonhat ez maga után?

Az őrgrófné (izgatottan): Óh, Istenem, sajnos ebben nagyon is igaz van!

Mlle Clairon: Engedje, hogy szórakozzék! Mi lesz ebből az országból? Mi lesz Fenségedből, ha ez bekövetkezik? Nincsenek gyermekeik. Az ideiglenes kormány mindent el fog pusztítani. És ha az őrgróf esetleg visszanyeri majd szellemi épségét, a kétségbeesés a végsőkig fogja ragadni... Viselje el hát bátran, amit az okosság tanácsol és ne gyanúsítsa meg az én szándékaimat...

Az őrgrófné: Helyes. De önnel együtt marad és ez az, ami engem végtelenül nyugtalanít...

Mlle Clairon: Fenségedé az őrgróf minden éjszakája. Együtt ebédelnek, ezenkívül naponta három-négyszer is megfordul Fenséged lakosztályában ... Ami ideje számomra fennmarad, az igazán nem sok. Én mindent feláldoztam, mikor ebbe az országba jöttem és mindezt csak őerte. Ha őt nem láthatnám, akkor semmi sem tudna itt tartani többé. Ha Fenséged szívesebb volna hozzám, akkor én is többször tartózkodnék itt önnél és akkor ő is idejönne. Így Fenséged maga üldözi el őt innen ...

Az őrgrófné: De hiszen ön azt követeli, hogy jobban szeresse önt, mint engem ...

Mlle Clairon: Én ezt nem követelem; de lehet, hogy így van... ő Fenséged ura és parancsolója. De

nem az enyém! Önnek nem lehet itt akarata, de én független vagyok és így éreztettem vele a hatalmat és a kedvességemet is... Én festem magam és a «rouge», amelyet az arcomra rakok, fiatalabbá és vidámabbá varázsol... Fenséged halványsága már előre leszerel minden vágyat. Mindig csak afölött a száználmas kézimunka fölött görnyed. És alig meri a tekintét fölemelni... (Milyen plasztikusan elképzelteti az emberrel a német «hausbacken»-nőt, akit akkor még mértföldes távolságok választottak el a francia női kultúrától!) Az örgróf utálja ezt a kézimunkát és Fenséged nem tud lemondani még erről sem... Én mindent kihajítanék az ablakon, ami nem tetszik neki. Fenséged meggyűlöltet vele mindenkit, ami boldogtalanlanná teszi. En az emberiség szeretetére tanítom, ami megvigasztalja. (!) Fenséged ridegsége, mellyel a rangjának kijáró tiszteletet követeli, őt folyton a rangjára emlékezteti, a Nő nem is juthat az eszébe ... Én sajnálom őt azért, hogy uralkodó és arra törekszem, hogy embernek érezze magát... Minden ösztönömmel, tapasztalatommal, emberségemmel azon vagyok, hogy elfeledtessem vele bús örökségét, kedélyének nyomottságát, részt kérek minden hangulatából és együtt igyekszünk úrrá lenni fölötte... Fenséged — bocsásson meg, hogy élek ez alkalommal, hogy most mindent elmondjak önnek — nem tud hasznára lenni itt senkinek, soha semmiben nem nyilvánítja a véleményét, amit az ember közönyösségre, de — rosszabbra is magyarázhat... Ezzel csak fölöslegessé teszi magát .. Végül pedig én nem kerülök semmibe. Mindig csak én adtam s cserébe nem kaptam és nem is kértem érte soha semmit... Beértem azzal...

Az örgrófné (félbeszakítja): Hogyan?! Semmit sem kaptam? Mindenért kárpótolták önt, mindent megfizettek önnek és jól tudom, hogy az ön háztartása is nagyon sokba kerül!

Mlle Clairon: önt félrevezették, Madame. Az én háztartásom csak arra költ, amire az örgrófnak szüksége van, vagy azoknak, akiket ő meghív hozzám. Az

én egészségem alig engedi meg, hogy naponta egy falat húst egyem, azt is a legegyszerűbben elkészítve; ez a falat hús az egyetlen kiadás, amelyet én okozok és ez egy forintot sem tesz ki naponta. Mióta itt vagyok, tizennégyezer frankot vettem fel Párizsban a saját pénzemből. Ami a fizetséget illeti, bátor vagyok mégegyszer hangsúlyozni, hogy egy fillért sem kaptam. Nagyon kérem, kérdezze meg az őrgróftól, igaz-e ez?

Az őrgrófné: Éppen ő az, akitől tudom, hogy megfizették. Például a ruhákat is, amelyeket ön nekem hozatott...

Mlle Clairon (feláll): Szerencse, hogy Fenséged lakosztályában vagyunk ...

Az őrgrófné: Az Istenért! Mit akar tenni? Micsoda jelenetet fog nekem az őrgróf csinálni!

Mlle Clairon (kinyitja a szomszéd szobába vezető ajtót): ön a végsőkre kényszerít...

Őrgróf (kéznél van! Nyilván a másik szobából figyelte a beszélgetést. Belép.)

Mlle Clairon: Fenséged azt mondta, hogy én mindent megfizettetem magamnak, amit Ófensége számára hoztattam és amit neki elfogadni méltóztatott?

Őrgróf: Bocsásson meg nekem, kis anyám (?) Valóban, ezt mondtam ...

Mlle Clairon: És az igazat mondta?

Őrgróf: Nem, kis anyám! Hazudtam...

Mlle Clairon: Íme! Fenséged lelkiismeretére háritom ezt a mindkettőnk megalázó hazugságot... Büntetésül azt kérem, hagyjon magamra a Fenséges asszonnyal, ha ő rendelkezni óhajt velem.

Őrgróf (meghajol és elmegy).

Az őrgrófné (utána néz): Miilyen hatalma van fölötte!

Mlle Clairon: Láthatja, Madame, hogy ez az értelemnek és az igazságnak a hatalma a gyöngesség fellett! Tanuljon ebből! Én Fenséged helyében nem tartanék semmiféle vetélytárstól, hanem a sarkamra állnék!

Az őrgrófné: De hogyan?

Mlle Clairon: Tegye hasznossá magát, tanuljon, dolgozzon! Fenségednek könnyebb, mint nekem, aki még az ország nyelvét sem bírom! Kell, hogy fogalma legyen a német alkotmányról! Én Fenséged helyén magam lennék az első miniszter! Ha a fejedelem távol van országától, az ön helyén magam lennék a legbiztosabb helyettese. Ez többet érne. Madame, mint az a sok vacak kézimunka.

Az őrgrófné: Hiszen ez volna számomra a legnagyobb boldogság, de az őrgróf sosem egyezne bele. Féltékeny a presztízisére.

Mlle Clairon: Meg kell nyerni a bizalmát. Semmit sem tesz a miniszterei nélkül. Ha én, az idegen, meg tudtam nyerni... Nem érzi magában az erőt, a képességet erre a nagy vállalkozásra? Én mindent meg fogok tenni, hogy segítségére legyek.

Az őrgrófné (megöleli Mlle Clairont): Ó, ha megtenné! ... Bevallom, hogy ilyen páratlan barátnővel még sosem ajándékozott meg az ég!

Mlle Clairon: Emlékezzék vissza, Madame, hogy első találkozásunkkor megígértem, hogy munkálkodni fogok az ön boldogságán. Én e pillanatig megtartottam a szavam. És hogy visszaadjam a lelki nyugalmát, biztosítom róla, hogy én nem voltam az őrgróf kedvese. (?) Mindig csak az anya és a barátnő érzelmeivel voltam iránta. Ha majd belefejlődik a politika tudományába, rá fog jönni, hogy egy maitresse sem segíthette volna önt hozzá ehhez a tisztességhez és hatalomhoz ...

NAPOLEON ÉS A SZÍNHÁZ

GRASSINI
(Festmény után)

GRASSINI

Lago Maggiore ... Isola Bella ... Mennyi dallam már a száraz földrajzi megjelölésben is!... Még több a ciprusokban és pineákban, melyek lila árnyékot vetnek a megilletődött arcokra. Olasz május, májusi alkony. Rózsaszínű ködök a levegőben, a messzi égen, a tó fölött, melyen egyre hidegedik és mélyül az árnyék ... ötszáz év óta röstelli itt már az ember az el-érzékenyülést ... De nem lehet ellenállni.

Dallam, csupa dallam az egész kis sziget. Akkor is, amikor csak a csend muzsikál, akkor is, amikor a legszebb és legolaszabb hang zengi belé könnyű, édes kantiléniáit... Grassini énekel itt, Isola Bellán, szabad ég alatt, Giuseppina Grassini, a milánói Scalaból.

Ez a táj, ez az alkony, ez a hang: császároknak való halmozás... De ne szóljuk el magunkat! Az a halvány kis katona, aki az éretten szép kreol nő mellett ül itt, eltűnődve, úgysem tesz egyebet.

Még nem császár, csak az itáliai hadsereg vezérlő tábornoka. Huszonhétéves és csak éppen most kós-tolta meg a diadalt. De, mindenek megdöbbenésére, nem éri be a katonai diadallal. A «felszabadított» Itáliát egyszerűen Franciaország hatalma és joga alá hajtja, törvényt alkot, békét köt és fűtyül a párizsi direktóriumra. Minden mozdulatával, szavával, levelével — elszólja magát

«Találkoztam elég jelentékeny emberrel, félelmetes emberekkel is, de egyik előtt sem éreztem ezt a félelmet ... Lényéhez nincs hasonló...» — írja a 27 éves Bonaparte-ről nagyszellemű ellensége, a visszautasított

Mme de Staël. — «Lényében valami különös erő van, amely mindenkinek imponál... Félszeg mozdulataiban van valami parancsoló ... mindenki engedelmessé teszi neki...» — írja egy másik kortársa.

Ma reggel ilyeneket írt Párizsba a direktóriumnak: «A katonai és politikai vezetés teljes egységére van szükségem. Ha nem én maradok a nagy centrum, az veszélyt jelent önöknek...» Ez nem elszólás? És a direktórium dühöngve és remegve, le fogja nyelni ezt is, mint már annyi mást. Itt, Milánó mellett, a montebello-i kastélyban, ahonnan erre a kis szigetre esti pihenőre rándult ki, valóságos kis udvart tart a köztársaság és a néphadsereg tábornoka. Ide hozatta családjának összes nőtagjait, hadd éljenek pompában és kényelemben, amiből ő maga a legkisebb részt kéri. Egyszerű tábori ruhában jár, keveset eszik és iszik, mindenben tudatos és mértéktartó. De a legöregebb tábornokok félelemmel és tisztelettel néznek fel rá és elhallgatnak, mikor a szobába lép. Jókedvű, derült, sohasem volt annyi charme a lényében, mint itt, a pihenés óráiban. És mégis távoltart magától mindenkit. Abszolút ur már itt is, mikor még bizonytalan előtte sorsa, amely egy pillanat alatt éppen úgy elejtheti, mint ahogy felemelte.

Grassini, a milánói Scalaból, talán még sohasem énekelt ilyen nagyszerűen, testének, lelkének ilyen odaadásával, mint ma este. Hiszen most van világhírének és képességeinek tetőpontján. Tüzes fekete szépségének és lenyűgöző művészetének egész Itália megadta magát. De ő ma este ennél is többet akar: a nap hőjét, a felmentő csillagot. Napóleon Bonapartét akarja meghódítani. Nemcsak mint közönséget. A huszonégyéves, de már nagy szerelmi múlttra visszatekintő diva tudja a módját: hogyan kell a művészet objektivitásán keresztül a nőnek is észrevétnie magát? Feljegyezték, hogy mindig érzékeny lehungyt szempillákkal énekelt. De most, mikor felveti nagy tüzes, fekete szemét, odaadó, mély pillantások villannak a kis tábornok felé. Alázat, rajongás, felkínálko-

zás. A helyzet olyan világos, hogy már majdnem kényelmetlen.

Hogyan reagál erre a tábornok? Csendesen megfogja a mellette ülő karcsú kreol nő finom kezét, mélyen ránéz és csak ennyit mond halkán:

— Josephine!

Mosolygó pillantás érte a jutalom. Inkább kacér, mint odaadó.

Később újra megszólal a tábornok:

— Csak az olaszok értenek a zenéhez, csak ők tudnak zenét komponálni...

Monteverdo «Appassionata»-ját énekli Grassini. Josephine pajzán mosollyal néz vissza rá:

— Kis korzikaim! Kiirthatatlan lokálpatriótát Franciák olasz hőse...

Bonaparte nevetve bólint.

Vége a hangversenynek. A tábornok feláll és utána mind a többiek, szép nővérei, a tábornokok, a hadsegédek. Az életvidám, gyönyörű kis Paulina Bonaparte előre tolakszik, bátyja mellé; tegnap lett a menyasszonya Leclerc tábornoknak. Nem szereti, de azért boldog, mert boldogságra született.

És Bonaparte magához inti Grassinit és partnerét, a híres Crescentinit. Néhány elismerő, kegyes szó. Több semmi. A társaság megindul a kocsik felé.

Grassini leforrázottan, ajkát harapdálva néz utánuk. Talán még valamelyik hadsegéd megfordul, titkos üzenetet hoz ettől a kifürkészhetetlen, felfuvalkodott kis tábornoktól, akit ő már három hete bombáz hiába a világszerte ellenállhatatlan és — ha szabad így mondanom — kipróbált Grassini-pillantásokkal. — Semmi. Végképpen eltávoztak.

Pedig a magyarázat oly egyszerű, hogy a tomboló művésznőt is bizonyára megnyugtatóná. A szerelmes Bonaparte néhány héttel a házassága után, a mézes-hetek közepéből indult el a háborúba. Azóta fáradságos és diadalmas, hosszú hónapok múltak el, mindent elért, többet, mint amiről álmodhatott, csak egyet nem: Josephinet. Hány forró levéllel ostromolta, hány

diadalt rakott a kis lábai elé!... Josephine bosszantó mérséklettel, csaknem hidegséggel válaszolt és hónapokig nem tudta magát elszánni rá, hogy utána utazzon a szerelmi paroxizmusában tomboló tábornoknak, aki ebben az egyben nem bizonyult jó taktikusnak: folyton elárulta, kiszolgáltatta magát. Josephine csak Párizsban tudta igazán kiélvezni férje diadalát és — a más szerelmét. Bonaparte már ekkor csaknem bizonyosan tudta, hogy Josephine megcsalja őt. És ez, persze, csak még magasabbra korbácsolta szenvedélyét. Csak azt nem tudta, hogy kivel? És ez jó is volt, mert Josephine elég vakmerő volt ahhoz, hogy ide is elhozza magával csinos szerelmesét, a nyegle kis Hypolite Charles-t, akiről a férj csak sokkal később tudta meg, hogy milyen kötelék fűzte Josephine-hez.

Napoleon ekkor még csak Josephine-nek egy másik útitársa ellen emelt kifogást: Fortuné, Josephine kis kutyája ellen, akit utált és akire csaknem féltékeny volt. Még annyit sem tudott elérni akkoriban, hogy Josephine ágyába ne vegye éjjelenként «az utálatos kis szörnyeteget», ahogyan Fortunét szerelmesleveleiben aposztrofálja.

De Josephine még a kutya dolgában sem engedett. Hidegsége a legjobb taktikának bizonyult. Napoleon szenvedélye olyan izzóan lángolt fel, mint soha ezelőtt és soha ezután. Ebből az időből való levelei: a világirodalom legszebb szerelmeslevelei, a legkülönbek, mint ahogyan haditervei, államalkotó törvényei és rögtönzött beszédei is a legkülönbek voltak.

De nemcsak szerelmének fétise óvta meg ekkor Napóleont Grassinitől. Az okossága is. Érezte helyzetének a felelősségét és a forradalomban lezüllött erkölcsök közepett nagyon vigyázott arra, hogy jobb példával szolgáljon. Minden tábornoka öiegebb volt nála. Minden szem rá figyelt, önmegtartóztatásában már ekkor is magasabb állami rezón nyilatkozott meg. Ó a hatalomra készült, neki sok apró örömről le kellett mondania. Pedig akkoriban a legszebb olasz nők ostromolták az itáliai győzöt. A legfantasztikusabb

ürügyekkel akartak hozzáférközni. Minden eredmény nélkül. Pedig eleinte, hetekig, még Josephine sem érkezett meg...

Grassini mindezt nem tudta és nem tudta azt sem, hogy Bonaparte tulajdonképpen itt, Montebelló-ban, élvezte először a házaselet nyugodt örömeit. Adjuvánsa ebből az időből jegyzi fel egy kirándulásról: «Bonaparte a kocsiban sokszor engedett meg magának olyan férji szabadságokat, melyek Berthiert és engem zavarba hoztak. De természetes lénye olyan őszinte odaadást árult el, hogy mindent meg kellett neki hocsátani...»

Grassini nem ismerte a helyzetet és nem tudott belenyugodni, ő is csak felfelé, mindig felfelé törekedett a maga merészen ívelő pályáján. Különös gyöngéje volt a nagy emberek iránt. Mindig a nap hőse, a legújabb, a legnagyobb felé fordult.

Érdekes, hogy éppen akkor lép színpadra, mikor Napóleon: 1794-ben! Napoleon, azaz hogy akkor még csak Bonaparte, Toulon ostromát védi ki az angolok ellen, Grassini Belgioso tábornok ostromát — nem védi ki. Ez a tábornok taníttatja ki színpadra a lombardiai parasztlányt. Mostanában az angol Sussex hercegnek, az admirálisnak a barátnője. De ő ezzel nem éri be. Fölfelé tör a katonai pályán... A nap hőse most Bonaparte tábornok, ő most a legnagyobb, a legdiadalmasabb katona. Grassini szeretne aktuális lenni. Ezúttal nem sikerül neki. Igaz, hogy nem késett el. Az ördögös kis tábornok gondoskodott róla, hogy három év múlva Grassini még nagyobb embert: Franciaország első konzulját tüntethesse ki kegyeivel...

Constant, a hű komornyik, merev arccal szolgálja fel a reggelit. Minden igyekezetével azon erőlködik, hogy arcán pontosan ugyanaz tükröződjék, mintha az urával szemben most is Josephine ülne és nem Grassini, a milánói Scalaból.

A konzul ránéz és elmosolyodik az orra alatt. Int neki, hogy kimehet.

A reggeli nap besüt az ablakon és bearanyozza a primadonna legbűvölőbb mosolyát. A konzul ajkához viszi a primadonna kövérés kis kezét és gyöngéden megcsókolja. A nő hálásan, kutyahúséggel néz fel rá:

— Kegyetlen ember! Három év előtt, mikor még a szépségem és tehetségem zenitjén voltam, rám sem nézett... — Akkor egész Itália a lábaim előtt hevert, de én mindent odadobtam volna egy fiatal tábornok egyetlen szerelmes pillantásáért... És most, hogy már csúnya vagyok és öreg és már nem vagyok méltó rá ...

A tábornok nem hagyja beszélni. Válasz helyett gyöngéden meghúzza a primadonna rózsás fülét. Az inzultált hölgy majd elolvad a gyönyörűségtől. Akkor már több országban tudták, hogy ez a fülhúzás Bonaparte legjobb kedvét és legnagyobb gyöngédségét jelenti. Pedig egy-egy katonája, főtisztje néha felsziszszent belé, oly gyöngédtelenül gyakorolta ezt a gyöngédséget.

Grassini egyébként bizonyára túlozta a dolgot. Nem lehetett még sem csúnya, sem öreg, hiszen még csak huszonhétéves volt és — mint mi ma már tudjuk — még nagy szerelmi jövő állt előtte. De az bizonyos, hogy az olasz nők hamar elvirágzanak és ő igazi délszaki típus volt. A kortársak szerint is, valóban, huszonnégyéves korában volt a legszebb, a legellenállhatatlanabb.

Berthier főgenerális lép a szobába, a «jó Berthier», ebben az időben Bonaparte legbizalmasabb hive, ő minden szituációban bejelentés nélkül léphet be a konzul szállására. Katonásan üdvözli a nagyurat, kezet csókol Grassininek, gratulál a tegnapi hangversenyhez és — nem csodálkozik. Gyorsan a dologra tér. A marengói győzelem némely következményéről referál. Párizsból is hírt kapott, Párizs ujjong. A harc-téri helyzet kedvező, de minden a konzul-polgártárs intézkedéseit várja.

A konzul leszeggett fejjel, rövid lábának nagy lépéseivel jár fel s alá a szobában. Rövid, kemény mondatokban közli intézkedéseit. Mintha már nem is egy

AZ ELSŐ KONZUL
(Girodet festménye után)

puha kastélyszoba csiszolt parkettjén járna, hanem valahol kint, a parancsnoki sátor rideg környezetében. A hangja éles és metsző, mintha ágyúdörgést kellene túlharsognia. Már elsüllyedt körülötte minden, az éjszaka, a női gyöngédségek emléke, Grassini, minden.

Aztán, megint minden átmenet nélkül, az asztalhoz lép, megáll szemben Grassinivel és diktál Berthiernek :

— Az itáliai hadsereg negyedik bulletinje. Berthier parancsnokló tábornok és az első konzul tegnap egy hangversenyen vettek részt, mely noha rögtönzött volt, nagyon jól sikerült. Az olasz énekművészetnek mindig új a varázsa. Grassini... Nem! írja így: a híres Bellington, Grassini és Marchesi... Párizsba utaznak, hogy ott hangversenyeket adjanak ...

Itt megáll a diktálásban, mosolyogva néz Grassinire, aki ujjongva tapsol örömeiben. A konzul neki is most, ebben a hadseregparancsban, adta tudtára, hogy elviszi magával Párizsba.

Mit jelent ez a furcsa hadseregparancs, melyben csak a második helyen említik meg Grassinit, az egész énekesexport tulajdonképpeni okát és célját és amely néhány hangverseny jelentéktelen ígérését röpíti Párizsba?

Berthier tudja: ez a bulletin a már akkor nagyon féltékeny Josephine-nek szól. A Grassini nevének elrejtése is neki szól: hadicsel, amely el akarja mosni az okot és célt és más nevek mögé bujtatja a Grassiniét, mintha tisztán csak a művészet dolgáról volna szó... És mellel talán jól szolgálja a párizsi hangulatot is: íme, a főhadiszálláson olyan vígan folynak a dolgok, hogy ráérnek holmi hangversenyekre is gondolni ...

A fontos haditerv többi része is kész, a nagy hadvezér hatalmas, de néha pehely-sulyokkal is játszadozó agyvelejében: Berthier maga viszi a kocsiján Párizsba Grassinit. Benne most megbízhatik. A fickó most olyan szerelmes a szép Visconti grófnőbe, mint egy ágyú. Hű sáfára lesz a rábízott kincsnek. Az érv,

amelyet, Berthier küldetésének okául, a konzul hangoztat: a diszkréció. Oly titok, melyet majd csak mindössze egy vonuló hadsereg — 70.000 ember — őriz...

A haditerv egyébként sikerült. Josephine ezúttal elfelejtett féltékeny lenni. Grassinire csak sokkal később kezd gyanakodni: pontosan nyolc év múlva, amikor Napoleon császárnak már régen nincs köze többé a primadonnához.

De ekkor még, vajjon volt-e valami sok köze hozzá? Aligha játszott valami jelentékeny szerepet az életében. Talán még az is, hogy Párizsba vitte, inkább szólt a világhírű énekesnőnek, a *primadonna assoluta*-nak, mint a nőnek, aki ehhez a tényhez annyi soha be nem teljesülő reménységet fűzött.

Napoleon szerette összemarkolni a meghódított tartományok legértékesebb, legkifejezőbb kincseit, mindent összehordani Párizsba, a nép lábai elé rakni, mindent, ami a legkülönb a föld kerekén. Egyiptomból hatalmas múmiákat halmozott föl a Louvre-ban, Itáliából a reneszánsz nagy alkotásait, képeket és szobrokat vitt haza és — Grassinit! Az olasz opera királynőjét. úgy vitte Párizsba, ahogyan antik ideálja: Caesar vitte Rómába Kleopátrát, a szerelem rablancára fűzve...

Arra, hogy Napóleonnak az énekesnő is fontos lehetett Grassiniben, van is egy bizonyíték: ugyanakkor, mikor Grassinit Párizsba vitte, a Conservatoire tudósaival szenvedélyesen gyűjtetett minden elérhető olasz kompozíciót. Már pedig ezzel bizonyára nem szolgált semmiféle szerelmi célt. «De — így mondja — a zenének van a legnagyobb befolyása a szenvedélyre, ezt kellene tehát a törvényalkotónak a legnagyobb gondtal ápolnia. Egy mesteri szimfónia erősebben hat a kedélyre, mint a legerkölcösebb könyv, mely csak az értelmet győzi meg, de nem változtat a megrögzött szokásokon...»

Aztán bizonyíték a ravaszul megválasztott alkalom is, melynek keretében először mutatta be Párizs-

ban az olasz társulatot. «Itália felszabadításának ünnepén» kellett bemutatkozniuk a Dôme des Invalidesben.

A konzul parancsára új duettet komponáltak, melyet Grassini és Bianchi énekeltek, áhítatos szépséggel. Két olasszal zengette tehát a franciák dicsőségét, akik «felszabadították» Itáliát... Ez is politikai tett volt, hitelesítés, melyet így magukkal az olaszokkal végeztetett el. Meg is értették a célzást: «Ki tudná jobban Marengot ünnepelni — írja másnap a *Moniteur* — mint azok, akiknek nyugalját és boldogságát megszerezte? ...»

Íme, a konzul erre használta fel — vagy alkalmazta csak? — szerelmi diadalát. Ki tudná Napóleon lényében és tetteiben a politikust a magánembertől, a politikát az érzelemtől különválasztani? Ha valamelyik, úgy neki bizonyára a politika volt a fontosabb!

Pedig kétségtelen, hogy akkoriban nagyon kedvelte a szép Grassinit. A hangja, a legragyogóbb bel canto, elbűvölte. Az *olasz* hangja és az *olasz* beszéde. Nemcsak a nagyszerű itáliai háborúnak, legszebb győzelmeinek emlékét, hadi trófeumát őrizte és szerette benne, hanem talán gyermekkorának, olaszságának emlékeit is. A franciát még idegenül ejtette, de már olaszul sem beszélt hibátlanul. (Az igaz, hogy mikor szükségére volt rá, egyik nyelven sem találta úgy meg senki a legrávágóbb, legdöntőbb kifejezést, mint ő, még ha nyelvtanilag nem is volt korrekt a kifejezés, amelyet használt!) De még mindig jobban beszélt olaszul. És Grassinivel gyermekkorának a nyelvén beszélt.

Akkor már Josephine egyeduralma is régen megszűnt Napoleon szívében. Kíheverte Josephine hűtlenségeit, de szenvedélye is lehűlt iránta. Josephine ez időtt már nagyon megbecsülte magát, de viszonyukban Napoleon ezentúl inkább csak a barátot hangsúlyozta, mint a szerelmezt. A kocka nagyot fordult: most már az egyre öregedő Josephine volt féltékeny az egyre emelkedő Napóleonra! És legalább nem ok nélkül...

Párizsban nagy sikerek várták Grassinit. Nem volt operai díszelőadás vagy díszhangverseny, amelyen ne énekelt és ne hódított volna. Az öreg párizsi kulisszamolyok, a lelkes habitűek azt mondták róla, amit a trójai gavallérok Helénáról: ez már igen, ez már méltó díja a győzelemnek! Grassini nagy divattá tette Párizsban az olasz operát. Különösen Júliában, Zingarelli «Romeo és Julia»-jában volt utolérhetetlen, melyet szerzője állítólag 24 óra alatt írt, egyenesen az ő számára.

Saint-Cloud-ban, a konzul palotájában is sokszor megfordult az olasz operatársulat és Grassini, akinek 15.000 frankot utalt ki havonta a konzul magánpénztára.

Most már fejedelmi módon élhetett volna Párizsban, pompában és dicsőségben, ahogy csak megálmodta. De a boldogság sohasem teljes. Napoleon nem tűrte a viszony nyilvánosságát. Került minden feltűnést. Tanult elődeinek példájából, akik századokon át szerelmi botrányaikkal ingerelték a közvéleményt, ő, a köztársaság felkentje, nem akart beszéltetni a szerelmi ügyeiről. Egy kis házat vett Grassininek a rue Chanteraine-ben és arra szorította, hogy visszavonultan és feltűnés nélkül éljen.

A primadonna assoluta ezt nem így képzelte. Nagyravágyó álmaiban már Pompadour szerepében látta magát, hatalmat, sőt politikai hatalmat akart gyakorolni a világhódító oldalán. Hát erről szó sem lehetett! A világhódító gondoskodott róla, hogy hamar kiábránduljon. Grassini egész csomó kérvényt hozott magával Milánóból, amiből világos, hogy nem nagyon titkolódzott! Közbenjárását, befolyását ígérte fűnek-fának. Napoleon egyetlen mozdulattal elsöpörte a kérvényeket és leszerelte a protektort. Kérvényben volt neki része elég, ő mást keresett Grassininél.

De még ebben is csalódást okozott neki. Mindig csak egy-két futó órára jelent meg a primadonna házában; sietve, óriási elfoglaltságát alig megszakítva és egyre ritkábban jött el, kurta kis szerelmi találkozóra.

Grassini, a szerelem tudatos és meggyőződéses papnője, ehhez nem volt hozzászokva.

Megtalálta az orvosságot. Noha állítólag a konzul őriztette, módot talált rá, hogy egy híres hegedűművésszel, Rode-vel, közelebbi ismeretségbe kerüljön. A hegedűművész ugyan nem kereste fel sohasem a lakásán, de a városon kívül, idillikus kis helyeken, gyakran találkoztak.

Berthier tudta meg először a kínos újságot. Nagyon megijedt, felkereste a primadonnát és szigorú szemrehányásokat tett neki. De ez nem nagyon ijedt meg. Nem is titkolódzott többé; kereken megmondta, hogy igen, unja ezt a dolgot Bonapartéval és másfelé orientálódik.

— Gondolja meg, — érvelt Berthier — milyen fényes egzisztenciát biztosít önnek a konzul!

— Igen, pénz és ékszerek dolgában. De nekem ez nem elég!

— Ördögbe is! Hát miben szenved hiányt? — fakadt ki a derék, de kissé faragatlan generális.

— A konzul ezt nagyon jól tudja és ezért nem szükséges, hogy még másnak is az orrára kössem.

— Nézze, Grassini, legyen már eszel Bonapartétól ered minden jó, ami Párizsban körülveszi. Végül maga is tartozik neki annyival...

— Kedves generális, — vág a szavába Grassini — Bonaparte engem valóban elhalmoz minden jóval. De én ezért csak énekelni tartozom neki. A többi... a köztársaság minden kincsével sem megvásárolható.

— Végül is mit akar?! — kiáltja a női ügyekben nem nagyon járatos diplomata.

— Énekelni akarok a konzulnak. Cantare, mio caro! De csak — énekelni!

Berthier óvakodott elárulni Bonaparte előtt diplomáciai kudarcát és még inkább magát a tényt, melyet nem sikerült elhárítania. De Bonaparte, mint rendszeren, most is mindent megtudott. Éktelen haragra gerjedt.

Fouché, a rendőrfőnök jelentkezik audienciára.

No, ez éppen jókor jön! A «mindenttudó» Fouché! Rátámad, hirtelen, szinte torkonragadva, ahogyan ő szokta:

— Csupa olyan dolog történik Párizsban, amiről önnek fogalma sincs, miniszter-polgártárs!

— Alig hiszem, konzul-polgártárs!

— Lám! Igazán?! — és a hangja metszően éles. — Itt, ahol önnek minden egérlyukat ismernie kellene, szabadon járkál ki s be mindenki...

— Éjnek idején, konzul-polgártárs?

— Éjnek idején is!

— Hát ami ezt illeti, konzul-polgártárs, ezzel némi-
leg tisztában vagyok. Éjnek idején például, innen a Tuileries-ből egy *szürkeköpönyeges, kistermetű* férfi szokott kísétálni, mélyen a szemébe húzott, kerek kalappal, Bourrienne titkár vagy Duroc ezredes kíséretében. Útvonaluk: rue St.-Honoré, rue Richelieu, rue Vincenne stb. — egészen a rue Chanteraine-ig ...

A konzul zavartan köhécsel. A rendőrfőnök kéjjel élvezi a helyzetet és folytatja:

— Néha meg-megállnak az uccán és szóbaelegyednek egy-egy uccai kofával, vagy más efféle polgártársal. A szürkeruhás kis férfi ilyenkor így szól: «Hogy megy az üzlet, Madame? És hogy vagyunk megelégedve a kormánnyal?» «Egészen jól» — mondja óvatosan a kofa-polgártársnő, élve a gyanúperrel... «Ugyan!» — próbálkozik a kis szürkeruhás — «csak nincs megelégedve Bonapartéval?!» «Sőt, ellenkezőleg!» — felel a hölgy — «nagyon derék fickónak tartom! ...»

— Ez igaz! — morog a konzul. — Az eset megtörtént!

— A múltkor, a rue Vivienne-ben — kéjeleg tovább a rendőrfőnök — *meg akarták verni* a kis szürkeruhást, mert szidta Bonapartét. Szabad folytatnom? A szürkeruhás Duroc ezredessel együtt — hogy is mondjam csak? — *megfutamodott*...

— Elég! — fenyegetődzik a konzul.

— Talán még el szabad kalandoznom a rue Chan-

teraine-be is, konzul-polgártárs? Mert ott, Grassini-nek, az olasz primadonnának a házában körülbelül egy órát szokott eltölteni a szürkeruhás.

— Rendben van! Elég!

— De nem! *Egy óra az nem elég*, konzul-polgártárs! A primadonnának legalább nem elég... És ezért, a primadonna bizonyos Rode nevezetű híres hegedűsnél keres kárpótlást...

— Jól van! — szakítja félbe Bonaparte.

— De nem jól van, konzul-polgártárs! Ez nem jól van, mert önnek ez a hölgy 15.000 frankjába kerül havonta! És nem jól van, mert az ön becsületét csúfolja meg ez a hölgy, aki önnek ennyi pénzébe kerül...

A rendőr-miniszter mélyen meghajol:

— Ezzel tartoztam az ön és a magam becsületének, konzul-polgártárs! Be kellett bizonyítanom, hogy a rendőr-miniszter *sokkal kevesebbet*, mint havi 15.000 frankért, jól végzi a kötelességét és semmi sem történik Párizsban, ami előtte ismeretlen.

A konzulnak be kellett látnia, hogy Fouché csakugyan mindent tud. Utálta, átlátott álnokságán, halálos ellenségének tudta, mégis megtartotta az állásában még vagy tizennégy évig. Ezért tartotta meg: mert Fouché mindent tudott. Tehát jó, sőt nélkülözhetetlen rendőr-miniszter volt. És Napóleon sokkal jobb konzul, majd császár volt, hogysen egy nélkülözhetetlen rendőr-minisztert személyes ellenszenvből, vagy érdekből elejtett volna.

A konzul eleinte tombolt elementáris erejű felháborodásában. De aztán vállat vont és napirendre tért a Grassini-eset felett. Ez okosabb volt így, fölényesebb és méltóságosabb is. Szakított a primadonnával, de nem üldözte és nem büntette. A fölényességben odáig ment el, hogy a Théâtre de la République-et két közös hangversenyre átengedte Grassininek és — Rode-nek. Az új (Grassini—Rode) szövetségnek, úgy látszik, hasznára vált az eset pikantériája is. Feljegyezték, hogy egyik koncertjük bevétele nem kevesebb, mint 13.868 frank volt.

A művészpár aztán külföldi turnéra indult. Diadallal járta be Hollandiát, Németországot és Angliát. Londonban éveket töltött Grassini, pedig nagyon rosszul indult el ez a londoni szereplése. Első operai fellépése teljesen hidegen hagyta a londoniakat, azt is lehetne mondani, hogy megbukott. Londonban akkor egy csakugyan kiváló énekesnő, Mrs. Billington, foglalt le a maga számára minden érdeklődést. Kulturáltabb hangja volt, mint Grassininek, aki mindig inkább csak hangjának elemi szépségeivel győzött. Muzikálisabb is volt nála, aki a nehezebb zenei feladatokat nem igen bírta, de a könnyebbeket aztán fel tudta díszíteni az olasz iskola legszebb ékességeivel.

Szóval, Grassini nem tudta állni a versenyt. Ekkor gondolt egyet és felkérte vetélytársát, hogy működjön közre az ő jutalom-játékán. Mrs. Billington gyanútlanul vállalkozott is erre. Ezen a nevezetes előadáson aztán az történt, hogy Grassini, összeszedve minden erejét, valósággal lelovagolta ellenfelét... Ettől kezdve Grassini London első énekesnöje. Meg is maradt ennek, évekig tudta tartani a pozícióját. Ezután még sokszor énekelt együtt Billingtonnal és egymást zavaró rögtönzéseikkel még sok kinos meglepetést okoztak egymásnak.

1804-ben Napoleon, aki közben elintézett néhány formalitást és császár lett, Grassinit visszahozatta Párizsba. A koronázás ünnepeiben szüksége volt Grassinire, koronájának erre az olasz gyémántjára. De elhozatta Crescentinit is, a kor híres, kasztrált férfi-szopránjainak leghíresebbikét. Ennek az énekesnek akkor Párizsban olyan hihetetlen sikere volt, — és csodálatosképpen éppen a nőknél a legnagyobb, — hogy az előadások végén a nők könnyezve kiáltották fel a színpadra, az ő kedvéért, olaszul: «Addio, anima mia! Addio!...» Akkora ünneplésben részesült, amint ma elképzelni sem tudunk. Királyok versengtek érte és a barátságáért; és ettől a divattól Napóleon sem tudott szabadulni. Kegyeivel halmozta el, lehet, hogy egy kissé a tüntetés szándékával is, hogy az

akkor már nagyon elterjedt Grassini-pletykákra válaszoljon: íme, ő a *nemnélküli* művészetet is meg tudja becsülni és Grassinihez nem fűzi más kötelék... Aminthogy már akkor nem is fűzte.

Nagy feltűnést keltett, amikor Napoleon Crescentininek magas kitüntetést: vaskoronát adott. A párizsi szalonokban, amelyekben már akkor Grassini is nagy és kedvelt szerepet játszott — nagyon mulatságosnak találták a közvetlenségét, a szabadszájúságát, amelyet a francia nyelvben való járatlansága mögé bujtatott, holott mindig nagyon jól tudta, hogy mit beszél! — sokat tárgyalták Crescentini kitüntetését. Híressé vált az a tömör axióma, amellyel Grassini elintézte az esetet és Crescentini egész karrierjét: «Poveretto!» — szólt vállat vonva — «gli costa caro!» Sokba került ez, szegény nyomorultnak! A legnagyobb áldozatot hozta az énekművészetnek...

Grassini most megint nagyon féltékeny volt Napoleon kegyeire és szívesen hozta volna meg neki nőiségének minden áldozatát. De Napoleon ezentúl már csak a művésznőt látta és tüntette ki benne. Hiába volt minden erőlködése. Pedig mindent megpróbált. A «Didó és Cleopatra» című operába három sort íratott bele és zenésítettet meg Blanginivel, aki *ezt* az epizódot memoárjaiban hagyta az utókorra:

«*Adora i cenni, tuoi, quesio mio cor fedele...*»

«Hű szívem parancsaidat alázattal várja... A párod leszek, ha ez a vágyad!... Ne kételkedj bennem!... Könyörgöm, vesd felém szerelmes és kegyelmes pillantásodat!...» Ezt aztán úgy énekelte a Tuileries-ben, hogy e sorok alatt izzóan nézett a császárra, egy pillanatig sem vette le a szemét róla. Hogyan reagált a császár? Nem vette észre. Ez volt a legtöbb, amit Grassini érdekében tehetett. Meggyőzte-e Napóleont, hogy *most már* nem kellene kételkednie benne, amire még néhány évvel ezelőtt, bizony jó oka volt? Nem tudom. Azt hiszem, ez többé nem érdekelte a császárt.

És annál különösebb, hogy *most* — csak *most*!

kezdte érdekelni — Josephinet. Valamelyik udvaronc, érdemeket akarván szerezni, besúgta a császárnénak, hogy Grassini a Tuileries titkos bejáratán kopogtatott. Ez igaz is volt. De ebből — Napóleon révén — merő udvariassági látogatás lett, noha Grassini bizonyára nem ennek szánta. Josephine kétségbeesett levelet küldött egy barátnőjének: «Azt hiszem, Grassini az oka minden szenvedésemnek... Esküszöm neked, kedvesem, hogy, ha engem csak a legkisebb hiba is terhelne, neked őszintén megmondanám ... Szolgálatot tennél nekem, ha megtudnád, hogy ez a látogatás megismétlődött-e? Tudd meg, kérlek, hol lakik ez a személy? ...»

Szegény, rosszul informált Josephine, — Grassini miatt legalább — ekkor ok nélkül szenvedett. Ki tudja hol, kinél tartott már akkor a császár? ...

Több kisebb-nagyobb megszakítással egész 1814-ig, Napóleon bukásáig, Párizsban élt és működött Grassini és évenként 70.000 frankot kapott a császár magánpénztárából. Körülbelül mégegyszer ennyit keresett hangversenyeivel és vendégszerepléseivel. Az olasz operatársulat a császári udvar kötelékébe tartozott és Grassini «a császár és király öfelsége első énekesnőj é»-nek nevezte magát művészi turnéin.

De sem ez a büszke cím, sem büszke emlékei nem gátolták meg abban, hogy Napoleon bukása után igen meleg barátságba ne kerüljön a győzőkkel, köztük éppen a császár leghalálosabb ellenségeivel is. Grassinitől távol állott minden intrika és démoniség; jóakarátú és kedves nő volt. Nem tehetett róla, hogy napraforgó-természete mindig a felkelő napot üdvözölte. Egész, könnyű kis lelkével mindig a nap hősei felé fordult, akiktől egyébként karrierje és mindig aktuális hatása függött...

Így esett, hogy már néhány héttel a császár száműzetése után a legelőkelőbb angol társaságban, a párizsi angol követ palotájában, lord Castlereagh-vel énekelt szerelmi duettet, — duettini amorisi-t — és ugyanebben a társaságban ismerte meg a délceg Wel-

lington tábornagyot, Napóleon legyőzőjét. Most Wellington tábornagy volt a nap hőse, a legdiadalmasabb, a legdivatosabb hadvezér és Grassini folytatni akarta katonai karrierjét...

Most Wellingtonnak énekelte, izzó pillantások kíséretében, azt a három sort, melyet, íme, mégse hiába íratott bele annakidején a «Didó és Cleopatra» partitúrájába... Mert Wellington kegyesebb volt, mint nagy ellenfele. Ő megértette és meghallgatta az esengő primadonnát. Hosszabb íramú barátság fejlődött közöttük. De herceg Wellington nem bizonyult olyan bőkezű gavallérnak, mint Bonaparte konzul. Kedves, kis dokumentumok maradtak fenn arról, hogy Bonaparte tékozló barátnője milyen szerény barátnője lett Wellingtonnak. Itt van egy 1815 decemberéből kelt számla, amelyet Wellington fizetett ki Grassiniért: 530 frankról és 45 centimesről szól. Egy fekete bársonyruha, selyemmel, ruche-sel és tüllel díszítve, szabással és anyagokkal együtt potom 239 frankkal szerepel benne. A számla többi része: *átalakítás*. A szép napóleoni időkben Grassini nem alakítottatott, hanem eldobta a használt ruháit. Az igaz, hogy van itt még egy számla, ugyanazon cégtől és ugyanazon időből, melyet Wellington a feleségéért fizetett ki és ez még szerényebb összegeket és igényeket mutat: összesen 380 frankról szól és egy fehér atlaszköpeny ára mindössze: 32 frank. A hercegnének joga volt szerénynek lenni. De a különbség az illegitim és legitim számlák közt sokkal nagyobb szokott lenni a legtöbb esetben ...

Grassini ekkor 42 éves volt. Eléggé okos volt hozzá, hogy még ebben az évben, művésznői és női pályája úgynevezett delén, elhagyja a színpadot. Ettől kezdve, ha nem is visszavonult, de mértékletes és takarékos életet élt hol Párizsban, hol Milánóban. Szerette a társaságot és őt is szerették. Mulatságos, ötletes, alapjában jó teremtés volt. Szeretett nagy emlékeiről elbeszélgetni.

Egyszer, közvetlenül XVIII. Lajos halála után,

egy társaságban arról volt szó, hogy vájjon mit mondhat egymásnak a földi trónon egymást folyton felváltó két nagy ellenfél, Napoleon és XVIII. Lajos, ha oda-fenn, az eliziumi mezőkön találkoznak? Grassini nyomban kész volt a válasszal. Napóleon első kérdése XVIII. Lajoshoz, szerinte, csak ez lehet: «Miért nem utaltad ki továbbra is az apanázsát az én jó Grassinimnek?» Sokat nevettek akkor ezen a kijelentésén, amely egyébként gyanútlanágát, sőt szinte jóhiszeműségét is kedvesen igazolja, ő lelkében tovább is jóbarátságot tartott fenn császárával, és Wellingtonnal való gyors megbarátkozását egyáltalában nem érezte áruháznak. Talán nem is jutott eszébe gondolkodni fölötte.

Pedig még harmincöt évig lett volna ideje rá! Még harmincöt évig élvezte az elvonulás nyugalmát, 1850-ben halt meg, 77 éves korában ... Mégpedig nem is szegényen, mint pályatársai közül oly sokan: 500.000 lírát hagyott örököseinek.

Érdekes, hogy művészetének az értékelése milyen ellentmondóan bontakozik ki kortársainak ítéletében. Egyes kritikusai istenáldotta, nagy tehetségnek, mások középszerű dilettánsnak mondják. «Hangjánál igézőbbet» — írja egyik előkelő kritikusa — «még sohasem hallottam. Megborzongtam a gyönyörűségtől, mikor ennek az angyali Grassininek a hangja megcsendült ... Hárfaszerű hang, égi jelenség ...» Művészetéhez nyilván a természet adta a legtöbbet, ő maga nem sokat tanulhatott; a legtöbbet csak később, nagy partnerétől, Crescentinitől, aki igazi mestere volt az énekművészetnek.

TALMA
(Singry rajza)

TALMA

Hűvös szél szánt végig a Boulevardon, a járókelők összebbonják sokfodrú köpenyüket, ő kabát nélkül engedi át magát a szélnek, még az ócska kerek kalapját is leveti, hogy lehűtse forró homlokát. Kezeit hátul összefonja; rövid lábai a kitaposott nagy cipőkben, hosszú lépésekkel mérik végig az uccát.

Kirohant a színházból, még a vége előtt, bucsu nélkül otthagya a társaságát, nem bírta tovább. A tragédia felzaklatta az idegeit, most nem bírta volna el a tragédiát követő, szokványos vígjáték könnyű fecsegését, melynek az a hivatása, hogy a tragédia zord hatásait elmossa és jókedvűen engedje el a közönséget a színházból. Neki nem kell ez a mindent kiegyenlítő, közömbösítő léhaság, neki éppen ez a felborzoltóság, ez az éles, sajgó érzés kell, hogy tépje és vájja... A tragédia legzordabb hatása ...

Tág tüdővel szívja be a hűvös levegőt, a szél a rosszul rizsporozott, gyér haját groteszkül cibálja. Nagy, sóhajtásszerű lélekezettel néz körül az uccán.

Ó, ez a Párizs! Ez a gúnyos, céda nagyváros, hogy piheg, él, milyen kapzsián fogyasztja a kis, léha örömeit, a kávéházakból, kocsmákból fény és zene árad ki az uccára, mintha itt künn nem is süvöltene a szél, mintha itt nem is száguldott volna soha végig a forradalom vérzivatarra, mintha nem még csak tegnap remegtek volna meg a csontjuk velejéig! De ez tegnap volt és az ucca mindig: a máé... A nagyléptű fiatalember torkából rövid, éles kacagás tör elő. Két nagygalléros, pirosképű fiatal diák röhögve súg össze mellette és ő nem veszi észre, hogy kinevetik.

Ő, ez a Párizs! Hogy megérett rá, hogy támad-

jon valaki, egy akarat, egy ököl, amely leigázza, amelynek alája adja magát, meglepett alázatosságával a cédának, aki emberére akadt... Milyen könnyű és milyen nehéz ez, mégis... Egyelőre még alig tudják, hogy a világon van. Félrelökik, átlépnek rajta, ő itt a legutolsó, a leghitványabb! Nulla, senki, szám, sőt számfeletti....

Kínozza, gyötri magát, vájkál a megalázottságában, a füstölgő önérzetében ...

Talán egy órája már, talán több is, hogy rójja az uccát, mikor ismét a Comédie előtt találja magát, ott, ahonnan elindult. Szemben a színházzal a kacér kis Café Régence hunyorog ki a térre. A fiatalembernek eszébe jut, hogy éhes és belép a kávéház ajtaján.

Nagyon  hes. A hirtelen világosság is kápráztatja a szemét. Csaknem ájultan, de azért nem kevésbé moh n falja a hosszú sonk skenyeret, amit a pincér eléje tett. Feltűnő gyorsasággal eszik, már kész is, elintézte. De ha nem éhes, akkor is  gy eszik. Nincs ideje. Még akkor sem, ha a napnak huszonnégy  r j t  theny li.

 js got k r, de alig hogy belenézett, leteszi. Nincs ideje olvasni. Csak most jut eszébe körülnézni. Sovány, sápadt, aszkétikus arcából kilobog a nagy,  g , mélyen fekvő szem. Csupa szem az egész arc, az egész ember.

A kávéház már kihalóban, már csak-alig néhány asztalnál  lnek. Az egyik sarokban egy fiatalember átölelve tart egy csinos leányt és kedves, ny lt, párizsi szem rmetlens ggel, megcsókolja. Megvetéssel siklik el f l tt k a *tekintete*. A sz ja körül gúnyos, rossz-iz  mosoly r ng. A közelében k t öreg  r sakkozók elmerülten. Ez  rdekli. Igen, legalább sakkozhatna, ez talán megnyugtatn , talán levezetn  a háborgó indulatait. Kinyújtja a nyakát,  gy figyel  t a sakkozók asztalára.

A pincér megáll az asztala előtt:

— Parancsol sakkozni? Talma polgártárs partnert keres.

Mohón rábólint. A pincér már hozza is a színművészt és eljűk rakja a figurákat.

A hatalmastestű, római arcélű, nagy komédiás könnyedén meghajol:

— Talma.

— Bonaparte — morogja, a fejét megbiccentve az elhanyagolt külsejű, sötétarcú fiatalember és komor érdeklődéssel nekiül a játszmának.

Komolyan, egyetlen szó nélkül folyik a hosszú mérkőzés. Talma nem is igen néz föl partnerére. De ez, mialatt Talma lép, néha figyelmesen, látható érdeklődéssel nyugtatja rajta a szemét. Ő tudja, hogy Brutussal meg Julius Caesarral ül szemben, de Talma — nem tudja! Még azt sem tudja, hogy aki vele szemben ül, az Bonaparte, a hadsereg listájából törölt ismeretlen kis tábornok.

A kis tábornok szereti a színházat és rajong Talmaért. De most keményen és elszántan küzd, figyelmének egyetlen pillanatát sem áldozza fel rajongásának. De hiába. SZÍVÓS és elkeseredett küzdelem után Talma győz és mosolyogva veti föl szép fejét, úgy néz át borzas ellenfelére, aki szintén mosolyogni szeretne, de nem sikerül neki. Szemmel láthatóan bosszantja a veresége. Az erkölcsi vereség? Talán még az anyagi is! Aligha van több pénz a zsebében, mint amennyi a sakkpárti kifizetésére szükséges ...

Nem «elegáns» játékos! Ó, nem az, nem is lesz az! ő csak elegáns — nyerő! Igen, ha győzelmet arat, akkor kedves, fölényes és elragadó. Ilyenkor mindig ő lesz az, aki a leglovagiasabb mozdulattal békét ajánl. De ha elveszíti a játszmát, akkor nem békül, akkor a fogát csikorgatja.

— Nehéz játszma volt, — mosolyog udvariasan Talma.

— Szamár voltam! — mosolyog vissza Bonaparte fogcsikorgató nyájassággal.

— No ez nem nagy bók nekem! Ahhoz talán még nem kell számárnak lenni, hogy én megverjek valakit...

— Nem szoktam bókokat mondani. Szamár voltam, mert fölöslegesen taktikáztam. Nem szabad túlságosan komplikáltan gondolkodni, nem szabad komplikáltabbnak elképzelni az ellenséget, mint amilyen.

Talma meglepetten nézi ezt a furcsa, szenvedélyes fiatalembert. De csak egyetlen szóra tesz megjegyzést:

— Ellenséget?

— Bocsásson meg: *ellenfelet* akartam mondani.

— Most már maga is elmosolyodik a heveségén és csillapultán folytatja:

— Ön nagy művész, Talma polgártárs, ön alkalmas arra, hogy igazi hősokeket elhiggyen önnek az ember és ez nagy dolog a mi korunkban, amelyben csak az alacsony indulatok elképzelésére telik az emberek fantáziájából és *méretéből*... De néha túlságosan egyszerűen látja a dolgokat. A nagy emberek komplikáltabbak, mint ön hiszi, Talma polgártárs!

Talma egyre jobban csodálkozik. Kissé bosszankodik is és csípősen szólal meg:

— Ugyan! Például?

— Például Caesar szerepében, mikor Caesar azt mondja: «Én a trónt a bűnnel tartom egyenlőnek!...» akkor ő ezt korántsem gondolja olyan meggyőződéssel, mint ahogyan ön ezt hangsúlyozza. Egy szót sem hisz abból, amit mond! Csak a rómaiakkal akarja elhitetni, hogy nem vágyik a trónra. Hiszen minden vágya, minden gondolata a trón! Dehogyan is tartja ő ezt megveendőnek! Ezt a színésznek meg kell éreztetnie, Talma polgártárs.

Egészen belehevül. Mintha ezt már régen szeretne volna megmondani Caesar személyesítőjének.

— Úgy? — epéskedik Talma. — Bocsásson meg, fiatalember, de én azt már jobban tudom: hogyan gondolkodik egy Caesar, mint ön!... Mindenesetre, úgy látom, hogy foglalkozik ezekkel a dolgokkal...

— Igen. Élek-halok a tragédiáért.

— Színész? Van valamelyes tehetsége. Ahogyan beszél, ahogyan mozog... ön még viheti valamire. Talán az intrikus szerepkörében...

— Nem vagyok színész.

Elhallgat. Majd hevesen:

— Az önök dicsősége nagy. De még nagyobb is van! *Csinálni* a történelmet több, mint eljátszani!

— Vegye tudomásul, fiatalember, hogy minden csak játék! Mi, komédiások, legalább nyíltan csináljuk. Bevalljuk, hogy csak játszunk. És ez a szép benne.

— Ami vérré megy, az mégis csak különb játék! Egyébként, igaza van. Egy jó színész több, mint egy rossz uralkodó. És ezek itt, a mai Európában, ezek a királyok itt mind csak: ripacsok! Egy sem érti a mesterségét. Ez a szegény XVI. Lajos például az egész forradalmat elsöpörhette volna 500 elszánt katonával, ha ő maga lóháton az élükre áll! E helyett vörös sapkában jelenik meg a Tuileries ablakában... Szegény! Szánalmas pojáca!

Talma csendesen nézi:

— Szabad tudnom a nevét, polgártárs? Nem halottam a nevét a bemutatkozásnál...

— Bonaparte vagyok.

— És a polgári foglalkozása?

— Nem polgári. Katona vagyok. Tüzér. Tábornok. Törölve a hadsereg listájából.

— Ilyen fiatalon?

— Nem hallott Toulon ostromáról?

— De igen! Hát ön az! Pompás teljesítmény!... Ó, hiszen akkor mi már találkoztunk is! Dugazon társaságában. Úgy-e?

Bonaparte mosolyogva bólint.

— Hogyne! Hogyne! Mikor Toulon ostromáról olvastunk a lapokban. Dugazon figyelmeztetett is rá, hogy ez az a kis hadnagy, akit bemutatott nekem pár év előtt. Gratulálok, tábornok polgártárs!

Talma italt hozat és megered a beszélgetés. Bonaparte megvetően legyint:

— Nem lehet itt csinálni semmit! Ezekkel! Egyik sem szagolt még puskaport, de azért intézkednek, rendelkeznek elevenek és holtak fölött! Át akartak tenni a gyalogsághoz. Én nekik «számfeletti» vagyok. Men-

jek a Vendée-be, baka-brigadérosnak! Nem teljesítem a parancsot! Inkább töröljenek! Majd talán még rám is kerül a sor ...

Komorán, elszántan néz maga elé. Félig magának mormogja:

— Persze, nehéz így, tétlenül nézni az eseményeket ... Ilyen időkben ... Már alig bírják az idegeim!... De azért bírják!

Talma melankolikusan, fátyolos szemmel helyesel:

— Borzasztó, hogy milyen kezekbe került ez a szent ügy! Forradalom ...

Bonaparte áthatóan néz rá:

— Ön valóban hive a forradalomnak?

— Minden igazi művész: forradalmár!

— Minden igazi katona is! Még a császár is, ha igazi, csak forradalmár lehet!

— Csak annak van joga művésznek lenni, aki mindent újra formál, a maga képére! Mintha előbb nem is lett volna senki és semmi! Újra kell megtanulni járni és beszélni, mindent, mindent... A tradíció tehetségtelen lovagai, persze, ezt szentségtörésnek tartják. Hát robbantani kell, hogy újra teremthessünk! Megreformáltam, új vért öntöttem az üres, kiégett színpadi dikcióba. Eddig a francia színész csak afféle recitátor volt, aki szabályos mozdulatok és lépések kíséretében verseket szavalt. Én nem szavalom, én átélem a szerepet. Még arra is vetemedem, hogy föl s alá járok a színpadon, sőt még szaladgálok is, ha kell... Hogy összeröffenek! «Forradalmár!...» «Ennek semmi sem szent!...» «Shakespeare-színész!» Ez az ő szemükben gáncsot jelent! Megreformáltam a díszleteket és a jelmezeket. Radikálisan folytattam, amit Mlle Clairon megkezdett. Borzalmas hatás! Mikor Brutus-ban elhajtottam a parókát és a többi korszerűtlen ostobaságot és egy római római ruhában és római hajviseletben mertem színpadra állítani, Mlle Contát összecsapta a kezeit: «Milyen rémes! Mint azok a rút görög szobrok ...» A görög szobrok neki: rútak...

Megrázza hullámos sörényét és gúnyosan fölnevet:

— Most aztán azt kenték rám, hogy jakobinus vagyok! Lehetetlenné akarnak tenni, mindenáron! Hogy én árultam be a Théâtre de la Nation lecsukott színészeit! Alacsony népség! Ezen csak nevetni lehet! Marat bezzeg ellenforradalmisággal vádolt! Betört a házamba, mikor Dumouriez tábornokot, aki nem volt ínyűkre, vendégül láttam. Otromba, baromi módon tört ránk és gyűlöletes rekedt hangján ordította: «Tábornok-polgártárs! A lakásodban kerestünk, nem gondoltuk, hogy itt dőzsölsz a kitartottak és ellenforradalmárok tanyáján!» Eléje léptem: «Marat polgártárs! Milyen jogon sértegeted a feleségeinket és a nővéreinket?» Majdnem tettelegességre került a dolog, de a véreb elkotródott. Másnap aztán az újságok! Volt mit ugatniok! «Arisztokraták és ellenforradalmárok lakomája Talmánál!...» «Ellenforradalmárok kéjtanyájának leleplezése ...» stb. stb. Robespierre a kis Mlle Vanhove miatt, féltékenységből üldözött. Egyszer a szabóm magából kikelve újságolja, hogy Robespierre dühösen elrohant tőle, mert ő *à la Talma-szabást* ajánlott neki... A kis Vanhove-t Dantonnak kellett Robespierre ellen védelmébe vennie. De alig hogy letűnt Robespierre csillaga, egyszerre Robespierre pártjának oszlopa lettem, vérvó jakobinus ...

— Ez mind a személyes ellenfelek buzgósága! — legyint megvetéssel Bonaparte. — Mindig politikai színezetet adnak a magánérdekeiknek. A politika vizeslepedőjével akarják a személyes ellenfelet ártalmatlanná tenni... Férges! Patkányok! Előbújnak, mihelyt lehet... így van az,, mikor az *isteni népet* rászabadítják a politikára! Korbács kell ezeknek, nem szabadság!

— Persze, hogy a személyes ellenfelek! — mennydörög a tragédiák hőse. — Tudom én, honnan fúj a szél! Kik azok, akik megelégték a sikereimet! A színpadon nem tudnak legyőzni, a tehetségükből nem futja, hát megtoldják egy kis politikával... Utálom a politikát! A feleségem nagy házat visz, szereti a társaságot. És mostanában minden társaság azon kezdi

és azon végzi, hogy politizál. Sokszor már a konyhába menekülök előlük, mert mindent elárasztanak. A jó öreg szakácsnémmal jobban megférek. Elbeszélgetünk és néha még a szerepeimet is ott tanulom. De a politikától a feleségemet is eltiltottam. Mi nem ismerünk politikai állásfoglalást. Az elmúlt héten két üldözöttnek adtunk hajlékot: a royalista a padláson, a jakobinus a pincében bujkált. Mégis összetalálkoztak és mingyárt úgy össze is kaptak, hogy ki kellett dobni mind a kettőt... Csak ember vagyok és művész, semmi több! Igen, lelkesedtem a forradalomért, amíg nem volt itt, amíg nem öntött el a szennyével minden ideált. Az apám, aki szabadgondolkodó és ateista, a neveltetésem, a feleségem, aki felszabadult szellem, a művészetem, amelyet el akartak nyomni és amely gátalan érvényesülésre tört... ez mind a forradalom felé hajtott. Az igazi művész, valóban, csak forradalmár lehet. De mikor a forradalom kerül fölül, amikor már mindenki forradalmár, akkor az igazi művész csak — ellenforradalmár lehet! Az ízlés, az egyéniség, a különb-emberség ellenforradalmára... Igen, az igazi művész lényegében: arisztokrata!

— Az igazi katona is! Mindenki, aki különb az átlagnál... — morogja a kis tábornok.

— Mi sohasem lehetünk nép, mi csak uralkodók lehetünk! — deklamál a színművész, félresimítva sörényét a homlokából. — Mikor minden uccasöprő a nép nevében szónokol, akkor az ereimben gerjedni érzem a Fáraók vérét... Azt mondják, a Talmák a leghatalmasabb Fáraó-dinasztia egyenes leszármazottjai. Talma a régi egyiptomiak nyelvén annyi, mint...

— Nekem sem az ősök, sem az utódok nem imponálnak! — vág szavába csillogó szemmel a számfeletti tábornok. — Csak a *dinasztia-alapító*, aki őse és utóda is önmagának!

— A színpadon nincs uralkodó más, mint én! Ott Caesar vagyok és IX. Károly és VIII. Henrik és valamennyi! — dörgi a bojkottált komédiás és felhajtja abszintjét.

A kávéház már régen kiürült. A két füstfelhőbe borult beszélgető, a két füstölő, inkább önmagától, mint az italtól mámoros, száműzött uralkodó, ők az utolsó vendégek.

Félhomály. A lámpák nagyrészét már kioltották. A pincér ott ténfereg körülöttük; bánja már nagyon, hogy ezt a két embert összehozta: szeretne már hazamenni.

Végre feltápáskodnak. Talma fizet, az egész számlát ő fizeti.

A már derengő párizsi uccán hallgatagon lépdelnek egymás mellett, elhanyagolt civilruhájában a vézna kis tábornok és félvállra vetett Hamlet-köpenyében a hatalmastermetű színpadi hős.

És ez a hajnali hallgatás az, amely végképpen megpecsételi a barátságukat.

*

Néhány nap múlva Talma Nero szerepében lépett a Comédie közönsége elé.

Valami furcsa hangulat terjengett a nézőtéren. Valami vihar volt a levegőben. Alig lépett ki a színpadra Talma, mormogás hallatszott, határozott nyugtalanság támadt. A színész ösztöne megérezte, hogy a hangulat egyáltalában nem jóindulatú.

Annál erősebben markolta meg a szerepét. Minden szót hangsúlyozottan ejtett, minden mozdulatával helyet, levegőt akart magának teremteni a színpadon. Ez mintha csak még jobban kihívta volna a közönséget. A küzdelem ellenküzdelmet váltott ki, a mormogás hangosabbra vált, már hangok, szavak, artikulált mondatok is felhangzottak a színpadra:

— Jakobinus!... Szégyen!... Hagyja el a színpadot! ...

Néhány hét előtt, mikor még Robespierre élt és uralkodott, csak éljennel kapcsolatban merték volna fölkiáltani a «jakobinus» szót. Ma már szidalmat jelentett és megbélyegzést, talán börtönt is.

Talma megdöbbsent. Egy darabig tétován állt,

aztán megrázta a sörényét és a rivaldához lépett. Hal-
kan kezdte, de nyomban erőre kapott a hangja:

— Polgártársak! Mindenkor szerettem és még
most is változatlanul szerettem a szabadságot. De
mindig utáltam a bünt és a vérengzést. A terror
uralma sok könnyembe került: legjobb barátaim a vér-
padon haltak meg ...

Ez a pár nagyon közvetlenül és érezhető megin-
dultsággal elmondott szó egyszeriben lefégyverezte a
közönséget. A színész nem szerepet mondott, hanem
a maga szavait, a lelkéből beszélt, nem a szöveggönyv-
ből. Taps dördült fel a nézőtéren és a tapsolókat senki
sem zavarta. Pedig bizonyos, hogy fölizgatott, talán
fölfogadott emberek is ültek a nézőtéren: a politikai
okokból kettévált Comédie most fölülkerekedni akaró,
másik szárnyának az emberei...

A szünetben elárasztották a színészfolyosót Talma
lelkesen gratuláló barátai. És olyanok is, akikből csak
most bujt ki a barát, mikor a művész fölülkerekedett
ellenségein. Nem ezek közül való volt, de ott volt egy
fiatalember is, akivel különös szívéllyességgel fogott ke-
zet az ünnepelt. A folyosón lézengő előkelőségek cso-
dálkozva mérték végig rossz ruháját és még rosszabb
cipőjét, majd mikor elbúcsúzott, megkérdezték Talmát:

— Ki ez a fiatalember?

— Napóleon Bonaparte, a touloni hős.

Az ügyelő megszólalt:

— Nincs engedélye. Passe-partout nélkül máskor
nem engedhetem be.

Talma ránézett és csak ennyit mondott:

— *A barátom!*

*

A palotafőnök bejelentette Talmát, aki az első
konzulnál kihallgatásra jelentkezett a Tuileriesban.

— Talma *a barátom!* — mondta az első konzul. —
Mindennap szívesen látom ebédre.

Talma belépett és szó nélkül — félig tréfásan, félig
komolyan — mélyen meghajolt.

— Ó, kedves Talmám! Isten hozta! — sietett eléje az első konzul és barátságosan átölelte.

— Köszönet és hódolat a történelem emberének, aki nem felejtette el a szegény komédiást!

— A szegény komédiás: Franciaország büszkesége — mosolygott a konzul. — Ami pedig a történelmet illeti, hát én eléggé járatos vagyok benne, de azért hirtelenében nem tudom, hogy a maga nagy elődje, Roscius korában ki volt a konzul Rómában? De hát hagyjuk az édességeket, kedves Rosciusom! Mondja el inkább: hogy van, hogy ízlik az élet, engedett-e már valamit a sötét pesszimizmus világnézetéből?

— Hat bizony az ember természete nem igen változik, — sóhajtott fátyolos szemmel Talma. — Az emberek sem igen engedik. Csupa küzdelem, intrika, szomorú, apró gyarlóságok, melyeknek nem tudunk fölébe kerülni... úgy látszik, én magam sem vagyok különb. Bele kell nyugodnom.

— Csak semmi rezignáció, kedves Talma! Hallottam a tegnapelőtti esetről. A szép Lafont hivei egy kissé túlságba viszik a dolgot, de azért nagy színészt mégsem tudnak belőle csinálni. Magának pedig nem árt az a kis ellentüntetés, az igazi képességet nem lehet elnyomni. Sőt, még hasznos is, ha néha egy kis borsot törnek az orra alá! Már kissé ellustult! Ez csak ösztönzés, amire szüksége van.

— Hiszen, ha csak művészetről volna szó! De a jó Lafont-ék azt nem tudják elviselni, hogy én vagyok az egyetlen «acteur à recettes», egyedül én csinállok házat és ha nem lépek föl, üres a színház.

— No látja! Már pedig ez a fontos. *Bennünket* a közönség emel föl és csak a közönség ejtethet el!

— Ó, ha én úgy tudnék bánni a közönséggel, mint ön, konzul polgártárs! Akkor nem merne tüntetni ellenem!

— Miért? Ellenem is tüntettek! Azt hiszi, nem tudom? Mindent tudok! Csak nem törődöm vele. Maga is tegyen úgy, mintha föl se venné. Beszélő viszonyban vannak?

— Sőt! Látszólag egészen jóba vagyunk. A múltkor belépek a társalgóba, látom, hogy a «lovag» — ez az ő specialitása, arra büszke, hogy feddhetetlen lovak szerepében utolérhetetlen! — engem utánoz egy mulató színészcsoport közepén. Nyugodtan megállok: «Csak folytassa, kedves Lafont, nagyon érdekel!» Volt elég lélekjelenete hozzá és folytatta. Megtapsoltam: «Kitűnő, pompás! De miért nem így csinálja a színpadon is? Akkor volna közönsége! Mert ha Lafontmódra csinálja, akkor nem igen van.»

A konzul jóízűen nevetett. Aztán elkomolyodott:

— Miért nem arról beszél, ami engem jobban érdekel?

Talma szégyenkezve hajtotta le fejét:

— Hát igen. Elváltam Julie-től és újra megházasodtam. Még harminckilencéves korában is meg tud bolondulni az ember.

— Sajnálom szegény Julie-t. Josephine is úgy megszerette, amikor nála lakott. Okos és jó asszony volt és nagyon szerette önt. Sok pénzt elherdáltak együtt.

— Ez fáj a legjobban: ezek a nyomorult pénzdolgozók! De még szép vagyonkája maradt. És a legjobb barátságban, úri módon váltunk el egymástól. Az elválás aktusa után szépen hazakísértem. Kicsit sírt, de jó természete van és kitűnő szellemű asszony, meg fog vigasztalódni. Megmaradtunk a legjobb barátoknak.

— Hát jó néhány évvel idősebb is volt magánál és ez sosem jó. De most aztán ne ugráljon többet! A kis Vanhove szép, fiatal és kitűnő színésznő. Igazi színésznő! Remélem, nála már megállapodik, nemes Don Juan barátom?

— Imádom!

— A mézeshetekben: elhiszem!

— Nos hát, mi tagadás, ennél már régiebb keletű a dolog. Már jó néhány éve tart... A házasság csak megpecsételte a régi szerelmet...

— És az anyagiak? úgy hallom, el vagyunk adósodva?

— Konzul polgártárs hírszolgálatos csodálatos!

Bonaparte komolyan:

— Mit csinál azzal a sok pénzzel?

— Tudja Isten! Szeretem a szép holmit, bútort, képet... Művész vagyok.

— És kártyázik!

— Alig! Alig! Csak elvétve ...

— Rendet kell már egyszer csinálnia, kedves barátom! Így akarja végigélni az életét? Számolni kell és takarékoskodni! Mennyi az adóssága?

Talma a fejét vakarta:

— Meg se merem mondani!

— Nem is tudja! Még ezt se tartja számon! Majd megmondom én. Negyvenezer frank! úgy-e? Tudom: Csodálatos a hírszolgálatom! No hát, kedves Talma, ezen segíteni kell! Tud rá módot?

— Én bizony nem. Ha tudnék, akkor már ki is fizettem volna.

— Hát én tudok. Negyvenezer frankot utalok ki önnek a magánpénztárámból. Rendben van?

— Ó, ezt nem is fogadhatom el! Ilyen fejedelmi ajándékot...

— Csak konzuli.

— Szégyellem magam.

— Ne felejtse el, hogy a Café Régence-ban, már az első találkozásunkkor, kifizette a számlámat. Most már bevallhatom, hogy nekem ez akkor nagyobb összeg volt, mint most ez a negyvenezer frank!

— Igazán nem is tudtam, hogy ilyen tehetséges uzsorás vagyok!

Ugyanebben az időben egy másik régi ismerőse is fölkereste a konzult, Talma legjobb barátja: Dugazon, ugyancsak a színészeti köréből. Ez már nem hős volt, hanem komikus és kedélyes apa, de a legjóízűbb fajtából. Diplomátának azonban, úgy látszik, nem volt olyan, mint Talma. A látogatás ugyanis így folyt le:

— Örülök, kedves Dugazon, hogy meglátogat! Nagyon jó színben van! — üdvözölte a konzul.

— De ön se panaszkodhatik, *kis apám*, hehehe! — kedélyeskedett a derék komikus és *megveregette a konzul hasát...*

Ez volt az első és egyben utolsó látogatása a Tuileries-ben. A kapu örökre bezárult mögötte.

— Hogy van az, hogy Talmát nem látom? — fordult egy reggel az új császár udvarmesteréhez. — Csak nem haragszik rám, amiért császár lettem? Kitelik tőle! Az ilyen Brutustól... Neki joga is lenne hozzá. Olyan jól játssza Brutust a színpadon!

Talma boldogan értesült a császár érdeklődéséről. Csak ezt várta. Tőle várta a jelét annak, hogy a barátságukban nem állott be változás.

Pompás udvari ruhát csináltatott magának, szabályosan az új udvar előírása szerint: gesztenyeszínű frakkot, fehér selyemhajtókával, fehér selyemmellényt, rövid fekete selyemnadrágot, aranycsatos cipőt és tollas kalapot. Kitűnően állt neki. Elegáns fogatába vágta magát és behajtatott a Tuileries-be. A megszokott déli órában, mintha mi sem történt volna.

Mikor a császár meglátta, földerült az arca és csak ennyit mondott:

— Jól van, Talma!

Tetszett neki a művész előírászerű megjelenése is. A császárság első idejében adott az ilyesmire is. Ebéd után aztán elfogta:

— Mi volt ez barátom? Mért hanyagolt el eddig?

— Nem tudtam, szabad-e emlékezni? Én ugyanis, sajnos, még mindig csak — Talma vagyok, Felség ...

— Nem is lehet több. Mert ön *már akkor is* Talma volt, amikor én még csak holmi számféletti kis tábornok voltam. Meg kellett tennem ezt a kis utat, hogy közelebb kerüljünk egymáshoz... De jól van így! ön megértette, hogy a császárhoz jön és ez a ruha jól illik önnek. Most rajtam a sor, hogy meggyőzzem róla, hogy én a régi maradok. Mi újság a színházban?

És megindult a köztük már megszokott, beható,

szinte szakszerű beszélgetés a színházról, az új darabokról és színészi alakításokról, mindez éppennygy érdekelte a császárt, mint a konzult és tábornokot.

A császár még egyre nagyobb egyszerűsége ösztönözte Talmát, akit pedig akkor már egész Európa a francia színpad forradalmárának és éppen a naturalizmus apostolának tekintett. A császár már messzebb tartott. Szerette a tragédia pátoszát, de csak azt a pátoszt, melyet az élmények igazsága és egyszerűsége fűt. Szerette a képzelet zseniális csapongásának és a mindig éberem örködő észnek azt a pompásarányú elvegyülését, amely Talma művészete volt.

Már vagy egy órája beszélgettek elmerülten. Az udvarmester sokszor megjelent, újabb meg újabb küldöttségeket jelentett be.

— Várjanak a trónteremben! — mondta a császár és folytatta a beszélgetést.

Talma többször el akart már búcsúzni, szerénytelenségnek érezte, hogy ennyire igénybeveszi a császár idejét.

— Csak maradjon, kedves Talma, ez most jobban érdekel! — nyugtatta meg a császár és folytatta a beszélgetést a tragédiáról, mely valóban sok mindennél — az udvari formák üres színjátékainál bizonyosan — jobban érdekelte.

Egyszer hármában reggeliztek együtt: Napóleon, a császár, Champigny, a belügyminiszter és Talma, a színész.

— Hogy van a kis feleség? — kérdezte a császár Talmát.

Talma elsápadt, önkénytelen mozdulattal hátrakapta a kezét: úgy érezte, hogy a császár átható szeme meglátta a karkötőjét... Ez a karkötő a császár legkedvesebb nővérének, Paolina Borghese hercegnőnek a hajfürtjéből készült...

— Köszönöm, jól, Felség! — dadogta és gyönyörű, szenvedélyes barátnőjére gondolt, aki új, titkos kapcsolattal kötötte őt a Bonaparte házhoz ...

De a császár nem vett észre semmit és a tegnapi

előadásról, Racine «Esther» című darbjáról kezdett beszélni.

— Sajnálom ezt a szegény Ahasvér királyt — merengett el a császár. Majd, nem lévén a merengés embere, megsokallta ezt a néhány pillanatnyi inaktivitást is és hirtelen a miniszterhez fordult:

— Apropos, mi van a zsidókkal? Hogyan élnek? Kérek jelentést!

Néhány hét múlva rendezte a zsidók helyzetét, megerősítette egyenjogúságukat. Ez is a császár egy színpadi impressziójának a következménye volt.

Mikor a császárt Elbára számúzték, Talma levelet küldött utána:

«Sire, lábai elé kell letennem könnyeim és mély vonzalmam adóját... Hogy fejezzem ki fájdalmamat? ... Abban láttam a boldogságomat, hogy Felségedet szolgálhatom és életemet Felséged mellett fejezhetem be ... Nem a jóltevőmet, hanem Felséged személyét siratom ... Sire, szívem követi önt... Fogadja legmélyebb hódolatom és leghűbb vonzalmam kifejezését...»

XVIII. Lajos jól ismerte a császár és Talma barátságát, de azért, vagy éppen azért: tüntető kegyeivel árasztotta el a nagy színészt. A régime fényének és a Comédie-nek is múlhatatlanul szüksége volt Talmára, a klasszikus műsor utolsó oszlopára.

Mikor a császár visszajött Elbáról, hívatta Talmát, aki, noha nem tehetett a király jóindulatáról, mégis, büntudattal állt meg császára előtt. A császár kegyesebb, elragadóbb volt, mint valaha:

— Örülök, hogy láthatom, kedves Talmám! Nagyon hiányzott nekem!

Majd hirtelen:

— Hallom, hogy a király megbecsülte az ön művészetét és ennek nagyon örülök. Büszke lehet az elismerésére! Nagyon művelt ember, ért a színházhoz és

ő még látta a nagy Lékain-t, akinek ön az egyetlen méltó utóda.

Ez nobiles volt. Ilyen még a született királytól, XVIII. Lajostól sem tellett! Ehhez Napóleonnak kellett lenni.

— Látta, kedves barátom, a külföldi lapok karikatúráit, amelyeken együtt szerepelünk? Az a kedvenc ötletük, hogy ön tanított engem a koronázás mozdulataira és leckét vettem öntől a császári méltóságból. úgy látszik: jól csináltam! Ha egy Talmát ismertek föl benne mesteremnek...

Talma ragyogva jött ki a császár szobájából:

— Úgy érzem, hogy ismét francia lettem!

A waterloo-i csata végzete után Malmaisonban búcsúzott a császár. Családjától, híveitől és Franciaországtól.

Mikor Talma belépett a szobájába, éppen az anyjától búcsúzott a császár — örökre. A nagy színész élete végéig nem tudta elfelejteni a század legnagyobb tragédiájának ezt a megrázó jelenetét.

A császár nyugodt volt, fenségesen nyugodt.

A büszke Laeticia asszony megtörten zokogott:

— Adieu, mon fils!...

— Ma mère, adieu!

És a függöny legördült.

*

Napoleon halálának első évfordulóján Talma a császár élethű maszkjában játszotta a «Sylla» hőst a Comédie-ben. Az ilyen kísérlet a profanizálás veszélyét hordja magában. De Talma áhitata és nagy, szuggesztív művészete győzött. *Ekkor jelent meg először* színpadon a császár és a nagy tragikus kísértet megdöbbentő hatást gyakorolt. A nézőtérről zokogás csuklott fel... Itt még sokan ültek, akik ismerték és imád-

ták a császárt, akinek a közelében senki sem tudott közömbös maradni...

A királpárti lapok nagy botrányt csaptak. De a nagy komédiáshoz, aki így hódolt császára emlékének, senki sem mert hozzányúlni.

Napoleon halálának többi évfordulóját úgy gyászolta meg Talma, hogy sosem lépett fel többé ezen a napon. A király színháza kénytelen volt ezt respektálni és sohasem tűzött ki erre a napra olyan darabot, melyben Talmának is szerepe volt.

A komédiás csak öt évig gyászolhatta császárárt. 1826-ban követte az elysiumi mezőkre, ahová ő — boldogabban, mint szegény császára — dicsőségének teljében jutott el. Az igaz, hogy akkorra már Napoleon is nagyobb volt, mint valaha is életében.

Talma végig ateista és szabadgondolkodó volt. A francia szabadkőművespáholy nagymestere. Halálos ágyán meglátogatta Párizs érseke, hogy feladja neki az utolsó szentséget. Nem fogadta. Azt üzenté ki neki, hogy ha majd fölépül, első dolga lesz visszaadni a megtisztelő látogatást. Tudta, hogy nem fog fölépülni.

GEORGES

A páholy mélyéből egy feltűnően szép leányalak bontakozik ki. Előre jön és izgatottan elhelyezkedik. Magas, domború homloka alatt két mélytüzű nagy szeme a függönyre mered. A függöny mögött csupa csoda: Mlle Contât és Talma és Lafont világa...

Mintha álomból riadna fel, mikor a nézőtérről, közvetlen közeléből, taps hangzik fel. Körülnéz: kit tapsolnak, most, az előadás kezdete előtt? A tapsolók, harmincan-negyvenen, feléje fordulnak. Mosolyognak és tapsolnak. Istenem, neki szól ez? ... Ijedten néz végig magán: valami hiba van az öltözkéiben? Már ismeri annyira ezt a párizsi népet, hogy szeret gúnyolódni, kifigurázni... Mit mosolyognak és tapsolnak ezek ő rajta?

Kétségbeesetten fordul hátra. Mögötte, anélkül, hogy a közönség jól láthatná, Mlle Raucourt mosolyog, a színház nagy tragikája:

— No, köszönd meg! Ejnye, Georges!... Nem látod? Téged tapsolnak!

Mélyen elpirul és valahogy, nagyon sután, megbiccenti a fejét. Lángvörös arccal, ismét a színpadra mered, a világért sem venné le onnan a szemét.

Őt tapsolják? Miért? Hiszen még nem ismerhetik, még olyan nagy, olyan nehéz út áll előtte, amíg erre a színpadra léphet... És még akkor is: nem fogják-e kifütyülni, ezek, akik most itt tapsolnak?

A fiatal lány vidékről jött és nem tudja még, hogy ez a szédületesen nagy Párizs milyen — kicsi. Különösen ez a Párizs, a Comédie Française világa,

amelynek embereit, képét még egy forradalom sem tudta megváltoztatni.

Szinte ugyanazok ülnek és lelkesednek itt, akik tíz meg húsz évvel ezelőtt. Sok minden megváltozott azóta, ők is, az életkörülményeik, a társadalmi helyzetük is, de Molière házán ugyanazok és ugyanúgy csüggenek, mintha ebben a viharos tíz-tizenkét esztendőben semmi sem történt volna.

A forradalom egy-egy kis időre elsöpörte őket... Ó, közbül sok mindenféle embert és eseményt látott ez a színház!... De aztán sok minden elmúlt, elsimult. *Ide* tértek vissza először a régi emberek, ez volt az a centrum, az a mégis legpolitikamentesebb nyilvánosság, ahol a legjobban lehetett kitapogatni a helyzetet, elkezdeni újra a régi életet. Ez a Bonaparte különben, aki első konzulnak neveztetni ki magát, úgy látszik, nem tart haragot a régi világgal. Sőt, sok a jel arra is, mintha szeretné visszaédesgetni a régi embereket... Persze, nem a veszedelmeseket, inkább csak a mutatószakokat, akik a reprezentáláshoz, az új hatalom felépítéséhez szükségesek ... Mostanában egyébként jól megy minden, az ország kiheverte már a rombolást, új, nagy területeket hódított meg, új, friss nedvek keringenek az ereiben...: 1802 ...

A Comédie Française régi törzsközönsége tud mindent, ami a kulisszák mögött történik, ismer mindenkiket, akinek a kulisszákhoz köze van. Ismeri a szép Georges Weimert is, Mlle Raucourt egyetlen tanítványát, akinek első fellépését tehetségének és szépségének nagy hire előzi meg. A tehetségéről még nem tudnak ítélni, de a szépsége egészen feltűnő s lebilincselő. Ez a szokatlan, nem a színpadnak, hanem egy páholynak szóló taps még nem előleg a tehetségnek, de már adó a szépségnek, melyről a kortársak azt jegyezték fel, hogy ellenállhatatlan volt.

A nagy tragika, Mlle Raucourt nagyon büszke a növendékére. Viszi, cipeli mindenhová, mutogatja, dicséri, már kissé túlságosan is felcsigázza az érdeklődést. A kis Georges remegve érzi a veszedelmet, de

nem mer ellenkezni. Szaval St. Cloudban, az első konzul felesége előtt, aki Mlle Raucourtnak jó barátnöje. A bájos, mindenkit lekötelező Josephine megöleli, megdicséri. Mme Bacchiochi házában Lucien Bonapartéval, a konzul legtehetségesebb öccsével találkozik, aki passzionátus költő, sőt műkedvelő színész is: boldog, hogy a gyönyörű leánynak ő adhatja fel a végzavakat. A konzul anyja, a mindig komoly és méltóságos Laetitia asszony is jelen van, ő is sokszor elmosolyodik fia buzgalmán és bátorítja a noviciát.

Ma délután két fontos látogatásra vitte el Mlle Raucourt a tanítványát. A Comédie nagy múltját: két legnagyobb tragikáját látogatták meg.

Mlle Clairon, akinek Georges mestere, Mlle Raucourt, a tanítványa volt, bizony, nem valami kedvesen fogadta őket. A már ekkor 80-ik évéhez közeledő nagy tragika talán csak korának és helyzetének nyomorát palástolja ezzel a híressé vált gőgjével...

A marazmus szomorú fenségével ült karosszékében Mlle Clairon és fagyosan mondogatta:

— Lám, lám! Hát már tanítványa is van? Kíváncsi, hogy több alkalma legyen büszkélkedni velem, mint nekem volt az enyémmel...

A vágás kissé erős volt. Váratlanul érte a szégyen Mlle Raucourt-t. Kissé megtorpant, de aztán összeszedte magát és sok önuralommal válaszolt:

— Hivja csak segítségül az emlékeit, Madame és be fogja látni, hogy én kötelességtudó tanítványa voltam.

— Jó, jó! A tanítványok mind hálátlanok! Persze megnőnek és elviszik az ember elől a szerepeket ...

— Talán csak az egy Larive a kivétel, ő még megmeglátogat és változatlanul hálásnak mutatkozik.

Most Mlle Raucourt-on a sor! Kecses mosollyal mondja:

— Ó, a szép Larive, az más! öt olyan *különös* jóindulatával tüntette ki, hogy *kétszeresen* hálátlan volna, ha erről megfeledkeznék ...

A múmia csaknem elpirul. Sietve, de már barátságosabban más témára tér át:

— Nos, halljuk hát az új kis zsenit! Felháborító is, hogy mindig mernek új tehetségek születni erre a komisz világra, melyben ő így megöregedett! ...

De Georges-nak torkán akad a szó. Nem, ebben a dermesztő levegőben ő a száját sem tudja kinyitni, szegény, nemhogy a lelkét...

Mlle Raucourt felismeri a helyzetet és egy kifogással a segítségére siet. Meghült a kislány, majd más-kor ...

— Így is jó — mondja a múmia fenséges mozdulatlansággal.

Mlle Dumesnil már egészen másként fogadja őket. Öregségében és látható nyomorában is, — melynek jelei valósággal megdöbbentik a művészet kis növénydékét, aki a pályának csak fényét és szépségeit látja — a nagy művésznő még most is csupa kedély és közvetlenség. Nagy művészi és szerelmi pályájából a bölcs emlékezés örömeit is le tudta szűrni, nemcsak a keserűséget ...

Pedig súlyos betegen, ágyában fogadja látogatóit:

— Ó, kedvesem! Hogy örülök, hogy látlak! öleld meg a te öreg barátnődet! És ez a szép kis lány, a tanítványod? Gyere ide, kislányom, öleld meg te is az öreg Dumesnilt! Miben fog fellépni?

— Clytemnestrában!

— Ilyen fiatalon? Milyen furcsa!

— Az anyaság érzelmeit tolmácsolja a legőszintebben. Ebben látom a hivatását — magyarázza Mlle Raucourt.

Georges tizenhatéves volt ekkor. De olyan hatalmasan fejlett, érett szépség, hogy Mlle Raucourt különös felfogása a fiatal lány szerepköréről nem bizonyult képtelenségnek. Talán német eredete is hozzájárult, hogy a francia szem az anyaság típusát lássa benne.

— Ó, Clytemnestra!... — emlékezik fájo mo-

sollyal az öreg heroina. — Hallgasd csak, kislányom! Elmondom az első jelenetet! Ha ugyan nem unjátok?

És karvalyszerű, száraz kis arca felragyog, mélyenfekvő öreg szemei átszellemülnek, úgy mondja, csodálatos szépséggel és egyszerűséggel, Racine fenséges verseit.

A két áhítatos hallgató könnyezve néz össze. Mlle Raucourt megszólal:

— Hallod, Georges? Ezt véd a lelkedbe! Ezt senki sem mondta még így és senki sem fogja *többé* így mondani!

— No, de most halljuk a kislányt! Mondd el ugyanezt a részt, gyermekem!

És Georges, összetörve az előd nagyságától, bátortalanul, elfogultan, mondani kezdi a szerepet. De elfogultsága csak elmélyíti dikcióját, mely egyre jobban áttüzesedik, erőre lendül...

— Brávó! Igazán pompás! Mi ez? No lám: könyves a szemem!... Tehetséges vagy, kislányom. És a mesterednek igaza van: az anyaság kifejezésében van a tehetséged.

— De én a szerelmet is szeretném kifejezni, Madame Dumesnil! — bátorkodik neki a kis Georges.

Az öreg heroina sovány teste csak úgy reng a kacagástól:

— Par Dieu! Meghiszem azt! Igazad van, kislányom! Ő, a te korodban én is csak a szerelmet szerettem! Csak a szerelmet! Semmi mást...

Felvillanyozva, élénken és mulatságosan beszél múltjáról, szerepeiről. Tanácsokat ad, ezer kedves megjegyzése van mindenről.

— Csak a szerzőkre ne hallgasd, kislányom! őket csak az érdekli, hogy egy betű el ne vesszen az ő szent szavaikból! Ó, ha én mindent elmondtam volna, amit a szerzők összefirkáltak... De hogy fogadott benneteket Clairon?

— Hát bizony, elég rosszul.

Jóízűen nevet:

— Gondoltam! Hát még mindig «trónol» a jó

Clairon? Sokat tud, szó sincs róla! De szíve, az sohasem volt a szegénynek ...

A hangja már bágyadtabb:

— Jaj, kedveseim, nagyon elfáradtam! Most menjetekek szépen haza! Ha erről az átkozott színházról van szó, mindig annyit beszélek és úgy elfáradok... Isten veletek! Csókoljatok meg és sok szerencsét!...

Fáradtan dőlt vissza a párnákra.

Georges első fellépése körül egészen szokatlan érdeklődés viharzott. Mlle Raucourt eddig nem vállalt tanítványt. De egy évvel ezelőtt maga az illetékes miniszter szólította fel, hogy turnéi alkalmából nézzen körül a vidéken és válasszon ki valami tehetséges lányt, a Comédiének fiatalokra van szüksége. Minyárt nagyon szép ösztöndíjat is kiutalt erre a célra.

A kis Georges-ot Amiens-ben szedte fel a művésznő. Ott és a környező városokban már ötéves kora óta a színpadon lábatlankodott és különösen drámai szerepekben volt kedvence a vidéknek. Kornél diás-családból származott, német eredetű apja karmestere és igazgatója volt a kis társulatnak, az anyja: első hősnoje. Fivére a zenekarban hegedült. Igazi Cascabel-család, amely vándorolva járt városról-városra és minden munkára lehetőleg a családból kereste ki a többé-kevésbé megfelelő erőket...

Georges most egyszerre a párizsi élet forgatagába, sőt egyenesen a Comédie Française bűvös körébe került. Azt hitte, hogy álmodik. Egy évig tartott a kiképzése. De bizony a különben jószívű és lelkes Mlle Raucourt nem sokat foglalkozott vele. őt magát is annyira elfoglalta a színház, a társaság és a szerelem, hogy alig jutott lélekzethez. Nem is annvira tőle tanult a kislány, mint inkább abból, amit látott, a Comédie előadásaiából, amelyekből a viláért sem mulasztott volna el egyet is.

De nagy hasznára volt Mlle Raucourt a maga nagy társasági kapcsolataival. Mindenütt szívesen látták, tudtak róla és sokat vártak, különösen a szépségétől. Ajándékokkal halmozták el a szegény kis kez-

dot. Josephine lánya, a szép Hortense, a nyakából vette le a sálját és odaajándékozta neki; a konzul anyja hatalmas paradicsom-madárral lepte meg, fejéül; Josephinetől királynői köpenyt kapott, v&gűl Lucien Bonaparte egy gyönyörű kis kazettát ajándékozott neki, amelyben 100 aranyat talált a kislány. Megtartotta a kazettát, de az aranyakat az anyjának adta, aki vele jött Párizsba. Lucien ajándéka különben nem is volt egészen önzetlen ...

Közeledett az első fellépés eseménye. Mile Raucourt néhány hetet a vidéken töltött s mire visszaérkezett, kínos meglepetés várta. Növendékének fellépését megelőzendő, egy másik fiatal színésznő első fellépését tűzték ki ugyanabban a szerepkörben: Duchesnois kisasszonyét, akinek tehetségét szintén jó hírek előzték meg. Nagyon felháborodott. Ez rontotta Georges esélyeit. Mindent elkövetett, hogy ezt a csapást elhárítsa.

Ösztöne jó úton járt. Mert ha a megelőzés ténye nem is volt fontos, de ez a vetélytárs később évtizedeken keresztül megkeserítette Georges életét. Nem mintha kölcsönösen is nem gondoskodtak volna erről... De Georges sokkal szelídebb teremtés volt, mint a szenvedélyes Duchesnois kisasszony, aki a maga női eszközeinek fogyatékoságától még ázóabb erőre kapva, izzóan tudott gyűlölni és az ellenségeskedésben nagyon találékony volt. Éles harcaik Párizs-szerte híressé váltak, két részre oszlatták a közönséget, a harcban a sajtó, sőt még a császári udvar is élénken részt vett.

Mlle Raucourt hiába küzdött Duchesnois fellépése ellen, hiába fellebbezett Josephine-hez is, a debü megtörtént, még pedig szép sikerrel. Voltak, akiket nem elégitett ki az új csillag külső megjelenése, de a tehetségét mindenki elismerte. Egyébként neki is nagy pártja, sok híve és jóakarója volt; ezt a pártot tanára, Legouvé, a nagyon befolyásos író toborozta.

Georges szépsége és talán ez a rivalizálás is, melynek már hire ment, úgy megmozgatta a Comédie

Française családi körét, hogy első fellépésére a jegyeket előre elkapkodták az «Ipighénia Aulisban» című tragédiához, melyben Georges Clytemnestra szerepét játszotta. Az első konzul is és egész családja megjelent az előadáson.

Mlle Raucourt még sokkal izgatottabb volt, mint pártfogoltja. A kulisszák mögül figyelte minden mozdulatát és ilyenformán bátorította:

— Ne félj, ne félj! *De remegj* állandóan!

Az első nagy «tiráda» kitűnően sikerült. Tömör taps hangzott fel. De alig kezdett Georges a másodikba, valami rosszakaratú moraj zúgott fel a nézőtérről. Mlle Raucourt izgatottan súgta a kulisszák mögül:

— Kezdd újra!

Georges újra kezdte. De a moraj is megismétlődött. Igaz, hogy most már néhányan tapssal akarták elnyomni a fel-feltörő rosszindulatot. Az első konzul is bátorító mosollyal tapsolt. Mlle Raucourt a háttérből izgatottan sziszegte:

— A disznók!... Meg akarnak félemlíteni!... Kezdd újra!

És Georges harmadszor kezdte újra a tirádát, ezúttal olyan erővel, amely lehengerelt minden elleneséges hangulatot. Nagy sikere volt. Mlle Raucourt-t is a függöny elé hívták, de ő a nagy izgalomtól — elájult. A rendező rosszulletével mentette ki.

Az előadás után egész Párizs ott szorongott az időközben magához tért művészno öltözőjében. Gratulációkkal árasztották el. Bonaparte konzul és Josephine a hadsegéd révén érdeklődtek hogylétéről.

A Comédie foyerja ekkoriban kezdett a párizsi nagy életnek divatos központjává lenni. Valamivel később, a császárság alatt, az egész párizsi diplomácia, arisztokrácia és hivatalos világ legelőkelőbb találkozóhelyévé lett. Divat volt itt megjelenni, csevegni, elmés bókokat mondani. A színésznők itt igazi dámák gyanánt fogadták a hódolókat; ez is volt a megkülönböztető nevük: *Dames de la Comédie Française* ...

Az Opera tagjait csak így nevezték: *Demoiselles de l'Opéra*. Ez a disztinkció akkor nagyon fontos volt.

A szédülő, boldog Georges-ot is körülvették. Kollegái tanácsokkal árasztották el:

— Csak Raucourt-ra hallgass! Csak a? ő utasításait kövesd ezután isi

— Senkire se hallgass, csak a magad lábán járj! Akkor lesz belőled valaki.

— Jól van minden, csak túlzásba nem szabad esni! Mindig inkább kevesebbet, mint többet!

— Csak bátran neki! Inkább lőjj tul a célon, mint-hogy innen maradj...

Párizs első kritikusan hosszú cikkekben méltatták Georges bemutatkozását. Akadt, aki nem találta elég kifejezőnek a hangját, eléggé bensőségesnek az átélését, ami végre érthető is, amikor egy 16 éves lány játssza Clytemnéstrát... De páratlan és szenzációs szépségét mindannyian magasztalták.

Milyen volt Georges szépsége? Ha arcképeit nézzük, mai szemmel nem tudunk kellő fogalmat alkotni róla. A mai kor szépségfogalmaival nem könnyű összeegyeztetni ennek a fiatal lánynak erőteljes, telt, csaknem robusztus szépségét. De hát a szépség esztétikája nagyon megváltozott. Akkoriban a soványságnak ma annyi áldozattal ostromolt és áhított foka a legnagyobb szépséghibának számított. Az, hogy «kövér», csaknem egyet jelentett azzal, hogy: szép; mint-ahogyan a népnél ma is ezt jelenti. Pedig az primitívnek éppen nem mondható, sőt nagyon kulturált világ volt. Georges riválisának, Duchesnois kisasszonynak a soványságát a legnagyobb gúnnyal emlegették. Boldog kor, amelyben a szép színésznőknek még enniök is szabad volt...

Ama kor egyik legfinomabb tolla, Théophile Gautier — jóval később — így írja le Georges szépségét: «Vonásainak plasztikus tisztaságával, természetes fenségével már 16 éves korában is a tragikus múzsa tökéletes, szobrászi megtestesülése volt... mélyen zengő hangja, fejedelmi megjelenése, természetes és

GEORGES
(Litográfia L »Henry Lecomte gyűjteményéből)

mégis fenséges mozgása, tekintete, telve sötét fenyegetéssel, vagy édes csábítással... mindez a született hősnőé ... Szája fenségesen gögös ... bőre hófehér ... karkötőjét egy sovány nő öv gyanánt (!) viselhetné, de a keze a legkisebb és legfinomabb királynői kéz...»

Úgy-e ezekből az elemekből is nehéz volna a mai kor szépség-típusát összerakni?

Georges tehát, aki fellépése előtt még pajkos kislány módjára meghúzta idegen házak kapuin a csengőt és futásnak eredt, 16 éves korában máról-holnapra fölfedezett «nagy nő» lett. Párizsban ez még akkor bizonyosfokú szerelmi értékelést jelentett volna, ha mint riválisának, csupán színpadi beérkeztségéről lett volna szó. De Georges szépsége hírével is tele volt a város, el lehet tehát hinni 70 éves korában irt memoárjainak, hogy a hódolók és adorateur-ök körülrajongták és ajánlatokkal árasztották el. ő — mint kedvesen írja — anyjához utasította őket, mert ezekben dönteni, «annak volt hivatása ...»

Tovább folytatta gondtalan életét. Legjobban mulatott, mikor a házban levő szabóműhely kis varrólányaival hancúrozott az udvaron, vagy az uccán. Azért, hogy nagy művésznő volt, nem akart unatkozni!

Egyelőre még a régi, szerény lakásban lakott anyjával, hegedűművész fivérével és kis húgával együtt, itt látogatták meg a nagyurak közül azok, akiknek az öltözöben erre engedélyt adott. Idejött Lucien Bonaparte is, aki nagyon tetszett az ifjú művésznőnek is. De akkor már külföldre készült és a barátság nem ígérkezett állandónak. Azonkívül Lucien mindenképp azt akarta, hogy Georges egyedül, a családja nélkül lakjon. A kislány erről hallani sem akart. Hogyan tudna ő örülni bárminek is, ha családja nem osztozónék az örömeiben?

A kis lakással szemben egy kovácsműhely csapott éktelen lármát. Minden látogató a füléhez kapott, mikor a kovács pörölyei munkába kezdtek. Georges ezen is csak mulatott, őt ez nem zavarta. De Lucien adta a felháborodottat:

— Itt csak nem lehet lakni! Gondoskodni kell más lakásról! Ha megengedi, majd én...

— Nem, nem! — nevetett Georges — én nagyon szeretem ezt a muzsikát!

Eljött az öreg de Veuil márki is, minekutána már az öltözőben megkezdte udvarlását, ő is többször a füléhez kapott és némi köhécselés után:

— Kedves művésznő, itt nem lehet lakni... Majd én gondoskodom, ha megengedi...

Georges nevetve rázta a fejét és rajongva dicsérte a kovácsműhely szimfóniáját.

A márki nagyon sajnálkozott. Kár. Ebbe a kovácsműhelybe olyan jól bele lehetett volna kapaszkodni!

Végül megjelent az elegáns, de már szintén nem fiatal herceg Sapieha és felajánlotta áldozatkész barátságát:

— Tudja, kedvesem, magának egy szép, csendes lakás kellene. Nem ilyen szűk és lármás, itt szemben ezzel a kibírhatatlan kalapálással...

Georges már őt is ki akarta nevetni, mikor a lencyel herceg egy kulcsot vett elő a zsebéből és azt mondta:

— Már én gondoskodtam is egy megfelelő kis lakásról, szép kerttel és teljes berendezéssel, ahol kedves családjával kényelmesen elhelyezkedhetik. Ez pedig a lakás *egyetlen kulcsa*, melyet ezennel átadok magának.

Ha hihetünk a művésznőnek — és ez a lovagiaság elemi követelménye — ez az érv győzött. A herceg — állítólag — nem akart mást, mint időnként, a legkorrektebb formák között, meglátogatni a művésznőt és örülni a boldogságának.

— Miért ne hittem volna ezt el neki? — mondja ő maga azzal a naiv kedvességgel, mely memoárjait jellemzi. — Hiszen vannak nagy szívű mecénások, akik végrendeletükben hagynak vagyontokat művészekre! (Úgy látszik, akkor még voltak!) Hát miért nem akadhatna olyan, még nagyobbstílusú mecénás, aki ezt már életében megteszi?

A gáláns öreg herceg állt is a szavának: sosem kérte el a második kulcsot... Őt már csak a kártya érdekelte igazán... De a kis lakást olyan választékos ízléssel rendezte be, hogy a művésznő elámult, mikor fényes «termeit» végigjárta. Finom, halványkék kis szalon, fehér ebédlő, lila selyemmel kárpitozott hálószoba. A nagy tükrök előtt meg-megállt — minden tükrök előtt! — és boldogan nézegette magát bennök ...

A memoár-író Georges csak azt sajnálja, hogy abban az időben még nem ismerték a kényelmes bútorokat. Az ülő és heverésző alkalmatosságok átkozottul kemények voltak... Ezzel összevág az öreg Dumas vallomása, aki — sokkal később — egészen intim viszonyba került a művésznővel és — ugyancsak memoárjaiban — azt meséli, hogy soha kényelmesebb és lustább teremtést Georges-nál nem ismert.

Csinos kis lakásában, melyhez fogat is kijárt, vidáman elégedt Georges az egész, jól elhelyezkedett családdal. A jólét a család egyetlen tagját sem zavarta, senki sem emelt ellene kifogást... Első fellépése után még egy csomó nagy szerepben mutatkozott be, növekvő sikerrel. Végül elérkezett a legnagyobb próba, a legnagyobb szerep: Phaëdra, akkoriban minden fiatal tragikának álma és ambíciója. A premieren nagy botrány tört ki. Phaëdra Duchesnois szerepe volt és ő meg a pártja ezt «betörésnek» minősítette. A Georges- és Duchesnois-párt hivei közt ezen az estén tetlegességre is került a dolog. Az első konzul is jelen volt és feltűnő melegséggel tapsolt a művésznőnek.

Másnap ismét Clytemnestrát játszotta. Az első konzul ismét ott-volt az előadáson. Georges, akinek előbb volt jelenése, boldogan újságolta nagy kollégájának, Talmának:

— Jobban tudok játszani, mikor ott ül a páholyában. Ő ért a tragédiához! Biztosan magát látja a nagy hősök szerepében... Milyen nagy ember! És milyen jól áll neki ez a nagyság! Azt mondják, a hangja meleg és behízélgő ... Valami kis kacérság is van a lényében ... Mikor azt a finom kis kezét ott nyugtatja a

páholy peremén... Hogy imádják a nők! Mikor a páholyában megjelenik, felugrálnak a helyükről, úgy tapsolják...

— Úgy látszik, tetszel neki! Azért jön el ilyen gyakran — tréfálkozott Talma.

— Ugyan! Úgyis tudja, hogy önért jár ide! Hiszen úgy szereti önt és a művészetét...

Talma önelégülten veregette meg a fiatal művész nő arcát.

Még azon estén lelkendezve rohant be Georges szobalánya az öltözőbe: az első konzul komornyikja a lakásán várja a művésznőt.

Alig tudta bevárni az előadás végét, a torkában dobogott a szíve. Halálra váltan rohant haza.

A komornyik üzenetet hozott az első konzultól, aki arra kéri a művésznőt, hogy holnap este 8-kor jelenjen meg St.-Cloud-ban, hogy a konzul személyesen adhassa át neki szerencsekívánatait... Sans façon, a ruha nem fontos ...

Georges sápadtan hallgatta a komornyikot. Mi minden viharzott benne! Első gondolata az volt, hogy: nem, nem megy oda! A konzul más módot is találhat a gratulációra. Nappal is elmehet hozzá, rendes kihallgatásra ... De a második gondolatát már hangosan mondta:

— Ne idejőjjön értem, a lakásba, hanem a *színházba!*

Miért mondta ezt? Talán maga sem tudta! A színésznő ösztöne működött. *Ha már!*... Hát hadd tudják meg a színháznál is, a kollégák, Duchesnois, mindenki ...

Alig lépett ki a komornyik az ajtón, már megbánta. A lényegét is, a formát is. Most ő maga az, aki hirbe keveri magát... Istenem, eddig hogy vigyázott! Nem, mégsem megy el St.-Cloud-ba... De a következő pillanatban már azt is tudta, hogy milyen ruhában megy a találkozóra.

A színésznőnek ez a legelső gondolata. A szerző beszélhet neki a szerep lelki háttéréről, rejtett mély-

ségeiről ő csak azt hallja ki egy egész esztétikai tanulmányból, hogy milyen ruhák kellenek a szerephez? A ruha: a színésznő első — és sokszor egyetlen — víziója a szerepről.

Most pedig — nagy szerep vár rá! A legnagyobb. És a legveszedelmesebb. Mert szörnyű veszedelmet sejt. Érti, hogy ő nem tud szív nélkül belemenni ebbe a kalandba. Megfélemlíti és vonzza ez a titokzatos ember, akitől mindenki fél és akihez mindenki vonzódik. Az egész, csak most felszabadult Franciaország, amely már érti, hogy minden hiába, meg kell adnia magát bűvös hatalmának.

Madame la France nagy leigázójával áll szemben Ő, a ló éves kislány, aki a színpadon kívül nem Hermione, sem Phaedra, csak egy naiv, egyszerű kis teremtés, akinek csak móka az a nagyvilág is, melybe belesodródott, aki a legjobban még most is akkor érzi magát, mikor a kis masamódlányokkal hancúrozhat...

De — ő még ekkor nem tudta — éppen ez volt az, ami a nagy embert, a legférfiasabb férfit vonzotta hozzá és ami ezt az epizódot, amely futó kis kalandnak indult, mint a többi, Napoleon legkedvesebb és két évig tartó idilljévé mélyítette el.

Napoleon nagyon szerette a tragédiát és ahhoz, hogy valaki feltűnjön neki, elég volt egy nagy szerepben a görög peplont stílussal viselnie. De ahhoz, hogy megtartson magának valakit, hogy igazán megszeresse, ahhoz elsősorban gyengéd és odaadó nőnek kellett lennie. Akihez emberfeletti munkája után megtérhetett pihenni és felvidulni, ő kifejezetten és sokszor nem kevéssé sértően is, ezt akarta csak a nőben látni: az enyhülést, a vidámságot, az élet díszét, no és mindé nek fölött: az anyát, aki a férfit gyermekkel ajándékozta meg. A túlságosan okos, vagy pláne politizáló nőket gyűlölte, támadta kegyetlenül. A legkülönb köztük: Mme de Staël minden eszével és minden elszánt ambíciójával, egy percig sem tudott közelférközni hozzá.

A színpad hatásos kirakat. A színésznő egyéni-

ségét, lelki profilját is *készen* adja. Napóleonban éltek kielégítetlen vágyak, de nem ért rá valami sok időt tölteni a női lélek tanulmányával. A színpad, amely heroikus fantáziáját olyan jólesően termékenyítette meg, szerelmi téren is segítségére volt. A tragédia és a tragika vonzotta. A táncosnő például — annak a kornak leghíresebb szerelmi alanya — nem érdekelte. De a tragikában azért, mikor arra került a sor, nem a fenséget, hanem a nőiességet szerette. A tragikában — a naivat, vagy a drámai szendét, hogy a színpadi kategóriákat alkalmazzuk.

Georges tragika volt, de — 16 éves! Nőnek pedig — macskaszemen pajkos és mulatságos. Egyszerű, mégis sokrétű lény, aki sokat nyújt s ezért nehéz megunni.

Ezen a végzetes estén már hét órakor elment az öltözőjébe és várt, fogvacogva. Szédültségében nem látott, nem hallott, nem köszönt a kollégáinak, akik csodálkozva néztek rá, mikor elhaladt mellettük. Az öreg Fleury, a nagy komédiás, tréfásan eléje dobant és fejcsóválva megveregette lázban égő arcát.

Végre elmúlt ez a kinos óra is. A művészbejárat előtt ott állt pontosan és kérlelhetetlenül: Constant, a konzul belső komornyikja. Kocsiba ültek, Bonaparte kocsisa, a híres César, nekieresztette a lovakat. A rohanás, a friss szél kissé magához térítette. De egyszerre megint szorongó félelem fogta el. Odafordult a komornyikhoz, csaknem sírva, könnyekkel a hangjában:

— Kérem, forduljunk vissza! Mondja, hogy rosszul lettem! Majd máskor... Legközelebb...

— No még csak ez kellene nekem! Szép fogadtásban volna részem, ha a művésznő nélkül mennék haza! De ne féljen a kisasszony! A konzul nagyon jó ember és nagyon türelmetlenül várja ...

A kis Georges felkapta a fejét, ő most ezzel a szolgálával bizalmaskodik, túri, hogy ez a szolga vigasztalja! Pedig milyen szívesen sírta volna ki magát ennek a szolgálának a vállán... Ettől nem félt, ez közelebb volt

Az ő világához, mint félelmetes gazdája, sokkal közelebb! De eszébe jutott hősnői méltósága, összeszorította a fogát és most már gőgösen, csak azért is, hagyta, hogy vigyék. Jöjjön, aminek jönnie kell...

Az Orangerie-n keresztül vezették, egy nagy, ünnepien kivilágított terembe. Ott már várta Roustan, a konzul hatalmastermetű mamelukja, akit Egyiptomból hozott magával. Leeresztette a függönyöket. Meghajolt és kiment.

Egyedül volt Bonaparte hálósobájában. Csak ez a nagy fényesség ne volna! Ez a vagy száz gyertyaláng, amely akkor még kápráztató világosságot jelentett a fényhez nem szokott szemnek... Még leülni sem mert. Megállt valahol a sarokban, hogy észre ne vegyék, hogy ezzel is időt nyerjen.

De a nagy taktikus mingyárt meglátta. Mosolyogva köszöntötte, megfogta a kezét és a hatalmas díványra ültette, maga mellé. Gyöngéden leszedte a fátyolát és már kevésbé gyöngéden, messze eldobta. A művésznő szepegeve nézett utána a szép fátyolnak.

— Hogy remeg a keze! Csak nem fél tőlem? Olyan szörnyeteg vagyok én? Látja, én viszont elragadónak találtam magát tegnap este és gratulálni akarok. Mert én kedvesebb és udvariasabb vagyok, mint maga.

Georges kérdően nézett fel rá.

— Igen, igen! Én az első fellépése után 3000 frankot utaltattam ki magának ajándékkul és még csak nem is jelentkezett nálam kihallgatásra, hogy megköszönje.

— Nem mertem, — dadogta a kis lány.

— Rossz kifogás! Talán félt tőlem?

— Igen.

— Még most is fél?

— Most még sokkal jobban.

— Ezt kedvesen mondta. Mi az igazi keresztnéve?

— Josephine.

Furcsa módon Grassininek is ez volt a neve. Üldözi ez a név! De Grassini olasz volt, őt Giuseppe-

nának szólította. Talán ez a hirtelen asszociáció volt az oka, hogy ezt a Josephine-t is olaszul keresztelte el:

— Georjinának fogom hívni! Jó?

— Ha akarja! A konzul parancsol! Látom már, rám itt nem vár más szerep, csak az engedelmességé.

Ezt már egészen felszabadultan mondta. És őszintén. Nem is titkolt keserőséggel.

Ez nagyon tetszett a nagyúrnak. Mosolyogva mondta, tréfás komorsággal:

— Hát most azt parancsolom, hogy meséljen valamit. Magáról, az életéről. Én parancsolom, a zarnok! ...

Kissé furcsán, nem is tréfásan hangzott el ez a tréfának szánt szó a kongó, nagy szobában, Napoleon Bonaparte ajkáról... Georgina megborzongott. Olyan érzése lehetett, mint mikor valakinek egy megszelídített oroszlán borul a nyakába, ördögbe is, mégis csak oroszlán...

Nehezen indult meg a mese. De aztán belemelegedett. Végül már nevetve mesélt a gyermekkoráról, a nyomoráról, mindenről. Jó az, mikor valaki így hallgatja az embert! Hát még, ha az a valaki... nem, erre már nem jó gondolni! Erre most nem akar gondolni. Inkább mesél tovább:

— Egyszer, mikor az anyámnak már az első felvonásban dolga volt a színpadon, engem ültettek a kasszába. Hideg téli idő volt, kegyetlenül fáztam a fűtetlen fülkében. Egyszerre csak merész elhatározással, az első befolyt fillérekből meleg cipót hoztam magamnak a szomszédból és jóízűen elfogyasztottam. Aztán vártam, vártam, de a nagy havazás miatt egy árva lélek nem váltott többé jegyet. Jött az apám: le kell mondani az előadást és vissza kell adni a pénzt a nézőtérén ülő három szál «közönségnek». Megdermedtem félelmemben. Most aztán mit csináljak? Hiszen én a bevételt — megettem. Szerencsémre még egy többtagú társaság érkezett a színházba és az előadást megtartották, így már aztán könnyebb volt a büntényt is bevallani...

A konzul szívből kacagott. Majd elkomolyodva, nagyon melegen:

— Szegény kislányom! Nehéz a szegénység, úgy-e? Én tudom!

Majd hirtelen:

— No lám! De most gazdagnak látszik! Kitől kapta ezt a szép cachemire-kendőt?

— Sapieha hercegtől.

És elmondta az esetét. A herceg szerepét az életében. Kellően hangsúlyozva a barátság méreteit és határait ...

Nagyon őszintén hangzott, amit mondott. Ez az epizód sem rontotta el a hangulatot.

Még órákig csak beszélgettek, kedves, bizalmas hangulatban. Mikor a konzul meg akarta csókolni, Georgina szelíden elhúzódott. A konzul nem bánta. Tetszett neki ez a szelid ellenállás. Talán a szokatlanság bájával hatott rá.

— Hát akkor holnap? Jó? Georgina...

— De holnap játszom ...

— Hát előadás után! Ott leszek! Jó? Georgina kedvesen, csaknem szerelmesen bólintott rá.

Virradt már, mikor felszedte fátyolát és felkészült. A konzul megcsókolta Georgina homlokát.

— Lám, most megcsókolta Sapieha herceg fátyolát! — szólalt meg pajkosan a kislány. Talán nem is ő szólalt meg, hanem valami növendékdémon, valami szunnyadó kis bestia a lelkében.

A konzul — megjátszotta csak a szenvedélyt? — letépte róla a fátyolt, a cachemire-t, az ujjáról lehúzta szerény kis gyűrűjét, mind a földre dobta és ráta-posott:

— Ezután semmit sem szabad elfogadnia, csak tőlem! Maga őszinte kislánynak látszik, remélem ezután sem fog hazudni nekem.

Csengetett. Valahonnan egy szép angol fátyolt hozatott be Roustannal és bebugyolálta Georginát.

— A demain, Georgina!

Constant már vitte is az Orangerie-n keresztül.

— Diadal! Diadal! — zúgtak a szimfóniák a hajnali szélben és Georgina lelkében. — Nem történt semmi! Itt volt, órákat töltött a titokzatos emberrel! És az történt, *megettörténhetett*, hogy nem történt semmi sem ...

Ez szép volt! Mára elég volt!

Halálos fáradtan, boldogan dőlt az ágyába és mély, gyermeki álomba merült.

De másnap annál nyugtalanabban ébredt. Mi lesz ebből? Hát jó, ő szerelmes. Ez még nem szerencsétlenség. De *ebben* az esetben... Lehet-e ő több, valaha is, annak a szörnyetegnek, több, mint kaland, epizód, talán csak hetekig tartó? És ha vége lesz, akkor majd itt áll ő elhagyottan, megszégyenülten a nagy szerelmével ...

Minden nő közös problémája ez, talán többezer év óta. Ebben az utolsó száz évben, melyre visszaemlékszem, bizonyosan.

Beszélnie kell valakivel! Beszélni, beszélni, sokat beszélni, mert különben szétrobban a keserüségtől és — a boldogságtól!

Talma, igen, az ő nagy barátja, Talma! Vele fog beszélni. Mert Talma nemcsak neki a barátja, hanem Neki is! Nem is tudta talán, de nem is Talmával akart beszélni, hanem magával a titokzatos emberrel. Ahhoz akart ő *tulajdonképpen* Talmán keresztül közelebb férközni, megkopogtatni: mi lakik benne? Milyen veszedelem, milyen jövő? Az ő jövője ...

Rohant a színházba. A próbákat Párizsban már akkor is délután tartották, Talma éppen most lépett ki a kapun. Vitte, vissza, föl az öltözőjébe.

Talma hálás volt a bizalomért. Ő is a konzulhoz jutott közelebb ezzel a titokkal, nemcsak Georgeshez és be kell vallani, ez többet jelentett neki. De a kislányt is nagyon szívelte. Megható volt az őszinteségében, amint itt kínlódott, okoskodott előtte.

Azon igyekezett, hogy megnyugtassa. Lelkiismeretének kétségei alól felmentette az, hogy a lány, úgysis,

menni fog! Menne akkor is, ha meggyőzné róla, hogy nem szabad elmennie. Vagy akkor talán még inkább.

Beszélt neki Bonapartéról, egykori barátjáról, most kegyelmes uralkodójáról, — mert ekkoriban az első konzul már teljesen szuverén módjára viselkedett, beszélt az emberről, akit ő őszintén nagyra tartott.

Erre az emberre rábízhatja magát akárki. Ezt a dolgot nem lehet veszteséggel lezárni. Ez a barátság csak élményt, csak értéket jelenthet és pozíciót és ki tudja, még mi mindent...

— És ha vége lesz, ha majd kidob az életéből?

— Menj férjhez! Nyárspolgárnő! Mondj le talán mingyárt a színpadról is... A mi pályánkon semmi sincs kockázat nélkül!

— Hiszen, ha nem szeretném! Akkor talán kétségeim sem volnának... De nagyon szeretem, kedves Talmám! Csak ez a baj, csak ez ...

Talma megnyugtatta. Most aztán végképpen nyugtalan lett.

Szerencse, hogy már nemsokára kezdődik az előadás. Eh, mit! Lássunk a mesterséghez! És kezdte «alapozni» az arcát. Ez a technika sem fejlődött már vagy háromszáz év óta. A kendőzés módjai, a színésznő lelki problémái: még mindig ugyanazok.

Belépett a színpadra. A konzul nem volt a páholyában.

Ó, hát nem jött el! Jól van ez így, nagyon jól! Most már el sem kell mennie hozzá! Hiszen ő volt az, aki a szavát megszegte! A nagyúr... Biztosan el is felejtette már ezt az egész kis kalandot... Szeszély volt... Tudta ezt, érezte az első perctől kezdve ... Még jó, hogy *már most* kiderült... Ó, ezek a nagy emberek ... Boldog volt! És nagyon szenvedett.

Ki tudja, milyen meglepő, új akcentusokkal játszott a ezen az estén Phaedrát? Vájjon a tragédia nagy szakértői, ott a nézőtéren, mit szóltak hozzá?

Az első jelenet után zúgó taps hangzott fel a nézőtéren. De nem őt tapsolták. A konzul lépett be a páholyába. Fejbiccentéssel köszönte meg az üdvözlést.

— Kezdjék újra! Halljuk! — kiabálták a nézőtéren.

Szokássá vált, hogy ha a konzul késve érkezett, újra kezdjék az előadást. Ez a Bourbonoknak nem járt ki. Ez a különös gyöngédség csak az itáliai győzőnek, az új urnák szolt, akivel nászát élte ekkor a szerelmes, a hódító és meghódított Franciaország... Aztán meg, mindenki tudta, hogy a konzul igazán szereti a tragédiát és egy szót sem akar elmulasztani belőle.

Hát eljött, mégis eljött!... ujjongott fel Phaedra lenn a színpadon. Most rájött, hogy így is jól van, sőt *így* még sokkal jobban van!

Ó, hogy játszott ma este!... Lázban, fölégve... Talma mosolyogva figyelte.

Mikor Constant kíséretében belépett a szobába, a konzul már ott várta az ajtó előtt. Szerelmes volt, kedves és figyelmes. Elragadó tudott lenni. Ezt is tudta, *legalább* úgy, mint félelmet gerjeszteni maga körül.

— Szép voltál ma este, Georgina! És nagyon jó is. Igazán jó.

Szakértő volt. Semmi sem tudta elhomályosítani a tekintetét. És ha a tragédiáról volt szó, nem ismert megalkuvást. Georginának annál jobban esett az elismerés.

De most mindenekelőtt a becsületbeli ügyet akarta elintézni:

— Jól van, Georgina. Nem hazudtál. A Sapieha-ügyről mindent tudok. És azt is tudom, hogy azt a kis gyűrűt, amelyet tegnap eltiportam, Mlle Raucourt-tól kaptad.

Megvoltak már az információi! Mindig mindent tudni akart.

— Megmondtad a hercegnek, hogy szüntesse be a látogatásait?

— Nem... őszintén szólva, még nem gondoltam rá...

— Rendben van. Ne foglalkozz vele. Nem fog látni többet.

Szegény herceg, már el is volt intézve.

Georginában egy pillanatra felbizsergett valami lelkiismeret-furdalás-féle, a hálátlanság önvádja a szegény, önzetlen herceggel szemben. De hát ő nem tehetett róla. őt egy erősebb akarat vitte, ragadta. Most már mindegy! Megy behunyt szemmel, tovább. Olyan vakon engedelmeskedni... Messze elhajítani a problémákat, mikor már úgy sincs visszatérés... Ez az érzés az, pontosan az, amire a nőknek szükségük van — végső elhatározásokhoz.

Még egy kicsit, gyenge reflex-mozdulatokkal, nem valami nagy meggyőződéssel, védekezett.

— Nézd, Georgina! Én azt akarom, hogy szabad akaratodból légy az enyém. úgy-e magadtól jöttél? Senki sem kényszerített?

Georgina már el is hitte. Ez a Bonaparte nagyon szuggesztív ember volt!

— A szerelem — magyarázta a konzul — vagy megszületik az első pillanatban, vagy soha többé. Ha nem érzed ezt a villamos áramot, akkor én úgyis hiába beszélek neked.

Még ezt is megkívánta! Szerelmet, az első pillanatra. Még ezt is!

— De érzem — felelte Georgina, szemét lesütve, amint illik. — És éppen ez a baj... Mi vagyok én az ilyen nagy embernek? Kis játékszer, eljátszogat veled, aztán eldobja ...

— Még ha csak a kedves játékszerem volnál is, még akkor sem lesz majd soha okod megbánni.

Nem ígér! Nem vállal más engagement-t, mint barátit.

És legfőleg még annyit, ami nem számít. Nem ad előnyt semmiféle alkuban.

Itt különben már könnyű dolga van.

*

Néhány nap múlva «Cinna»-t játszották a Comédie Française-ban. Georges a színpadon, Bonaparte a páholyban.

Az ötödik felvonásban Emilie személyesítője, Georges, gyanútlanul kezd bele tirádájába:

«Si j'ai séduit Cinna, j'en séduirai bien d'autres»...

(Ha Cinnát meghódítottam, mást is meghódítok...)

Mikor ez a mondat elhangzik, minden szem a konzul páholya felé néz és hatalmas taps robban ki. Percekig nem lehet folytatni az előadást.

Mi volt ez? Georges vérvörös arccal torpan meg: kezdi megérteni, hogy ezt a tapsot nem tisztán művészi hatások váltották ki...

A konzul nem haragszik. Nyugodtan néz a színpadra. Mintha még öröme is telnék ebben az indiszkrét népszerűségben. Bár ennek a tapsnak már egy kissé bizantinikus íze volt és ő nem szereti a hízelgést.

Hát már tudják? Vérhullám tolul Georges szép fejébe. Micsoda szégyen! Vagy talán ... Dacosan kapja fel a fejét, ő nem tehet róla. ő csak Talmának mondta el, ebből nem tudhatja még az egész város.

Különben már napok óta neszel valamit. A kollégái olyan furcsán, hol jelentőségteljesen, hol bosszúsan néznek rá. Azt hitte, talán az egyre növekvő sikere az oka ennek a furcsa viselkedésüknek. De, úgy látszik: ez volt.

Két közösség van a világon, melyben nem lehet semmit eltitkolni: az udvar és a színház. Ebben a furcsa két világban mindenki mindent tud, még előbb is, mint az, akire tartozik, akivel megtörtént. Még olyat is, ami nem történt meg. Csodálatos, hogy a végén legtöbbször mégis: igazuk van.

Itt mind a két különös világ összejátszott. Ami történt, udvari meg színházi esemény is. Érthető, hogy sem udvari, sem színházi eseménynek nem maradhatott meg, hanem országos esemény lett belőle.

A konzul annál jobban vigyázott, hogy semmi bizonyosat meg ne tudjanak. A pletykát úgysem kerülhetik ex sem a kicsi, sem a nagy színpad aktorai. Csak *bizonyosságoknak* nem szabad lenniök.

Gondoskodott róla, hogy Georges-nek a színháznál semmiféle kiváltságban ne legyen része. Ha valami

mulasztáson érték, a palota prefektusa — akkor az ő rendelkezése alá tartoztak az udvari színházak — még szigorúbban büntette, mintha másról lett volna szó. Bonaparte a demokratikus igazság nevében kormányzott, irtózott a barátnők uralmától. Pedig — vagy talán éppen azért, mert — ő ennek köszönhette a maga hatalmát: a királyok maitresse-uralmának. Az ezt elsőprő népfelháborodásnak.

Aztán Josephine ... Napóleont ebben a kérdésben már csak a nyugalom, a béke és a presztizs érdekelte. úgy érezte, hogy az erkölcsi felelősség alól felmentheti magát. Nemcsak az átlagon felüli ember, hanem még a polgári gondolkozású férj jogán is. A legkedvesebb, a leggyöngédebb viszony fűzte tovább is a jó feleséggé lett Josephine-hez, az egyetlen nőhöz, aki igazán nagy szerepet játszott az életében. De házasságuk első évének eseményei, úgy érezte, felmentették a férji hűség kötelmei alól.

Később maga Josephine is liberálisabb, magasabb szempontokra vergődött fel. Mikor már csak a feleség és a császárné pozíciója volt neki fontos. De ekkoriban még mindenütt hűtlenséget szimatolt és nem volt éppen válogatós kémkedése eszközeinek a megválogatásában sem. Ha Napoleon valaki iránt érdeklődni kezdett, ő volt az első, aki ezt fűnek-fának elmesélte, elpanaszolta. Sok kínos jelenet volt ezek miatt az indiszkrétciók miatt a Tuileries belső termeiben. Napoleon ezt kérlelhetetlenül megtorolta.

A Georgina-idillről is tudomást szerzett Josephine. Amit már egy színház egész nézőtere tudott, az végül is az érdekelt fél elől sem maradhatott titokban. A keringő hírek egyre jobban felizgatták. Talán ennek is része volt abban, hogy a Duchesnois-párt vezetése lassan az ő kezébe siklott át. Viszont a Georges-párt feje nem kisebb tekintély: maga Laetitia asszony lett. Madame Mere, a konzul édesanyja. Ő és az egész Bonaparte-család mindig ellenkező párton volt, mint Josephine.

Josephine nagyon okos és szavahihető udvarhölgye, Mme de Rémusat, sok érdekeset mond el em-

lékirataiban úrnőjének állandó féltékenységről, Akármennyire tiltakozott is ellene, Josephine és Napoleon is, belevonták háborúságaikba. Síéhez volt igazságot tennie.

Ez a Mme de Rémusat egy furcsa éjszakai epizódot beszél el ebből az időből. Adjuk át neki a szót:

«Mme Bonaparte, akit ezen az éjszakán féltékenysége még a szokottnál is jobban gyötört, magánál tartott és keservesen panaszkodott. Egy óra volt éjfél után, egyedül voltunk a szalonban. Mély csend honolt a Tuileries-ben. Egyszerre felugrott:

— Nem bírom ki tovább! Georges egészen biztosan odabent van! Rajta akarom érne őket!

Hiába próbáltam eltéríteni szándékától, hiába magyaráztam neki, hogy kár elmenni a végsőkéig. Idegesen rámszólt:

— Kövessen! Menjünk fel együtt!

Minden erőmből tiltakoztam: még az ő részéről sem okos ez a vállalkozás, én meg aztán biztosan fölösleges leszek annál a jelenetnél, mely a leleplezést követni fogja... Minden hiába! Szememre hányta, hogy a szerencsétlenségében magára akarom hagyni és így tovább ... Engednem kellett.

Elindultunk a titkos lépcsőn, elől Mme Bonaparte, mögötte én, a gyertyatartóval. Rémes szerep! Még fel sem értünk, mikor az előszobából valami hörgésszerű zajt hallottunk. Mme Bonaparte hátrafordult:

— Ez biztosan Roustan, aki az ajtót őrzi... Ez a szerencsétlen még képes megfojtani bennünket!

Egyszerre olyan félelem fogott el, hogy, akármilyen nevetséges is, lerohantam a lépcsőn, vissza a szalonba, kezemben a gyertyával, nem is gondolva arra, hogy a konzul feleségét teljes sötétségben hagyom ott... Pár pillanat múlva ő is követett. Mikor magából kikelt ábrázatomat megpillantotta, kacagásban tört ki. Mindketten szívből nevtünk és lemondunk a vállalkozásról. Kifejeztem azt a reményemet, hogy ez a kaland talán egy kis időre ki fogja gyógyítani...»

Napoleon komornyikja, Constant — aki, persze,

szintén kiadta memoárjait, sőt hat vaskos kötetben — egy már sokkal súlyosabb éjszakai epizódról tudósít.

Egy éjjel, mikor Georges látogatását fogadta, a konzult hirtelen rosszullet fogta el és elvesztette az eszméletét. Georges az ajtóhoz futott segítségért. Csodálatosképpen senki sem volt a közelben, még Roustan sem, aki pedig sosem mozdult el ura mellől. Rémületében kiabálni kezdett, mire az egész palota össze-
csődült.

Mikor a konzul ájultságából magához tért, legelőször is — Josephine-re esett a tekintete. Ott állt az ágy fejénél, összes udvarhölgyeinek kíséretében. Minthogy Georges is még ott volt, az eset nem szorult bővebb magyarázatra... Bonaparte tombolt dühében. Egyformán dühös volt Josephine-re és Georges-ra, aki így el tudta veszíteni a fejét... Ezt sokáig nem tudta megbocsátani neki.

Egyébként Georges memoárjai nem győznek eleget beszélni a konzul gyöngédségéről és sokszor szinte kamaszos kedvességéről. Az ő adatai ebben páratlanok. Senki sem hagyta ránk Napóleonnól hasonló megnyilatkozások emlékét.

A szerelmes nő szeszélye egyszer azt követelte tőle, hogy a színházban az ő jelenése alatt mutassa fel neki miniatűr-arcképét, az ő gyöngéd ajándékát. Hogy hogyan csinálja ezt, azzal ő nem törődik! Napoleon diszkrétén és ügyesen teljesítette szeszélyét. Az öltözködése körül, a legkedvesebb bonhómiával, szobaleányi teendőikben buzgólkodott. Sokszor elbujt és mikor Georges megérkezett, a dívány szőnyege alól halászta elő. Máskor gyerek módjára, a padló szőnyegén hempergett. Egyszer felmászott a könyvtár kerekében guruló létrájára, hogy a polcra Phaedrát levegye és Georges, akinek akkor nem volt kedve felolvasni, körülgurította a létrát a szobában a hadonászó és tréfásan tiltakozó konzullal együtt. Megtörtént, hogy Georges ollóval kezében üldözte köröskörül a szobán, míg végül is a konzul nevetve túrta, hogy egy fürtöt levágjon a gyér hajából. Emlékül...

Napoleon életrajzírói közül többen valószínűtleneknek nyilvánítják ezeket a tréfás jeleneteket és kétségbevonják hitelességüket. Pedig nincs ebben semmi lehetetlen. Mindez emberi és nagyon is elképzelhető. Minden embert annyiféle anyagból, színből kevert ki a természet, hogy Napóleont sem lehet csak csupa fenséges és jól kiszámított gesztusból összerakni. Talán legkevésbé éppen Napóleont, akinél színesebb, gazdagabb és sokoldalúbb kedélyt nem ismer az emberi zseni története.

Constant is elmondja, hogy soha olyan jókedvűnek nem látta gazdáját, mint Georges társaságában. Mindig hangos nevetés, tréfálgozás hallatszott ki a szobából olyankor, amikor a művésznő nála volt. A Comédie Française foyerjának pletykáit nagyon mulatságosan és ötletesen tudta elmesélni. Minthogy ez akkor egy darab párizsi közéletet képviselt, minden érdekelte a konzult, ami ott történt.

Csak ott van egy kis eltérés Georges és Constant adatai között, hogy ez utóbbi csak két-három órára teszi a művésznő látogatásainak időtartamát. Georges maga a legtöbb találkozás idejét hajnalig tolja ki... Végre is lehet, hogy a memoárjait író hetvenéves öreg hölgy kissé túlságosan elandalgott legszebb emlékein és rajongó víziója felnagyította a méreteket. De a hangja egyébként olyan friss, közvetlen és őszinte, hogy adatainak lényegében nem igen lehet kételkedni.

Milyen közvetlenül hangzik például ez a történet:

Egy este a konzul azzal fogadta, hogy búcsúzni akar tőle, elutazik. Senki sem tud az utazásról, nagy titok. A konzul várja a hatást:

— Nos, nem is vagy szomorú?

— De igen!

— Nem látszik rajtad valami nagy emóció.

A konzul Georges szívére tette a kezét és félig tréfásan, félig szomorúan mondta:

— Nincs ebben a szívben számomra semmi, de semmi!...

«... Sokért nem adtam volna, ha sírni tudtam

volna», — meséli Georges — «de semmiképpen sem sikerült egyetlen könnyet is kisajtolnom. A sírás nem természetem. A szőnyegen ültünk, a kandalló előtt. Kétségbeesetten meredtem a tűzre. Lehet, hogy a tűz megerőltette kissé a szememet, vagy talán a kétségbeesésem okozta, hogy nem sikerült sírnom, elég az hozzá, hogy egyszerre csak két kövér könnycsepp gördült ki a szememből...»

Úgy-e, kedves?

Ezek a — hogy úgy mondjam — *technikai* könyvek aztán úgy meghatották a konzult, hogy nem birt magával örömeiben. Lecsókolta a könnyeket, nevetett, ujjongott.

«Örömeinek ez a kitörése aztán engem hatott meg annyira, hogy most már őszinte könnyekben törtem ki. Ha ebben a pillanatban a Tuileries-t kértem volna tőle, azt is nekem adta volna ...»

No, no! Ez már aztán nem vallott volna Napóleonra. Sebaj, vannak ilyen optikai csalódások ...

Georges úgy meséli, hogy hetenként két-háromszor hívta meg a konzul magához. Egyszer aztán bekövetkezett, hogy egyre ritkábban hívta, míg egyszer teljes két hétig nem adott életjelt magáról. Georges nagyon szenvedett. Pedig jól tudta, hogy ennek egyszer be kell következnie ...

Akkor megint megjelent Constant: a konzul kéreti. Nem ment. Rosszullétével mentette ki magát. Constant másnap is eljött érte. Dacosan üzente, hogy nem ér rá.

Másnap a színházban beült egy páholyba, szemben a konzulével. A konzul többször ráemelte a szemét, ő a viláért nem nézett vissza rá. Majd kiugrott a szíve, de közönyt színlelt. Bosszút állt.

Kopogtattak a páholy ajtaján: Murát, a marsall, a konzul barátja. Csak tiszteletét óhajtotta tenni. Mindenről beszél, csak attól nem, amiért idejött. Csak úgy távolról kerülgeti:

— Milyen kellemes kis páholy ...

— Igen.

— És éppen szemben a konzullal...

— Igen.

Nem tud kifogni rajta. Végül is rátér a dologra: Miért dacol a konzullal?

— Én? Hát lehet a konzullal dacolni? Nem kockáztatom a fejemet! De otthonmaradni, azt lehet. Erre talán mégis jogom van.

A marsallnak végül sikerül meggyőznie, hogy még erre sincs joga. De hiszen ő úgylis el akar menni. Alig várja már, hogy elmehessen ...

A konzul nagyon kedvesen fogadta:

— ó, micsoda arcot vág az én kis Georginám! Ugyan, hagyd abba! Ez nem jól áll neked. Nem is a természeted. Mosolyogj, no mosolyogj!

Mikor már kicsit összebarátkoztak, a konzul elkomolyodva mondta:

— Kedves Georginám, okosnak kell lenned ... No, ez rosszul kezdődik!

— Most egy ideig nem találkozhatunk. Ne kérdezz semmit, úgysem beszélhetek.

Most aztán biztatás nélkül is kipottyantak a könnyék Georgina szeméből. Érezte, hogy most komoly dologról van szó. Talán az utolsó találkozásról. A konzult most is meghatotta a könny, noha őszinte volt.

— Kedves vagy, Georgina. Jólesik, hogy szeretsz. Olyan kevesen szeretnek bennünket... ígérem neked, hogy egy bizonyos idő múlva megint látni fogjuk egymást. Jó?

Georgina szomorúan rázta a fejét:

— Köszönöm. Köszönök mindent. De én itthagynom Párizst.

— Ejnye, Georgina! Ne csinálj ostobaságot!

De őbenne már akkor egyre jobban kialakult az elhatározása: igen, itt hagyja Párizst, ahol minden csak gyötri, emlékezteti a szép napokra.

Valahogy így okoskodhatott: Napoleon Franciaországot jelenti. Ő haragszik Napóleontra, tehát haragszik Franciaországra is. Azzal áll bosszút, hogy ő meg elhagyja Franciaországot...

Talma észrevette, hogy kisírt a szeme. Mindent elmondott. A jó Talma volt az egyetlen bizalmasa és vigasztalója. Talma elgondolkodott:

— Azt mondják, hogy a legnagyobb titokban Bonaparte császárrá koronázását készítik elő. Meglehet ...

Néhány nap múlva kiderült, hogy amiről Talma hallott, az megfelelt a valóságnak. Párizs lázban várta a koronázást.

Most már Georges is mindent megértett. De ez nem enyhítette a szenvedését. Sokkal később, így mondta el az esetet Dumasnak: «Elhagyott és elment — császárnak».

Gyűlölte a császárságot, a koronázást, az egész nagy komédiát, amely Párizst izgalomban tartotta, ő ugyan meg nem nézi! Ki sem mozdul aznap a szobájából. A Comédie tagjainak a Madeline lépcsőjén tartott fenn helyet a rendezőség, ő ugyan el nem megy! Az új császári korona, a koronázásra érkező pápa, az ünneplő tömeg: ez neki mind személyes ellensége! Nem volt, aki államrezónból a koronázásnak nagyobb ellensége lett volna, mint Georges. Ha nem is éppen államrezónból...

De a család mindenáron látni akarta a koronázást és ő, a család mindig engedelmes áldozata, kénytelen volt két ablakot bérelni 300 frankért, hogy a család kimulathassa magát.

Ott ült az idegen szobában; a család az ablakoknál izgult. A feje zúgott, a szíve fájt, semmiféle ösztönzésre nem akart az ablakhoz menni. De mikor végül a császár érkezését harsogták a testvérei, nem állta meg: odament ő is az ablakhoz.

Négy fehér ló húzta a császár hintóját. A császár komoly arccal, Josephine híres elragadó mosolyával köszönte meg az üdvívalgást...

Kedves, hogy Georges azért nem állja meg, hogy mint «szemtanú», teljes részletességgel le ne írja a koronázási menetet memoárjaiban. A lírai jellemzés szempontjából ez öreg hiba; viszont nem szabad elfe-

lejtünk, hogy a memoárokat csak vagy ötven évvel később írta.

Este meg kollégái cipelték el, hogy nézze meg a kivilágított Tuileries-t. Az erkélyen ott ült az egész császári család és fogadta az ovációkat. Szegény Georges-ot, persze, nem vette észre a császár, ellenben a tömeg csaknem összenyomta. Talma mentette meg.

Utána az egyik kollégája lakására ment fel a társaság, ott nagyon vidámmá kerekedett ki a hangulat. Különösen Georges tombolt és táncolt olyan szilaj jókedvvel, hogy alig tudták megfékezni...

Búcsúzott. Párizstól, a Comédie Française-tól, mindentől, ami eddig az életét jelentette.

De még nagyon sokáig búcsúzott. Kiderült, hogy nem ismerte eléggé magát: nem tudja Párizst ott hagyni. Legalábbis addig nem, amíg csak egyetlen szál is fűzi a császárhoz és mindazokhoz az emlékekhez, amelyek vele közösek.

Egyelőre azzal segítette magán, hogy — minden igaz ok nélkül — elcserélte a lakását. Ez a lakás ugyan sosem látta Napóleont és az egész Sapia herceg rendezte be, — ő mégis úgy érezte, hogy itt minden a boldogságára emlékezteti. — A Tuileries-vel szemben bérelt lakást, hogy elfelejtse a császárt. És hogy állandóan a császár ablakain merengessen... Ilyen ellentmondásokban gazdag a női lélek. Ki tudná ezt logikával számon kérni?

Tíz nappal a koronázás után a császár legkedvesebb tragédiáját, «Cinna»-t játszották ünnepi előadásban. Mikor a császár és a császárné megjelent a páholyban, a tetőig lobogott fel a lelkesedés. «Éljen a császár! Éljen a császárné!» — kiáltotta ezer torok, mindenki felugrált a helyéről és zsebkendőjét lobogtatta az udvari páholy felé. Leírhatatlan, negyedórákig tartó kitérősek.

Csak egy valakit nem ragadott el magával a lelkesedés, egy valaki maradt hideg, mint a márvány: az ünnepi előadás Emilie-je. Georges-nak ma, itt Emilie-t játszani, nagy, szinte emberfölötti feladat volt.

Belül láz emésztette, de a homloka, az arca olyan hideg és sápadt volt, hogy Talma még a festék alatt is észrevette. Nem győzte bátorítani, sarkantyúzni a szerencsétlen lányt, aki alig tudott a lábán megállni.

— Éppen most, éppen ma kell felülmúlnod önmagadat is! Bátorság, Georges! Gondolj a császárra, aki itt van! Vagy — ne gondolj rá!

Nagyon nehezen ment. De végül is a színészi ösztön győzött. Egy-egy jelenete, a- belső izgalma révén, talán még meggyőzőbb erővel, megrázóbban hatott, mint egyébkor. Legalább Talma úgy érezte, mert oda-súgott neki:

— Nagyon jó! Csak bátran! De a hangodat ne erőltesd! Beszélj!

Az ötödik felvonásban azt a bizonyos sort, melyre egyszer taps zúgott fel, most egészen halkan mondta:

«Si j'ai séduit Cinna. J'en séduirai bien d'autres...»

Utána néma csend. Nem nézett fel a császár páholyára.

Az előadás után Monsieur de Talleyrand, a császár hatalmas külügyminisztere, a mindig szellemes és gúnyos Talleyrand volt az első, aki gratulált neki.

Vagy öt hét múlva a császár hívatta. A Tuileriesben minden megnőtt, impozánsabb és hidegebb lett... Georges úgy érezte, hogy itt nincs hely többé a boldogság számára...

A császár kedvesen fogadta:

— Milyen szép vagy, Georgina! Gyönyörű ez a ruha...

— Köszönöm, Sire! A császárnak sohasem lehet elég szép!

— Ó, milyen ünnepélyes! Mondtam már, hogy ez a hang nem illik hozzád. Légy a régi, kedves és egyszerű Georgina, mert ezzel okozol nekem örömet.

— Öt hét alatt megváltozik az ember, Sire! Igaza van, nem vagyok többé a régi. Magam is érzem... Felséged hívatni kegyeskedett, hát itt vagyok. De az ön-bizalmamat, a bátorságomat elvesztettem és ezt parancsra nem tudom visszanyerni...

A császár kedves, és kegyes volt. De Georges az első konzult siratta, akit elűzött a császár.

Időnként, egyre ritkábban, eljött még érte Constant. De már semmi sem volt a régi többé. A dimenziók egyre nőttek-nőttek, a távolság egyre nagyobb lett Georges és a császár között.

De azért nem tudott Párizsból addig elmenni, amíg minden szál el nem szakadt. Csak mikor látta, hogy mindennek, végképpen vége, akkor látott régi terve kiviteléhez.

Talma volt az egyetlen, aki tudott szándékáról. Sőt ő rá is beszélte Talmát, hogy együtt menjenek Londonba, ahol a színészt sokkal jobban megbecsülik, íme, Garrick koporsóját négy pair vitte és a királyok közé temették el... De Talmát még e temetés varázsa sem tudta Párizstól elcsábítani.

úgy mondják, hogy Georges egy táncossal hagyta el Franciaországot, aki női ruhába öltözött, hogy a határon átcsússzon. De ehhez a táncoshoz nem fűzte semmi kötelék, inkább Beckendorf grófhhoz, aki a párizsi orosz követség tagja volt és rábeszélte, hogy utazzék Szentpétervárra, ahol mindent előkészít neki. Úgy látszik házasságot is ígért neki, mert Georges az Oroszországból családjához írt leveleket így írta alá: Georges-Beckendorf...

Elutazása után nagy botrány volt a színházban. Egy új darab negyedik előadásán kellett volna fellépnie és egyszerűen nem jelent meg az előadáson. Akkor tudták meg, hogy elutazott. Elfogatási parancsot adtak ki ellene, de ő már ekkor túl volt a határon. A császár nem szólt bele; haladjanak a dolgok a maguk útján.

Georges otthagytá emlékeit, színházát, rangját — a sociétaire-séget — és nagy adósságait, melyektől már kevésbé nehéz volt megválnia.

Hosszú, kalandos utazást jelentett akkor ez az út: Párizs—Szentpétervár. Közül egy hetet töltött Bécsben, ahol nem lépett fel, de Bécs legelőkelőbb társasága ünnepelte. Egyik este, valamelyik hercegnő estélyen, nagy kiabálást hallott a szomszéd szobából:

— Hol van Georges? Látni akarom!

Ijedtében egy spanyolfal mögé bújt: még az idegeiben volt, hogy üldözik, Párizsba akarják visszavinni ...

Mme de Staël volt az, aki ilyen viharosan látni akarta. Nem tudott betelni vele, csókolta, ünnepelte, pedig sohasem látta azelőtt. A francia színésznő és Napoleon barátnője: mindakettő izgatta és lelkesítette. Akkor már több éve száműzetésben élt a nagy irónő, nem mehetett vissza imádott Párizsába. Harcias kritikáit Napóleon annál kevésbé tudta megbocsátani, mert — nő volt és ő a nőt csak szelíd tulajdonságaiban és politikamentesen tudta elviselni. Azt, hogy a régi arisztokráciából származott és XVI. Lajos híres miniszterének, Neckernek a lánya volt, sokkal könnyebben megbocsátotta neki.

Georges a leveleiben kedves dolgokat mesél el az akkori Bécsről, a Práterről, megyébről. Német származása ellenére egy szót sem tudott németül, hát amikor tojást akart, kotkodácsolt, mikor tejet, akkor melankolikusan elbődült... Nagyon mulatott ezeken a gyerekségeken: ekkor volt először külföldön és még mindig csak — 22 éves volt. És mekkora karrier és mekkora múlt volt már mögötte!

Az orosz fogadtatás nem állt mögötte annak, amit Beckendorf megígért. De a nemes gróf valamit elhallgatott, amiről maga Georges később sem szerzett tudomást. Csúnya machinációk folytak itt: a cár udvara tulajdonképpen azzal a titkos reménnyel hívta meg Szentpétervárra, hogy majd ő elhódítja I. Péter cárt az elmés és nagyravágyó Nariskin hercegnőtől, aki már kezdett túlságosan elhatalmasodni az udvarnál.

Lehet, hogy azért gondoltak éppen a császár-próbált művésznőre, mert őt már igazolta: egy császári ízlés. Vagy talán azt remélték, hogy a cárnak imponálni fog Napoleon »barátnője? A *született uralkodó* sznobizmusára számítottak a *kalandor-uralkodóval* szemben? Az bizonyos, hogy Erfurtban Napóleon nagyon is protektor módjára bánt a fiatal cárral, aki

nem titkolta tiszteletét — a zsenivel szemben. Persze, később aztán annál hevesebben vágyott Napoleon leigázására, minél jobban imponált, minél jobban *mert* imponálni neki, az Istentől származó uralkodónak... Ezt végre is meg kellett bosszulni, minden áron!

A legcsúnyább az egészben az volt, hogy ehhez az udvari intrikához az a Beckendorf adta oda magát, aki a szerelmével csalta Georges-ot Szentpétervárra.

Georges azonban nem csábított és a cár nem fogott tüzet. Megmaradt a vendéglátó uralkodó udvarias gesztusainál. Georges művészete meghódította és a «Semirámis» előadása után így üdvözölte a művésznőt:

— Madame, ön szebben viseli a koronát még a mi nagy Katalinunknál is ...

— Ez nem is olyan nehéz, Felső, mint Oroszország koronája!

A cár megajándékozta II. Katalin cárnő koronájának hű másolatával. Az egész udvar nagyon ünnepelte, az anyacárné és a nagyhercegek is ajándékokkal kedveskedtek.

Éveket töltött Szentpétervárott, ahol jól érezte magát egészen addig, amíg ...

Napóleon Moszkva alatt állt éhező és fázó, fényes és rongyos hadseregével. Moszkva égett. Szentpétervárott ünnepet ültek. A császár visszavonulását pozitív győzelemnek fogták fel.

Egy francia színésznő, aki Racine és Voltaire halhatatlan franciaságán csiszolta elméjét és szívét, remegve leste a harctérről érkező híreket.

A császár itt van, egészen közel és veszedelem fenyegeti fegyvereit, ó, milyen izzó császár-párti lett egyszerre, ő, aki nemrégén még gyűlölettel nézte a koronázást... Itt, az idegenben csak francia volt és tetőtől-talpig: Georgina, aki remegett a nagy emberért, akit nem lehetett elfelejteni...

«Az orosz hadsereg magának tulajdonítja az éghajlat győzelmét...» — írja egyik levelében maró gúnnyal.

A cár elrendelte, hogy az ablakokat ki kell világítani Szentpétervár városában. Az idegeneknek is, nincs kivétel. Georges, aki a legfeltűnőbb helyen lakott, leeresztette a függőnyeit és sötét ablakai a nagy fényárban feltűnést keltenek.

Beárulták a cárnak, de a cár gavallér volt:

— Ne bántsák! Jó francia és ez csak becsületére válik.

De Georgesnak nem volt maradása többé. Ott hagyta Szentpétervárt, biztos nyugdíját. A másikat — hasonló jogait a Comédie-nál — Párizsban hagyta. Fiatall volt és könnyelmű, még nem gondolt öreg napjaira. Még mindig csak 27 éves volt.

Visszafelé a háborús viszonyok még borzalmasabbá tették az utazást. Több hónapi út után Stockholmba érkezett, ahol Napoleon helytartója, Bernadotte herceg mint királynőt és barátnőt fogadta. Itt megtudta, hogy a császár Drezdában van, vele a Comédie egy különítménye, amely ott ünnepi előadásokat rendez. Odautazott és kihallgatásra jelentkezett.

A császár nem felejtette el GeorGINÁT. Drezdában csak a Comédie vígjátéki együttese szerepelt. A császár nyomban intézkedett, hogy Georges kedvéért meghívják a tragédiát is. Odahívatta Talmát és a többieket, ami az akkori utazási viszonyok miatt nem kis dolog volt, már csak azért sem, mert hetekre felforgatta a Comédie játékrendjét. De a császár parancsolt és a színészek engedelmeskedtek.

Néhány hét múlva már Citmát és Phaedrát játszották Drezdában, Georges-zsal a főszerepben. Arról is gondoskodott a császár, hogy a művész nő visszakapja előbbi rangját és szolgálati éveit a Comédie szervezetében, úgy, mintha el sem hagyta volna a színházat. Ezt sosem tudták többé megbocsátani Georgesnak a kollégái.

Drezdában már nagy gondok nehezettek Napoleon lelkére. A hangulat nyomott volt, itt már nem volt semmi az erfurti napok felhőtlenességéből és fényéből. «A királyok parkettjén» is mindössze csak egy

uralkodó ült most a császáron kívül: a hű, öreg szász király, aki a legtovább tartott ki mellette.

De azért Napóleonnak elég lelkierije volt ahhoz, hogy behatóan érdeklődjék a színház iránt. Sőt, mintha éppen ebben keresett volna enyhülést, menekülést nagy gondjai elől. Volt ideje még arra is, hogy naponta legalább egy órai beszélgetésre meghívta Mlle Mars-t, Georges-ot és Talmát. Olyan intenzív érdeklődéssel tudott beszélgetni velük a színház dolgairól, szerepekről, darabokról, mintha a világon semmi más nem érdekelné, csak a színház és a színészek apró-cseprő dolgai... Komoly kritikát, esztétikai véleményeket formált írókról, színészekről, mintha ő maga is közülök való volna és nem tragikus hőse egy világtragédiának, mely már előre vetette sötét árnyait...

Georginával, azaz hogy Georges-zsal is csak színházról beszélt, semmi másról. A többi elmúlt, örökre.

Drezdát a lipcsei csata követte, a tragédiának — úgy látszott — ötödik felvonása és lehanyatló hőjét Elba szigetére száműzték.

A színház, csakúgy, mint a parlament, vagy az újság, a közvélemény fóruma. És a színházi nép szeret mindig — aktuális lenni. A Comédie is hamar átfestődött a trikolor három-egy színéből — fehérre. Mlle Raucourt volt az első, aki a császári páholyról levétette a sast, hogy a Bourbonok lilimát tegyék a helyére. (Szegény, nem tudta, hogy az a Bourbon, akit oly lelkesedéssel várt, meg fogja tagadni tőle a polgári temetés tisztességét.) Levert és Velney kisasszonyok fehér lilimot tűztek az övükre és valamennyi színész ezzel a kiáltással lépett a színpadra:

— Éljen a király!

Hamar elfelejtették, hogy még nem volt uralkodó, aki úgy szerette volna a színházat, mint a császár és hogy ez a császár színjátszásról és esztétikáról beszélt velük, komolyabban és odaadóbban, mint sokan a céhbeliak közül...

De hárman nem felejtették el: Talma, Mars és Georges nem vettek részt a tüntetésben és mindenki

tudta róluk, hogy mélyen gyászolják a császárt. A két utóbbit száműzték is a színházból.

A Párizsban nyüzsgő ellenséges fejedelmek és hadvezérek most ugyanazokat a színészeket és darabokat akarták látni, melyeket annakidején Napoleon rendezett baráti bőkezűséggel számukra. Barátainak nem maradtak meg, de mint rendezőt, úgylátszik, méltányolták.

De elkövetkezett az 1815. év márciusa és a világot egy alig hihető, alig érthető hír rázta meg: Napoleon néhány száz emberrel, két kis fregatton elindult Elbáról.. Hová? Hol fog kikötni? Senki sem tudja.

De remegnek már a hűtlenek és meginognak a jól elhelyezkedettek. A Comédie Française táján nagy a riadalom, izgatottan tudakolják a híreket és bújják az újságokat.

Az újságok alig háromheti időtartam alatt nevezetes és elég sokszor nem is idézhető stílusbeli finomságokat produkálnak. Egyetlen újság, a «Moniteur» ily elmésen tudja idomítani a stílusát, ahhoz képest, amint a császár Párizs felé közeledik:

«*A szörnyeteg* megugrott számkivetéséből...»

«*A tigris* felbukkant Gay-ban, csapatokat küldtek ellene, hogy a hegyek közt végezze nyomorult kalandorpályáját ...»

«*A bitorló* 60 mérföldnyire mert közeledni a fővároshoz ...»

«*Bonaparte* gyors iramban közeledik ...»

«*Napoleon* holnap a város falai alá ér...»

«*Őfelsége* Fontainebleau-ban van ...»

A Comédie Française táján, mire ez az utolsó, megnyült fogalmazás megjelenik, feldúlt, de kifejező színészi ábrázatok a görög tragédia fűriáinak mardosását tükrözik. Igen őszintén! Ők már érzik, hogy — kettős árulást követtek el. Ők nemcsak a császárt, ők a páratlan barátot te elárulták.

De a száműzöttek, Mars és Georges ablakot bérelnak Frascatiban, hogy lássák a császár bevonulását. Kalapjukon hatalmas ibolyacsokor kéklik. Ibolya, pár-

mai ibolya mindenütt, amerre a császár elhalad. Márciusban született a császár fia, a római király is, hát az ibolya lett *ennek* a márciusnak is a szimbóluma, mely a császár vissza jövetelének csodáját ünnepli.

Mikor Talma, Mars és Georges ismét megjelennek a színpadon, hatalmas, tüntető ünneplés a jutalmuk.

De Napoleon nem foglalkozott a bosszúállás meddő örömeivel. Semmit sem kért számon, mindent megbocsátott. Mintha csak valami kis utazásra rándult volna ki a Tuileries-ből, úgy tért oda vissza, barátságos, nagyúri mosollyal. Mindössze azon sajnálkozott, hogy a kedves bútorait kissé megrongálták.

— Elhiszi-e, kedvesem, — mondta Georgesnak, aki meglátogatta — hogy mindenféle ételmaradékot találtam itt, a fauteuil-ökön ...

Ez volt a legnagyobb szemrehányás XVIII. Lajos számára.

Uralmának e végső száz napja alatt 20.000 frankot küldött Georgesnak, akiről megtudta, hogy meglehetősen rendezetlen viszonyok közé került vissza Párizsba.

De ez a «száz nap» is elmúlt és egy világ felgerjedt haragja ismét elűzte a császárt Franciaországból. Csak most derült ki, hogy ez volt a tragédia ötödik felvonása.

Dumas azt állítja, hogy Georges mindenáron el akarta kísélni Napóleont Szent-Ilona szigetére. Persze, ez nem sikerülhetett neki, még akkor sem, ha a császár akarta volna.

Biztosan csak annyit tudunk, hogy nyomban elhagyta a Comédie-t és a vidéken bolyongott, turnézott. Megint odajutott, ahol ötéves korában elkezdte a pályát: a vándorkomédiás sorsára.

Nyolc év múlva bukkant csak ismét fel Párizsban. Szebb volt, mint valaha, mondják kortársai. Pedig már a negyvenedik évéhez közeledett.

XVIII. Lajos visszahívta a Comédie-be. Első fellépése nagy esemény volt, a közönség minden jegyet

elkapkodott; sikere is csorbíthatlanul nagy volt. De ismét hamar megunta a Comédie-t, főként a harcokat Duchesnois-val, aki még mindig itt volt és éppen olyan szívósan küzdött a békés Georges ellen, mintha azóta nem is fordult volna hármat a francia történelem.

Georges az Odéonba és a Porte-Saint-Martin színházba költözött át és ott folytatta pályáját, mely általában nem mutatott lefelé menő tendenciát. Sőt: művészete, melyet eleinte elnyomott szépsége és melyet ifjú könnyelműségében nem valami komoly ügybuzgalommal fejlesztett, most elmélyült és új erőre kapott. Ő meg tudta csinálni azt a nehéz és annakidején nagyon kevés színésznek sikerült utat, mely a klasszikus tragédiától a romantikus drámához vezet.

Dumas és Victor Hugo modern drámáiban hatalmas sikerei voltak és ezek a nagy írók, nemkülönben a kor nagy kritikusai: Gautier, Janin és a többiek a legnagyobb elragadtatással írnak hatalmasan dekoratív és mégis páratlanul igaz, lobogóan szenvedélyes alakításairól.

Még mindig a «szép» Georges volt, de már nemcsak így emlegették. Most már a «nagy» Georges is volt, akinek a romantikus dráma bizonyos szerepeiben nem volt párja.

Ebben az időben fűzte hozzá intimebb barátság az öregebb Dumas-t, aki memoárjaiban sokat mesél a művészno furcsa családi életéről és otthonáról.

Naphosszat a kereveten hevert, művészien elrendezett fodrú pongyolájában, nemesfajú agarai között, melyeket hihetetlen gondossággal ápolt. Általában tisztasági igényeiről nem győz mesélni az író. Mielőtt napi fürdőjébe lépett, előbb gondosan megmosakodott, hogy a fürdővizet, melyben egy órát töltött, be ne piszkítsa. A fürdőben intimebb látogatóit, nagyobb társaságokat is fogadott. «Nem volt ebben semmi kacérság, vagy erotikus mellékíz; mindenki csak a parosi márványból faragott görög szobrokra gondolhatott, semmi másra... Ilyen volt Georges

lénye és szépsége.» Dumas e közléséhez csak azt kell megjegyezni, hogy a művésznő e barátság idején már az ötvenedik évén is túl volt.

Mindig lázadozott a sok ruha ellen. Nem értette, hogy miért öltöznek a színésznők a görög korban játszó darabokban is olyan ruhákba, melyek mindent eltakarnak? Mikor a görög szobrok egészen más divatról beszélnek... Szigorúan a stílus szempontjából is, igaza volt.

Volt egy pár feltűnő, hatalmas brilliáns fülbevalója. Sokat panaszkolt, hogy nagyon nehezek, a feje megfájdul tőlük. Senki sem mert tanácsolni neki, hogy ettől az ékszertől váljon meg; ez a császár ajándéka volt, azazhogy a konzulé, ami Georges számára még többet jelentett.

Szalonjának fődíszé mindvégig a konzul sajátkezű aláírásával ellátott portréja volt, melynek eredetileg gyémántokkal kirakott keretét azonban — egyik kortársának leleplezése szerint — eladta a császár udvari ékszerészének. A császár ezt ezen a réven meg is tudta és kissé haragudott is érte. Lehet, hogy igaz, lehet, hogy nem. A fő, hogy maga a portré megvolt haláláig. Sőt ez volt az, melyet ő cáfolatul mutogatott egy nagyon elterjedt anekdotára. Eszerint a konzul, mikor Georges a fényképét kérte, egy Napóleon-aranyat adott neki, mondván:

— Voilà! Azt mondják, hasonlít hozzám.

De Georges ezt az anekdotát váltig cáfolta. Nem igaz! Vele nem bánt így a konzul...

Még 63 éves korában is egy nagy művészi esemény középpontjában szerepel. A második császárság bálványozott hősnőjével, Rachellel együtt lépett fel egy híres előadáson, melynek viharos eseményeiről egész Párizs hetekig beszélt.

Ünnepélyes búcsúfellépése 1853-ban volt a Comédie Française-ben, Rodogune szerepében, abban a Rodogune-palástban, melyben, kívánsága szerint, eltemették. Egy egészen új generáció, mely annyit hallott róla, de még nem láthatta, — mert akkor már tíz év

óta csak egyszer lépett fel — tomboló lelkesedéssel ünnepelte a 67 éves művésznőt. Mastodon-szerű kövérsége ellenére is «nemes dikciója és egész, nagyszabású lénye grandiózus hatást keltett» — jegyezték fel a Comédie Française annaleszeiben.

Híréhez, presztízséhez, persze hozzájárult a nagy napóleoni emlékek dicsfénye is. A «gloire», melynek ő eleven tanúja és részese volt.

Ő maga is ezt becsülte magában és múltjában a legtöbbre. Napoleon alakja nőtt, egyre nőtt a képzeletében és a Franciaországában is. ő már annakidején óriást («homme immense!») látott benne, hát még azóta! Az élet őt sem kímélte meg a csalódásoktól, öregségében még anyagi gondok is meglátogatták, de — sokszor elmondja memoárjaiban — életét nem érezte meddőnek: ez az ő nagy emléke mindenért kárpótolta. Nem is szerelmi emlék volt ez már, hanem hősi kultusz, a kor legnagyobb emberének kultusza.

Mikor nagy barátainak, Dumas-nak, Victor Hugónak, Gautier-nek Napóleonnól beszélt, remegett a közel nyolcvanéves asszony hangja — kerek nyolcvanéves volt, amikor meghalt — és könnyek törtek elő fáradt szeméből.

Négy uralkodót látott a francia trónon, de az ő számára csak egy uralkodó volt. Mikor III. Napoleon előtt az őrseget leváltották, — meséli Halévy, a drámaíró —, könnyezve állt az ablaknál és felsóhajtott:

— Ó, de sokszor láttam én ezt, mikor még a *másik* uralkodott... Az *igazi* császár...

És Napoleon? Napoleon is szerette Georginát, néhány évig többet is jelentett talán az életében, mint a többi epizód. Még száműzetésében is — mikor pedig csak nagy életének mérlegével foglalkozott — többször emlegette: «La bonne Georges», ez volt a neve.

Az csak természetes, hogy Georges Napóleonnak nem jelenthetett annyit, mint Napoleon öneki. Az ő életének — legalább is a végén! — Napoleon, Napoleon emléke volt a Philemon-ja; Napoleon életének ő,

persze, nem lehetett Baucis-a... Ha így egy kissé egyoldalú is volt a dolog, de — Napóleonnal egy egész generáció volt ilyen viszonyban. Egy másik nagy színésznő: Sophie Arnould hatvanéves korában kiáltott fel: Ez az én hősem! És hány női és hány írói fantázia!...

Az ő kora meddő volt nagy írókban, de ő maga, az emléke egy egész nagy hősi irodalmat inspirált.

A COMÉDIE HÖLGYEI

A Georges—Duchesnois-párbaj izgalma tetőpontjára hágott.

A Comédie Française körüli Párizs — tehát az uralmon levők, a vezető társadalmi elemek Párizsa, megerősítve a mezei hadakkal: a karzatok és promenoir-ok ifjúságával, az egyetemi hallgatókkal és a Quartier Latin beérkezett bohémjeivel (akkor még nem a Montmartre volt a tanyájuk), — a harc lázában izzik. Az újságok, a kritika komoly nevei még csak szíjtják a minden előadáson kirobbanásig feszülő izgalmat.

A politika hajója nyugodt felszéllel halad. A vaskezű kormányos, a még konzuli címet viselő, de már koronázatlan császár, Bonaparte, hatalma és az általános biztonság érzése egyre növekedőben. Egy-egy demokrata-szív csöndes háborgása, sőt még egy-egy sikertelen merénylet sem tudja a dagadt vitorlákkal haladó hajót csak percekre is megingatni.

Párizs, a legszeszélyesebb asszony, arra született, hogy leigázzák, kéjes nyújtózással elheverve, jól érzi magát a dompteur markában. Csak halkan, inkább kéjesen nyöszörög, kicsit panaszkodik, de cseppet sem komolyan.

De azért a vére pezsgésének szüksége van némi izgalomra is. Nincs politika, de van színház. Izgalmas arénát csinál a múzsák nyugodt hajlékából, a bikavidalok izgalmát telepíti a Comédie Française-ba. Racine és Corneille méltóságosan hömpölygő alexandrinusait kissé idegenül hangzó «hajrá!» és «döfd le!» kiáltások

tarkítják, amikor a két legérdekesebb toreador valamelyike ágál a porondon: a monumentális erőt jelentő, szép Georges, vagy a hiúzgyűességű, megrázó Duchesnois...

Ma, amikor izgalmasabb arénák kínálkoznak, mint egy antik tragédia keretei (noha ma is akad, aki a futballmeccsek izgalmát sem tudja megérteni), ma egy kissé érthetetlen ez a színházi láz, amely még csak nem is operettprimadonnákat hajszol egymás ellen életre-halálra. Pedig akkor annyira áthatotta a köztudatot, hogy a Párizsba érkező idegeneket ezzel állították meg az uccán:

— Georges, vagy Duchesnois? ...

És ha a jámbor angol utas értetlenül bámult a kérdezőre, akkor megvető kézlegyintéssel hagyták ott: hát ez még ezt sem tudja? Igazán nem lehet ezekkel az angolokkal mit kezdeni!

Ma este Duchesnois körül izzik a harc. Racine Phaedrá-jában, parádés szerepében szenved és jajong és borzolja a harcra felajzott idegeket, megrázó, hisztérikus erejével, «hangjában könnyekkel» (ezt a ma már közhelyszerű kitévelt állítólag róla találták ki a kritikusok) magával sodorja, még jobban feltűzeli híveit, akik tapsal kísérik minden kitérését. Pedig ez itt a kritikusabb, az intellektuálisabb közönség, itt több az író, a bohém és hozzáértő, mint a Georges föllépéseinél, aki inkább a nagy tömegek színésznője, amely azt tartja, hogy megfelelő külsőségek, domináló testi szépség nélkül nem lehet illúziót kelteni a tragédiában.

Ez a tehetséges Duchesnois pedig igazán nem szép. Csak a szeme meg az alakja. A vonásai kemények, az álla hegyes. Bájtalán, férfias arc, de férfinak — Talma sokkal szebb!

A konzul is ott ül a páholyában. Mellette Josephine tapsol tüntető lelkeséggel. De a konzul is szemmelátható megindultsággal kíséri az előadást.

Josephine észreveszi és él az alkalommal, hogy pártfogoltjának hasznára lehet:

— Úgy-e, milyen nagyszerű? — fordul a konzulhoz. — És szép, valósággal szép! A tehetsége az, ami megszépíti. Több, mint szép: fenséges tud lenni...

Josephine-nek sikerült meggyőznie Bonapartét. Talán jobban, mint szeretne volna.

Előadás után Constant parancsot kapott, hogy hozza el Duchesnois-t a Tuileries-be.

Kétségtelen, hogy a tragédia sodra ragadta el Bonaparte-t, nem a nő. Az antik szépség, nem az eleven. Közelebb akart kerülni hozzá, látni akarta közléről, a rivaldán innen is, a szoba intim világításában, a fájdalom és a könny megrázó forrását.

A könnynek is van erotikája, a magasra korbácsolts indulatok a szerelmi összecsapást is keserű-édessé, intenzívebbé, viharosabbá fokozzák ...

Hazaérve, a konzul nyomban munkához fogott. Ma izgalmas napja volt. Döntő elhatározások értek, forrtak benne. Még néhány órai magányra volt szüksége. Most nem használhatta még bizalmas titkárát, barátját, Bourienne-t sem. Egyedül akart lenni, négy-szemközt legerősebb ellenfelével: önmagával.

Hogyan? Még egy félórával ezelőtt színházban volt, sőt át is tudta adni magát egy színházi élménynek, el tudta ragadni egy tragédia és egy színésznő pátosza? Ezen a mai napon, mely vészes viharokat kavart fel benne és forduló elé állította az életét?

Csodálatos munkaképességének, hatalmas agyrendszerének és idegzetének ez volt egyik legnagyobb titka és képessége: mindig és mindenre koncentrálni tudta magát. Amivel éppen foglalkozott, abban el tudott merülni, egészen, maradék nélkül. Akkor aludt, amikor és annyit aludt, amennyit akart. Akkor gondolkodott, amikor akart és arról, ami éppen abban a pillanatban érdekelte. A legmélyebb érdeklődéséből, elmerültségéből nyomban át tudta kapcsolni magát egy másik tárgyra, egy másik világba, akár egy sokkal jelentéktelenebbre is. Csak akarnia kellett.

A színház neki felüdülés volt, kikapcsolódás és a színházban el tudott felejteni mindent, ami foglalkoz-

tattá. Legnagyobb gondjai középett is egészen át tudta magát adni a színház álomvilágának. Ott nem volt gondtalanabb és lelkesebb néző önála.

Néhány héttel ezelőtt — karácsony estéjén — az Operába menet, pokolgépes merényletet követtek el ellene. Igazán a véletlenül múlt, hogy sértetlenül elért az előadásra. Nagy, döntő konklúziókat vont le e merénylet nyomán. De azért az Opera előadását teljes figyelemmel hallgatta és úgy átadta magát Haydn zenéjének, mintha egyéb sem érdekelné.

Aminek ma jutott nyomára, az még az élete ellen irányult merényletnél is jobban felkavarta. Pedig mindössze csak egy pamflet megjelenéséről van szó, melynek «Caesar, Cromwell és Bonaparte» a címe. Nem ellene íródott. Sőt! A monarchikus örökösödést követeli a Bonaparte-család számára. Az ő legtitkosabb gondolatának mer hangot adni! Az ő megkérdése nélkül. Rosszkor. Időszerűtlenül. Ez többet árthat, mintha ellene irányulna, mintha akár a fejét követelné.

És hogy tudott ez a röpirat megjelenni? Kétségtelen, hogy Lucien Bonaparte, a belügyminiszter, tudott róla és átengedte a legszigorúbban működő cenzúrán. Hogy merte? Az ő fegyelmezhetetlen, nagy rátoró öccse, aki még mindig nem tudja elfelejteni, hogy Napoleon az ő döntő segítségével lett a köztársaság mindenható konzuljává ...

Miben töri ez a zabolátlan Lucien a fejét? A nyomozás számai már odáig vezettek, hogy szinte bizonyos: Lucien nemcsak átengedte, de maga is írta a röpiratot...

Itt tenni kell, erre válaszolni kell, valami olyat, ami észretéríti Lucient is, meg a többit is, mind, aki azt hiszi, hogy ebben az államban a más fejével is lehet gondolkodni, mint az első konzuléval...

Nagy lépésekkel méri végig a szobát, majd leül a kandalló mellé, arra a causeuse-re, amelyen dolgozni szokott. Az íróasztalához már csak az elhatározások pillanatában, nagyobbára csak az akták aláírása végett szokott leülni.

Constant megjelenik az ajtóban. A konzul szinte felriad gondolataiból. Idegesen int. Constant közelebb lép és halkán:

— Duchesnois kisasszony megérkezett...

Mi? Kicsoda? Hja igen! Duchesnois, a ma esti Phaedra ... Duchesnois ... Phaedra ... A színház ...

— Igen. Vetközzön le! Mingyárt jövök.

És ujjai már idegesen lapoznak a röpiratban, mely a helyzetet jobban kiobbantotta, mint az a pokolgép, melyet néhány hét előtt dobtak a kocsija alá.

Duchesnois kisasszony csodálkozva hallja a konzul üzenetét és rezignáltan vetközni kezd. Mikor elkészül, fázósan huzza össze csipkepongyoláját és tágrameredt, nagy szemével riadtan néz körül a rideg és meglehetősen hideg hálósobában.

Constant ismét belép, néhány fahasábot dob a kandallóba, melynek pittoreszk, de bizony nem valami sok meleget adó tüze megvilágítja a művésznő sápadt és didergő arcát, szögletes vonásait. Constant, miközben a művésznő parancsait kéri, arra gondol, hogy ehhez a fanatikus férfiarchoz nem túlságosan illik a csipkepongyola.

— Hát eljutottam ide is ... — gondolkodik erősen Duchesnois kisasszony, mikor magára marad. — Bonaparte hálósobája... Leléptem a koturnusról és az első hívásra jöttem ...

Gúnyos vonás villan fel a keskeny száj szögletén: *színésznő-sors...* Ezzel kezdődik és ezzel végződik is...

— Különben — ez karrier, mégis csak karrier — fűzi tovább a gondolatait és elmosolyodik. — Ott kezdődött, nyomorban, állati sorban, majd a Duvernais asszony szomorú házában, ahonnan egy őszi hajnalon megrendelték és kocsikra pakkolva kivitték őket annak a nyegle fiatal úrnak a villájába, aki barátai társaságában az örökségét ünnepelte. Mind a lánynak akadt párja nyomban, csak ő maradt ott egyedül, idegenül és hallotta, amint az egyik fiatal úr halkán mondta a többinek: «Szegény, ez nagyon csúnya ...»

«Nagyon csúnya...» Ilyet nem felejt el az ember,

a nő, még ha százéves lesz is és ha babérral szegik is az útját a művészet csúcsai felé ...

Ezen a hajnalon különben szerencséje volt, mert alig telt bele néhány óra és észrevették. A hibátlan alakját, a kecses mozgását, a gyönyörű hangját, amely feltűnt mindenkinek, aki csak egyszer is hallotta. Az érdekes szomorúságát is észrevették. Feltűnt egy ott mulató írófélnék, aki aztán felhívta rá Legouvé-nek, a híres drámaírónak figyelmét... Legouvé jó volt hozzá, tanította, befolyásos körökbe ajánlotta, így jutott el egészen Josephine-ig, aki bejuttatta tündérvilágába: a Comédie-be ...

Josephine Bonaparte... A konzul felesége... Az ő pártfogója, jótévője. És most ő itt van és ez itt Bonapartének az ágya, amelyhez törvényes joga csak ennek a kedves, ennek a jó Josephine-nek van... De nem érzett lelkifurdalást. Nem tudott tudattá válni benne az, hogy ő most Josephine-t csalja meg, jótévőjét árulja el. Hiszen ő nem csábította Bonapartét és Bonaparte nem is Josephine-é már, hanem: mindenkié. És senkié: önmagáé. Ha ő most nem engedelmeskedett volna, ezzel talán megmentette volna Josephine szerelmi egyeduralmát Bonaparte fölött? Dehogy is! Mi ő a konzulnak? Bizonyára nem egyenrangú fél, aki őt elvehetne bárkitől is ...

Legföllebb ha — Georges-tól, a vetélytárstól... És ez nem is volna rossz! Milyen furcsa, most itt, ebben a szobában, itt is: vetélytársak... A szép Georges, a «francia Vénusz» ... mint fullajtárjai nevezni szokták. A színpadon még csak állja vele a versenyt, a szép és tiz évvel fiatalabb kis libával, aki úgy jutott oda, maga sem tudja: hogyan, a szépségével, a tizenhat évével, oda, ahová ő a szenvedések tövises útján küzdötte fel magát, ahová ő keserű élmények alázatos áldozatait hozta el, az igazi élmények igazi művészetét, amellyel szemben annak semmije sincs: csak az ostoba szépsége ... Ha most itt, ezen a színpadon, a konzul hálószobájában is megverné, legyőzné, ő, a «csúnya lány»... Ez volna csak az igazi diadal!

Már nem didereg, tűzben ég az arca, szép, nagy szemében a pupilla kitágul, mint a macskáé, mikor zsákmányra les.

Aztán megint elkomolyodik, gúnyosan, keserűen, önmaga fölött. Érti ennek a gondolatnak a méltatlanságát és gyerekességét. Ő, a komoly nő, akinek a színpadi siker is csak szenvedés, most egyszerre így eldobta magát, ilyen babérokra pályázik? ... Mit is nem csinál az emberből a környezet, az alkalom, a kerítő fantázia...

A bronzóra a kandallón egyet üt. Tompán kong bele a csöndbe. Fölrezen. Mi ez? Hiszen ő már csaknem egy teljes órája itt van... A konzul várhatja, így megvárhatja... Gőgös elhatározással feláll és csönget a komornyiknak.

A konzul már az íróasztalánál ül, aláír. Maga vette papírra megtorló intézkedéseit. E pillanatban megszűnt ötvenhat időszaki lap élete Franciaország területén. A kamarák tagjainak száma egyötödével csökkent. A demokráciára és királypártiságra gyanúsak pedig megszűntek a törvényhozótestület tagjai lenni. Azonkívül a cenzúrára nézve új, drákói rendelkezések léptek életbe. Mind: ebben a pillanatban, e szelíd éjszaka engesztelő csendjében ...

Constant megjelenik az ajtóban:

— A művész nő türelmetlen... Mit mondjak neki? A művész nő?... Elmosolyodik. Hol van már a művész nő és Racine és a színház?! ... Itt vihar pusztít és földindulás, igazi hegyek vajúdnak, nem kulisszák... A művész nő ...

— Menjen haza!

— De ...

Most már mindenre emlékszik:

— Öltözzön fel és menjen haza!

Constant kimegy, egy pillanat és Bonaparte már megint irtja a közszabadságokat.

Duchesnois kisasszony öltözik. Mély megszégyenülés önti el az egész testét, a harag könnyei csillognak sötét szemében.

— Szegény, ez nagyon csúnya... — ez zúg a fülében, a fejében, ez a néhány szó, amelyet egy fiatalúr mondott egy őszi hajnalon és amelyet egy nő sosem tud többé elfelejteni...

A Tuileries kertjének kavicsai halkán kopognak a lábai alatt. Constant tisztos távolságban a kapuig kíséri és felsegíti a kocsiba.

A kis Thérèse Bourgoin a Comédie vidámabb szárnyához tartozott és mindenki közelről ismerte a mulató Párizsban.

Nem volt valami nagy tehetség, nem is vette túlságosan komolyan a színpadot. Mégis, voltak egészen jelentős sikerei. A megjelenésében, a lényében volt valami szemtelen és ellenállhatatlan varázs, amely minden ellenvetést lefegyverzett.

Az orra pisze volt. az arca nyílt és mosolygó, a szája üde és pikáns. Nem a banális szubrett-szépség, több ennél: szellemes tudott lenni akkor is, amikor nem beszélt. És még azt sem lehet rossznyelvűen elmondani róla, hogy: sőt, akkor még inkább ... Mert elmésen tudott beszélni is, tréfái, jóízű mondásai szerte röpködtek Párizsban.

Rakoncátlan kis lélek volt, nem volt benne semmi tisztelet a nagyság és a kor iránt. A nagy Mlle Marsnak szemébe merte mondani, hogy ül a szerepein és örökké csak naivakat akar játszani.

— Én már régen az aggok menhelyén leszek, — mondta az öregedő művésznőnek a 18 éves kis szemtelen — amikor ön még mindig tizenhétéveseket fog játszani.

100 frank birságra ítélték, de a nevetők az ő pártján voltak. Akkor is, mikor egy másik kolléganője nagy birtokot vásárolt és mindenki azt kérdezte, hogy honnan vehette a pénzt hozzá? A kis Bourgoin anyagi arccal felelte:

— Kiáltványt intézett a néphez! Nála mindenki érdekelve van ...

Egyszer egy újdonsült, alulról felkerült hercegnővel keveredett szerelmi rivalitásba. ő maradt felül. De azt már nem tudta elviselni ugyanez a hercegnő, aki a szomszédságában lakott, hogy a kedves csiz-madarát, mikor ez átrepült a művésznő erkélyére, a művésznő angóramacskaja fölfalta.

A hercegnő felháborodott levelet irt Bourgoin címére és gőgösen alákanyarította összes címeit: *Clorinde, duchesse de D ...*

Bourgoin nem fosztotta meg magát a válasz örömetől:

«Kedves kicsikém, köztudomású dolog, hogy aki szabadon ereszti a madarát, az kiteszi magát annak, hogy a macska fölfalja a madarat... Csak ez történt meg kegyeddel is. Ha még egyszer szert tesz majd egy ilyen ritka madárra, akkor biztosra veszem, maga mellett tartja majd a kalitkában, még ha az nem is fog tetszeni az illető madárnak ... Egyebekben Isten áldását kérem kegyedre ...»

Aláírás: *Aulisi Iphigénia, a királyok királyának leánya.* (Ezt a szerepet játszotta akkoriban.)

Egész Párizs nevetett ezen a csiklandós levélen, mely nyilván nem a hercegnő jóvoltából lett közismert ...

Ma úgy mondanák, hogy ez a Bourgoin: «jó pofa». Abban a sallangosabb, patétikusabb időben úgy nevezték, hogy «*déesse de la joie et des plaisirs*» (az öröm és az élvezetek istennője ...) Ez volt az állandó jelzője.

Szerelmiekben viharos pályájának az elején gróf Chaptal miniszter volt a pártfogója. A szerelmes öregúr kissé össze találta keverni hivatali és érzelmi köreit és a hivatalos lap teljes nyilvánossága előtt köszönte meg Mlle Dumesnilnek, hogy Bourgoin kisaszszony színpadi nevelését irányította és az állam pénzből adományozott neki néháneyzer frank jutalmat.

Ez meglehetősen feltűnést keltett a mindent tudó, a kulisszák mögé látó Párizsban, sokat beszéltek róla és sokat mosolyogtak fölötte. Napóleonnak ez sehogy

sem tetszett, ő szerette különválasztani a magánembert a hivatalnoktól. Nem tűrt visszaélést.

Egy éjjel ezzel a miniszterével, Chaptallal dolgozott, mikor belépett a komornyik és feltűnő hangosan Bourgoin kisasszonyt jelentette.

A miniszter elsápadt. A császár könnyedén mondta:

— Várjon!

A miniszter látható izgalommal referált tovább. Alig tudott uralkodni magán. A császár mosolyogva figyelte, de úgy tett, mintha nem venné észre és fogalma sem volna holmi összefüggésekről.

Egy félóra múlva újra kopogtattak az ajtón. A császár kiszólt:

— Menjen haza!

A miniszter befejezte referátumát, meghajolt és elment.

Másnap beadta lemondását.

Bourgoin kisasszony kecses szemtelensége, úgy látszik, később is bosszantotta a császárt. Erfurtban, mikor fejedelmi vendégeit a Comédie előadásaival szórakoztatta, a kis Bourgoin, olyankor, amikor nem volt dolga a színpadon: a nézőtéren, a «fejedelmek parkettjén», nyüzsgött és kacérkodott, meglehetősen feltűnést keltve. A császár, külön parancsal, kitiltotta a nézőtérről.

De a művésznő nyilván mégis talált rá módot, hogy éppen a legelőkelőbb vendég: Sándor cár figyelmét magára vonja. A cár ugyanis egyszerre azt a kívánságát fejezte ki császári vendéglátója előtt, hogy mutassák be neki Bourgoin kisasszonyt.

A császár mindenképpen el akarta téríteni szándékától:

— Holnap indul a kurír Párizsba. Ha Felséged azt akarja, hogy néhány nap múlva egész Párizs erről az ismeretségről beszéljen, akkor: parancsoljon! Ez a művésznő ugyanis nem a diszkréciójáról nevezetes.

A cár lemondott az ismeretségről. Pedig, ki tudja, mennyivel jobban érezte volna magát Erfurtban, ha

Bourgoin kisasszony ismeretségét nem sajnálják tőle? Talán még a későbbi nagy ellenség veszedelmes voltát is enyhítették volna az erfurti emlékei...

Napoleon ezúttal aligha bizonyult jó politikusnak.

Ez pedig Mainzban történt.

Itt is a Comédie tagjai szerepeltek fejedelmi ven- , dégek előtt.

Cinnában a főszerepet Mademoiselle Raucourt látszotta, akit egy előbbi fejezetben mint Georges tanárnőjét és szárnyrabocsátóját ismertünk meg. Mikor ez a már erősen öregedő művésznő a Georges életében oly nevezetes sorokat mondta: — «Ha Cinnát meghódítottam, akkor majd mást is meghódítok...» — Napóleonnak a művésznő ráncos arcára esett a tekintete és dühbe gurult. Bosszúsan fordult az intendánshoz:

— Ilyen szörnyetegek reprezentálják itt, a külföldiek előtt a francia nőt és a francia szépséget? Ne lássam többé az ünnepi előadásokon!

Pedig ez a művésznő egykor szépségéről éppen oly híres volt, mint szerelmi kicsapongásairól. De hát — az idő kissé eljárt felette.

Mikor a császárt száműzték, a Comédie tagjai közül Raucourt, Duchesnois és Bourgoin kisasszonyok voltak a diadalmasan bevonuló király leglelkesebb hívei, akik a Bourbonok fehér liliomát viselték minden előadáson.

Duchesnois egyébként nem volt bosszúálló. Jósága és emberszeretete felülkerekedett bosszúján. Az első nehéz időkben bonapartistákat is rejtegetett lakásán. Ő az intellektuális színész nő típusához tartozott, mindent megértett és mindent megbocsátott. Mindig a szegények és elnyomottak pártján volt. A száműzött császárnak is, nyilván, megbocsátott.

De nem úgy Bourgoin kisasszony! Nem volt az az ellenséges országbeli vicclap, amely annyi gyilkos anekdotát tudott volna Napóleonról, mint ő. Turnéin,

egész Európán keresztül, egészen Szentpétervárig, hordozta a gúnyos pletykákat a császárról. Nem győzte élvezni édes bosszúját.

És általában is, a történetírók megállapították, hogy a nők nagyban hozzájárultak Napóleon népszerűtlenségéhez és az örömnök ahhoz a hangos ujjongásához, mely bukását kísérte.

Túlságosan sokszor érezte a nőekkel, hogy nem veszi őket komolyan, hogy csak a társas alkalmak és általában az élet díszítésében szánt nekik szerepet, persze az anyaságon kívül, melyben egyetlen komoly hivatásukat látta... Az intellektuális nőt ezzel a felfogásával már eleve megalázta. De ő ezt még szerette hangsúlyozni is. Boldog volt, mikor Mme de Staëlnek, aki nem minden célzatosság nélkül azt kérdezte tőle: kít tart az első asszonynak Franciaországban? — odavághatta, hogy: «Azt, aki a legtöbb gyermeket szüli a férjének, Madame!» Szegény Josephine! Ő ugyan minden nőnél fontosabb maradt Napóleonnak, de a gyermektelenséget sohasem tudta megbocsátani neki.

A politikától minden áron távortartotta a nőket és voltak, akiket ez érzékenyen érintett. Belekóstoltak a politikába. Szépanyáik és nagyanyáik királyokat és országnagyokat irányítottak szerelmi művészetükkel, sőt a forradalom hősei sem maradtak a női befolyástól mentesek. Napóleon tudatos elszántsággal távortartotta őket ettől a területtől és ez a pozícióvesztés fájt nekik.

«A nők nem játszhatnak szerepet az én udvaromnál», — mondta Mme de Rémusat-nak, aki szintén a legokosabb asszonyok egyike volt — «ezért gyűlölni is fognak, tudom, de legalább nyugtom lesz tőlük... A nők nagyon ártalmára voltak IV. Henriknek és XIV. Lajosnak (csak a legnagyobbakat említette, a XVI. Lajos-szerű kis poltronok már nem is számítottak!) Az én helyzetem még sokkal komolyabb. A franciák ebben a tekintetben sokkal szigorúbbak lettek azóta. Nyilvános szeretkezéseket és maitresseket nem tudnának többé megbocsátani egy uralkodónak sem».

«A nők inkább foglalkozzanak kézimunkával» — mondta máskor — «mint hogy a nyelvüket használják, vagy pláne a politikába ártsák magukat. Az az állam elveszett, mely a nőknek a politikában szerepet juttat...»

Udvarába a legszebb és legpompásabban öltöződő nőket gyűjtötte — dekorációnak. De szerepüket erre korlátozta is. Csak ritkán volt kedves, sokszor meglepő udvariatságokkal képesztette el őket. Féltetek is tőle, mint a tűztől. Az öltözőködésüket szigorúan bírálta és egész nyíltan leleplezte kalandjaikat. Afféle erkölcsi razzia volt ez, mellyel az udvar erkölceit akarta megjavítani.

— Hányadik hónapban van, Madame? — kérdezte az egyikőtől, aki talán kissé hanyagabban öltözőködött.

— Hány gyermeke van, kisasszony? — kérdezte egy-egy lánytól, akiről rosszat hallott.

Többször előfordult, hogy efféle bókokat mondott:

— Menjen, Madame és fesse ki jobban magát! Mint egy hulláé, olyan a színe!

Vagy:

— Lám... önről azt mondták nekem, hogy szép...

Az bizonyos, hogy a közlegényeinek kedvesebbeket mondott! Ám azokat bátorítani, lelkesíteni, ezeket pedig visszaszorítani, valódi jelentőségükre csökkenteni, megfélemlíteni akarta. Ezeket veszedelmesebbeknek tartotta, mint gárdistáit...

Aszkétikus ifjúsága is hozzájárult ahhoz, hogy a nőktől tartson. Hiszen hadnagy korában értekezést irt a szerelemről («Dialogue sur l'amour») és egy szerelmes barátja példáján tanulta meg a veszedelmet: «A szerelmet a társadalomra és az emberi boldogságra károsnak tartom... Az istenek jótéteménye volna, ha megszabadítanák tőle az emberiséget...» És amikor a nők romlottságát látta a forradalomban: «Ó, a szabadság mennyivel szebb asszony, mint ők! .. Valamennyit elhomályosítja!...» *

Később, persze, — mint láttuk is — kissé megnyúlt a nők iránt, sőt sokszor nagyon is kedvelte

őket. (Viszont a szabadságról is megváltozott a véleménye!) Végigment a szerelem egész érzelmi és érzéki skáláján. De mindig éberem vigyázott, hogy mindez csak játék maradjon, el ne hatalmasodjék fölötte.

A nők durvasággal vádolták és Franciaországban, a trubadúrok és a rokokó hazájában, ez súlyos, csaknem gyilkos vád volt. Viselkedését sokszor nem is lehetett másnak nevezni. De akik jól ismerték, érezték, hogy e durvaság nem hányavetiség, hogy mögötte nem erő, hanem inkább félszegség rejtőzik. Igazában sosem tudott a nőekkel bánni és a seb, melyet egyetlen nagy szerelmében, Josephine-től kapott, sem gyógyult be egészen és férfiaságát óvatossá tette.

Aztán meg túlságosan érezte a dolgok igazi jelentőségét és nagy céljai minden mást játékká törpítettek. Ha Duchesnois talán máskor kerül oda, akkor kedves lett volna hozzá, elszórakozott volna vele a pihenés óráiban. De azon az estén — el kellett tűnnie az útjából. Fölösleges volt... Néhány hét múlva Enghien herceg halálos Ítéletét írta alá... És ezeket is elpusztított, ha céljai úgy kívánták! Hogyan törődhetett volna egy nő érzékenységével?

Persze, a nő, az eszközzé csökkent egyén szempontjából azért a sérelem nem volt kisebb és nem volt kevésbé jogos sem. Duchesnois és Bourgois is méltán haragudhattak rá és méltán fogadtak bosszút, kiki a maga módja szerint. Napóleont még olyan rajongói és ismerősei is, mint Stendhal és Masson, durvának, sokszor brutálisnak jellemezték a nőekkel szemben. A XIX. század legfinomabb tolla — Stendhal — így emlékszik meg a nagy ember szerelmeiről:

«Szegény áldozatok! Azt hitték, hogy a diadal csúcspokára lépnek és fogalmuk sem volt a megaláztatásokról, melyek várták őket... Az áldozat mosolyogni próbált, de csakhamar könnyel telt meg a szeme... Roustan, a mameluk, legtöbbször egy spanyolfal mögött tanúja a szerelemnek... A lényeg nem tartott tovább három percnél... A császár sokszor még a kardját sem vetette le ...»

Ha nem így bánt volna a nőekkel, akkor — Stendhal szerint — nem üdvözölte volna annyi fehér zseb-kendő a visszatérő Bourbonokat...

Bizonyára előfordult, hogy így bánt a nőekkel, és Napóleonnól még ezt is érdemes feljegyezni. Ilyen kis alkalmoszerű vonásokból azonban nem lehet Napoleon egyéniségét, még szerelmi egyéniségét sem összerakni. Ellenkezőleg, minden arra vall, hogy a durvaság neki sem kedélybeli, sem erotikus kielégülést nem jelentett. Ki volt érzékenyebb kedélyű, finomabb látású és finomabb hallású, mint ő? Ki irt szenvedélyesebb és gyöngédebb szerelmes leveleket, mint ő Josephine-nek? Valószínű, hogy ezek a pillanatnyi durvaságok éppen az érzékenységet és félszepséget leplezték.

A Georges-zsal való viszonyában is egészen más-féle vonásait láttuk. Georges egyébként tudatosan is védelmébe vette a császárt a hasonló rágalom ellen: «A császárról elhíresztelték, hogy durva... Rágalom, mint annyi más, amire ő, amikor tudomására jutott, csak a vállát vont... Elhiszitek, vagy nem, kedves olvasóim, de én csak a tiszta igazságot mondom. Semmit sem szépittek, semmit sem teszek hozzá. A császár, legalább velem szemben, kedves, vidám, sokszor gyermeki tudott lenni... Az órák számlálatlanul, háttartalan gyöngédségben teltek el és csodálkoztunk, hogy már megvirradt... Elmentem és már megint ott szerettem volna lenni...»

És memoárjainak egy más helyén (mikor először volt a konzulnál): A legnagyobb gyöngédséggel közeledett hozzám, óva-védve egy fiatal leány szemérmét, melyet a világerő sem bántott volna meg. Gyöngédséggel és szeretettel akart megnyerni... szívemet egy ismeretlen érzés kerítette hatalmába, már szerettem, imádtam ezt a nagy embert, aki így tudott bánni egy kisleánnyal. Vigyázott, hogy el ne árulja vágyait és meg tudta várni, amíg gyöngédségeim az övét viszo-nozzák ... *Eltűnt* a parancsoló, a konzul, csak egy szerelmes ember volt, aki azonban gyöngéden ügyelt, hogy a szerelme se sértő, se durva ne legyen...

«Gyülölöm az intrikus nőket, csak a szelíd és jó nőket tudom szeretni...» — írja a császár feleségének Drezdából. — Aki ezt leírta, annak az alaptermészete nem lehet durvaság, az gyöngédségre, megértésre vágyik.

De: «Ostoba az az ember, aki egy nőnek alárendeli magát...» — ezt is ő mondta. — «Az érzékenység a nők dolga, a férfi legyen határozott az érzéseiben és a szándékaiban, különben a kormányzásról le kell mondania».

Leginkább ebből a két ellentétes elemből lehet összerakni Napóleon szerelmi egyéniségét. Vágyott a női gyöngédségre, a szerelmes nő társaságára, de vigyázott, hogy ez a vágy, hogy a nő életsorssá ne nőhessen meg.

A nőben nemcsak az érzéki kielégülést kereste, hanem fantáziájának a kielégülését is. Sőt, ezt még inkább. Ez vonzotta a színpad nőihez, akik a tragédia palástjában jobban fel tudták gyújtani a fantáziáját, mint a vígjáték kecses kis juponjában. Az elmés point-ek iránt nem volt érzéke, a nőben is jobban szerette a szellemességnél a fenséget, a szenvedő nőt jobban, mint a pajkosát. Mars, Bourgoin, vagy Petit-Vanhove nem kellett neki, de a tragédiában elment egészen — a csúnya Duchesnois-ig; tragikus tehetségével még Duchesnois is fel tudta gyújtani a fantáziáját, az igaz, hogy csak egy pillanatra. Szeretni azért inkább Georges-ot tudta, aki a színpadon fenséges tudott lenni, de bizalmas kettesben csak odaadó, szerelmes nő volt. Mert a nőben mégis csak a gyöngédséget szerette. Hősi fantáziájának a heroína kellett, de a férfinak: a minél nőiesebb, minél igazibb nő.

Ha Napoleon viszonyait csokorba gyűjtjük, úgy tetszik, mintha rengeteg nővel lett volna dolga, mintha a nők jelentős szerepet játszottak volna az életében. Pedig nem így volt. Alapjában véve szerepük inkább jelentéktelen volt. De nem szabad elfelejteni, hogy róla mindent tudtak, mindent feljegyeztek, a környezetében mindenki naplót vezetett, csak száműzetésé-

ben, Szent Ilona szigetén is vagy hatan jegyezték minden szavát, minden mozdulatát. Természetes, hogy ez a koncentrált figyelem megnövesztette a méreteket és súlyt adott a jelentéktelennek is.

Maga Josephine is nem kis mértékben hozzájárult ahhoz, hogy férjének szerelmeit közszájra vegyék. Ha ő féltékenységi periódusában nem panaszkodik fűnek-fának, akkor bizonyos, hogy sokkal kevesebben lettek volna figyelmessé Napoleon kis, legtöbbször epizód-szerű szerelmi ügyeire.

«Nincs semmi morális érzéke... Nem lehet szabadjára hagyni, mert rabjává lesz a legszégyenletesebb szenvedélyeknek...» — mondta róla elkéseredésében a szenvedő hitves Mme Rémusatnak. Máskor viszont — lehet, hogy csak vigasztalta magát — így beszélt: «Alig van öt nap az évben, mikor a nők igazán érdeklik...»

Talán túlzás ez is, az is, de valószínű, hogy az utóbbi közelebb áll az igazsághoz. Mikor Josephine féltékenységgel gyötörte, Napóleon bosszúsán jegyezte meg: «Mindig attól fél, hogy komolyan bele-szeretek valakibe! Hát nem tudja, hogy a szerelmet nem az én számomra találták ki? Mi a szerelem? Szenvédély, amely a mindenséget félretolja, hogy semmit se lásson, csak imádatának tárgyát. Én bizonyosan nem arra születtem, hogy ilyen korlátolt álláspontot foglaljak el... Mit törődik hát az én szórakozásaimmal, amelyeknek az érzelmeimhez semmi köze?»

Hát talán túlzás ez is, inkább csak megnyugtató-sára szánt beállítás, mint százszázalékos igazság. De ha az érzelmeihez köze is volt egynéhány szerelmének, az bizonyos, hogy túlságosan egyik sem hatalmasodott el fölötte.

Talán ez ellen védekezett azzal is, hogy szerette bőkezűen megajándékozni, megfizetni a nőket. Elvárta tőlük, hogy az érzelmeik vezessék őket hozzá, de amikor már ott voltak, szerette őket pénzzel végképpen elintézni. Az igaz, hogy általában is, mindenkivel szemben gavallér volt és keleti módon, természetének szül-

tani hajlamait követve, szeretett bőkezű ajándékokat adni. Ezekkel nemcsak a barátnőit, hanem a családját, a hadvezéreit, a politikusait, a színészeit és az íróit is elhalmozta. Ezért alapította a becsületrendet is: ismerte az embereket...

Napoleon szerelmi kalandjai emberi portréjának a teljességéhez tartoznak. Megértésükhöz nem szabad megfeledkezni a korról sem, melyben élt, melynek erkölceitől még az ő fölényessége sem szabadulhatott. A királyi udvarok laza erkölceit a forradalom felszabadult és nem kevésbé laza erkölcei követték. Aztán jöttek a háborúk, amelyek még sohasem voltak az emberiségre javító hatással. Bonaparte katonái az Alpok előtt nemcsak «rongyosok és éhesek» voltak, hanem szerelemre is éhesek és Itáliában nemcsak a zsákmányolás volt szabad, hanem a szerelem is. Az itáliai győzőnek jó néhány katonát kellett föbelövetnie, amíg az erkölcsi egyensúly kissé helyrebillent.

Körülötte mindenki fenéig üritette a szerelem itálát, marsalljai, nővérei, a szép Elise és a még szebb Paolina, a pusztuló royalisták és a feltörő új nemeség, mindenki, ő maga még a legtartózkodóbb, legaszketikusabb volt ebben a környezetben és alig pár év akadt életében, amelyben elfeledkezett ifjúságának fogadalmairól, melyben ő is engedett a kor levegőjének és a csúcson járó, heves, forró életet élő férfi vérbőségének is.

Napóleonnak sok szerelmi kalandjáról tudunk. Bizonyára még több is volt. Ennyi másnál elég volna ahhoz, hogy egy életet kitöltsön. Napoleon száguldó-iramú, hatalmas életének mindez: alig egy százaléka. Ha Josephine-t ennek az életnek a mérlegében kilenc százalékkal vesszük fel, akkor a nők még mindig csak tíz százalékot foglalnak el benne.

Kísérreljük meg, szétfejteni az egész mérleget. A hadvezér: talán tizenöt, az államférfi — ez jóval több! —: huszonöt százalék. Marad még ötven százalék. Ez az ötven százalék: a filozófus, a költő, a fantasztá és főként: az ember, a szenvedő ember, akinek nincs is

öröme, csak szenvedése, aki semmit sem élvez igazában, sem a szerelmet, sem a hatalmat..., a Szent Ilona tragikus hőse, aki Ötvenhárom, de alapjában véve többszázéves nagy életének terhét hordozza, hengergeti, kinlódva, mint egy vajúdo Kronosz, vagy egy emberségének sziklájához láncolt Prométheusz, egy vergődő zseni, vagy — leleplezett komédiás ... Embernyi ember ...

Ő mondta Goethéről, de Goethe éppen ily joggal mondhatta volna őróla: voilà, un homme!

NAPOLEON ÉS A SZÍNHÁZ

— Ön Erfurtban fejedelmi nézőtér előtt fog játszani! — mondta a császár és mosolyogva veregette meg Talma vállát.

A császár nem túlzott: Erfurtban rajta kívül az orosz cár és még 34 fejedelem ült esténként a nézőtéren, a Comédie Française vendég-előadásain és hallgatta Talmát, Fleury-t, Mlle Georges-ot, Mlle Mars-ot, Bourgoin-t és a többi kisebb-nagyobb párizsi csillagot.

Az erfurti béke-konferenciának a színház egyik legnevezetesebb program-pontja volt. Napoleon el akarta kápráztatni fejedelmi vendégeit, de többet is akart: mint Hamlet királyfi a vándorkomédiásokkal, úgy akart a színjáték erejével hatni rájuk, megszólaltatni a lelkiismeretüket, egy kissé megborzongatni őket, sőt talán egy kissé mulatni is rajtuk, azzal a fölényvel, melyet mindig éreztetni szeretett volna a született uralkodókkal...

Az ünnepi előadások programját olyan műgonddal készítette elő, mint valami turnéra induló színházigazgató. A legnagyobb alapossággal megbeszélte minden darabot és minden szereposztást, maga végezte el a darabok cenzúrázását. Mint Hamlet, gondosan kihegyezett bizonyos, a helyzethez találó részleteket és utasításokat adott Talmának: mely részeket emeljen ki különösen a dikcióból.

«Caesar halála»... valóban furcsa választás e közönség — e «parquet de rois» számára! «Halál a zsarnokra!» — dörgik a színpadon. A királyok parkettjén — elképedés, zavar, dermesztő hangulat. Talma

felesége az izgalomtól csaknem elájul. Bizonyára mások is, akik óvakodnak ezt elárulni... A színészek maguk is zavarban vannak: érzik az elhangzó mondatok kínos vonatkozásait... Napoleon, mozdulatlan arcán titkos mosollyal, figyeli a királyi közönség zavarát és csendesen mulat magában.

Csupa uralkodóról, fejedelmi sarjról szóló tragédia ... Talma, mint Oedipus király, különös hangsúllyal emeli ki ezt a mondatot:

«A nagy ember barátsága: az istenek ritka ajándéka ...» — és szünetet tart.

Sándor cár és Napoleon a zenekarba helyezett, hatalmas karosszékeken ülnek, nem páholyban, mert a cár kissé nagyot hall. Pedig fontos, hogy minden szót értsen! Talma hangsúlyozva elmondott szavai után Sándor cár Napóleonra néz, aki, felállva, kezét nyújtja neki. így áll a két császár, kéz a kézben, néhány percig és a királyok földszintje tomboló tapsban tör ki... Jó, hogy a tapsok őszinteségét nem lehet mérlegre tenni...

Voltaire «Mahomet»-je is nagyon idevaló darab: Talma; azazhogy általa a titkos Rendező, itt ezeket a sorokat véli szükségesnek hangsúlyozni:

«... A tett s erő, de nem a születés
Emel korlátokat az emberek közé!
Oly férfit, ki nem ősei jogán,
De önerejéből szárnyalt magasba,
Ki méltó rá, hogy egy világ uralja,
Jelöltem én ki mesterünknek ...»

A 34, aki «ősei jogán» ül ott a színházban, most nem tapsol. A tekintetüket sem merik felemelni arra, aki «önerejéből szárnyalt magasba...» És Talma folytatja:

... «Ím, összeomlik a császári Róma,
Oszlásnak indul a hatalmas test...
Új istentől kap fényt a vak világ...»

Mindez csak arra jó, hogy az erfurti politikára előkészítse a lelkeket. A cél itt: béke, a tegnapi jénai

győző nemes gesztusa, mellyel — még egyszer! —
békét kínál a legyőzötteknek:

«Királyné őt ki kente föl vájjon?
A Győzelem! De ő már eltökélte,
Hogy a győző dicső nevét a béke
Megszerzőjével egyesíti...»

Most már felnéznek rá, minden szem feléje fordul: elértették a célzást és a béke most — egyelőre! — nagyon kell nekik! Napoleon a hirtelen beállott szünetben egy sokat kifejező, helyeslő mozdulatot tesz, amely azt fejezi ki, amit vártak tőle. Pontosan azt. Mintha ő is szereplője volna az előadásnak és egyenesen a végszóra felelne. Vagy a végszót is ő adta fel önmagának? Nemcsak szereplő, hanem karmester is?

Itt minden pontosan Összevág. A nagy Karmester ott ül a zenekarban ...

*

Eszköznek használja fel a színpadot céljaira, de az életben is gyakran csak színpadot lát. Aki nem született bele a hatalomba, az nem is látja a hatalom komédiáját olyan magától értődőnek, természetesnek; az tudja, hogy másképp is lehetne, sőt, már másképp is volt... Aki alulról kerül a világ fölé, az jól látja az összes rugókat, emeltyűket, az jól ismeri a hatás eszközeit és a véletlenek, a «deus ex machinák» szerepét is, melyet az élet színjátékában nem tiltanak a dramaturgia szabályai. Tudja: mennyit lehet kiszámítani és mennyit a sors kezére bízni? Mennyi a zseni és mennyi a véletlen zsenijének sokszor oly mulatságos szerepe?

A konzulátust, a törvényesített hatalmat talán leginkább öccsének: Lucien-nek lélekjelenléte szerezte meg a számára. A híres marengói győzelmet, az utolsó pillanatban, nem is ő, hanem a szegény Desaix nyerte meg, aki ott el is esett, őrá hagyván a dicsőséget és a győzelem minden következményét. Hány lovat lőnek ki alóla! Látnia kell, hogy, ha a golyó néhány centiméterrel följebb talál, akkor ő nem mondhatná el ma-

gáról, katonáinak jól kiszámított buzdítására, hogy őt «a golyó nem fogja...».

Száműzetésének tragikus megvilágításában, mikor sorsának nagy és őszinte mérlegén dolgozik viaskodva, tisztán látja és nem is titkolja a véletlenek döntő szerepét szédületes pályafutásában, de bukásában is, mely a világtörténelem színpadának legnagyobb tanulságu tragédiája. Ki nézhetett még vissza akkora komédiára, olyan fölényes és torz mosollyal, mint a Szent-Ilona tragikus hőse, akinek hat évig volt még ideje elmélkedni, minekutána a függöny már legördült? ...

Az ő színpada: egész Európa. Vad hegyek és viharzó tengerek heroikus háttere, Schönbrunn és Potsdam nyírott parkjainak szelíd idillje, idegen királyi paloták dísztermei, Tilsit és Erfurt: a fejedelmi és a koronázó templom a pápai statisztériával, az égő Moszkva, Szent Ilona fekete sziklá... micsoda dekorációk!

Ő mindehhez komoly arcot ölt, de vigyáz, hogy minden a legnagyobb hatással peregjen le. Az itáliai háború után már Párizsban van, de napokig nem mutatkozik, hogy le ne járja magát. Aztán, mikor végre mutatkozik, — milyen kiszámított, biztos hatás! A koronázás pompás ceremóniája, a gondosan megtervezett római jelmezekben, a statiszta-szerepre utalt pápa, akinek azonban jelen kell lennie, hogy a római császárság allúzióját minden pontosan szolgálja, az önmagát koronázó császár biztos mozdulatai... mindez úgy gördül le, mint a legtökéletesebb színpadon. A német újságok karikatúráin, melyek azzal mulattatják Európát, hogy a császár leckét vesz Talmától a császári méltóságból, tőle tanulja a koronázás hatásos gesztusait: ő csak mosolyog! Ő jobban tudja ezt, mint Talma! Sőt, Talma tanulhatja meg őtöle: hogyan kell igazi császárt ábrázolni!

Mikor udvart teremt magának, van gondja rá, hogy — ha már udvar! — hát ez az udvar a legpompásabb, a legragyogóbb legyen egész Európában. Dekorációk, jelmezek, ceremóniák: minden a legrágóbb,

a legjobb anyagból, a legjobb kivitelben. A legszebb nők, a legszebb ruhákban. A forradalom emberének, a népuralom császáranak van érzéke a pompa *kultúrája* iránt is, ezért előhozatja a régi királyi udvar legraffináltabb szertartás-mestereit, az udvari formák tévedhetetlen pápáit, hogy ami az udvarában történik, az mind hatásos és hiteles legyen... Mindezt nem tartja nevetségesnek; ha *nem sikerülne*, ha szegényes volna: akkor volna nevetséges! Ha már benne van, a legjobban, a legstílusosabban akarja végigjátszani a színjátékot, amely őt magát különben egy percig sem tudja elkápráztatni, neki nem imponál! Ambicionálja, hogy a nevéhez új forma-nyelv kapcsolódjék, a művészekkel új stílus kifejlesztésén dolgozik és megszületik: az empire...

Ebben az udvarban panaszoznak a régi udvari emberek, kevés az igazi szellem, kevés a kedély és még a Napkirály udvarában is több volt a fesztelenség. De neki mindegyre nincs szüksége. Inkább féljenek tőle, mint hogy bizalmasodjanak vele. Ő alulról jött, neki ez jobban ártana. Itt minden körülötte forog, másnak itt nem szükség tündökölni, ő maga néha, ezt is csak ritka jókedvében, órákig tartó előadást rögtönöz, mesél, tökéletesen végiggondolt párhuzamokat vonultat el a hallgatói előtt. Az ötletessége kifogyhatatlan, az előadása elragadó. Az ilyen egyoldalú beszélgetése is csak ritkán szolgál öncélt, a végén rendszeren kiderül, hogy, ha kerülő úton is, de valamit közölni akart. Hogy ez nem franciás, öncélú «causerie» volt, nem csevegés és nem fecsegés, hanem: pontosan ennek a hallgatóságnak szánt céltudatos előadás. De azért nem kevésbé érdekes és elragadó, telve szépirodalmi elemekkel, a fölépítés és az előadás drámaiságával.

«Mily kevesen tudtak neki ellenállni, ha tetszeni akart!» — kiált fel a vele szemben oly szigorú H. H. Taine. «Állandó gondja volt a hatáskeltés... A szó, a mondatfűzés, a színpadi gesztus biztos ösztöne... Tragikus hős marad az intimitásban is. Az igaz, hogy ezen az intimitáson egy világ tekintete csügg...»

VII. Pius pápa, akit annyiszor megsimogatott és annyiszor megalázott, elmélázva mondta róla: «Commediante, tragediante ...»

Nem bírt a színpadi hős külsőségeivel, de az arca nagyszerűen fejezett ki mindent, amit csak el akart árulni. De szoborszerűen mozdulatlan is tudott lenni ez az arc, amikor semmit sem akart elárulni. Szaválni — nagyon rosszul szavalt. Rosszul is idézett. A verslábakat agyonnyomorgatta. De neki nem a forma, hanem a lényeg volt a fontos: a tartalom. A történet és az attitűd.

«— David fessen meg nyugodt tartásban, tüzes lovon» — így állította be magát.

Ez a Napolione Bounaparte — színpadi nevén: Napoleon —, valóban a legkülönb színész és a legjobb «beugró». Emlégszük, hogy katonáinak a csaták előtt mindig a legtalálóbb mondatokat a leghatásosabb formában rögtönözte? Ezt az iskola-könyvek is tanítják. Nagyobb dolog a jó mondatoknál, hogy a *helyzete*ket hogyan át tudta érezni, hogyan váltott szint és magatartást, mindig a kellő pillanatban, mindig a legnagyobb hatással. Hiszen még az államférfi meglehetősen világsikerrel játszott szerepébe is csak úgy ugrott be: az első itáliai győzelem után, alig hogy ráeszmélt, egy pillanat és már kész volt az államalkotó! A huszonhatéves kölyök-tábornok — államokat alkot, törvényeket hoz, szerződéseket köt. Mindezzel senki sem bízta meg, sőt... e merész kalandokért — ha, a direktórium erélyét illetően, csak egy hajszálnyira is elszámítja magát — a fejével játszik.

Ez mind: a hódító stílus-érzéke, római példa és olasz komédiás-vér. Ugyanaz, amely Egyiptomban turbánt és keleti palástot ad rá és színes keleti szavakat a tollára, mikor a szultánnak ír szigorúan mohamedán szellemű levelet... Szereti a Kelet színességét, vérbőségét és színpadiasságát, ez vonzza, izgatja a fantáziáját, még a színpadnál is jobban, mert ez élet is, meg színpad is, távoli és színes, és korlátlan, időben és térben nem határolt...

Császárrá lesz — és abban a pillanatban «testvéreinek» szólítja a legősibb uralkodóházak szuverénjeit: a leghidegvérűbb rögtönzéssel... El lehet képzelni a mosolyát, mellyel e leveleket megírta, a kis korzikai hadnagy, a nagy olasz komédiás, az újdonsült parvenü-uralkodó ... aki azonban nemcsak komédiásnak, hanem uralkodónak is a legnagyobb tud lenni.

Ó, az ő fejedelmi «testvérei»! Azok is jól tudtak improvizálni! Lelkükben megdöbrent gyűlölettel, lenézőssel és utálattal, a gáncsvetés módjain töprengve, mily gyorsan elfogadták testvérüknek, hogyan bókoltak neki, és hajlongtak előtte! Ezt is csak mosolyogva nézhette, ha úgy is tett, mint aki komolyan veszi. Aki e gyors színváltozásokat, e fogcsikorgató nyájasságokat, a nem is oly szelíd erőszak e csodatételeit szemtől-szemben látta, az ő nagy emberismeretével figyelte, az megtanult a kulisszák mögé látni! Aki látta, hogy mint lesznek máról-holnapra a néptribunokból udvaroncok, a király pártiakból császárpártiak, majd ismét királypártiak, hogy aztán remegve álljanak meg az Elbáról visszatért császár előtt... aki mindezt látta, az nem egyszer nézhette színpadnak a világot, az nagyokat nevetetett az emberi színjátékon! Még akkor is, ha ő maga is benne ágált és vérzett és legtragikusabb aktora volt ennek a színjátéknak ...

Annak is érezte magát:

— Szeretnék az utókor lenni és olvasni, hogy egy Corneille mit éreztet, mondat és cselekedtet velem?...

— Szeretem a hatalmat, igen, — mondta egy másik őszinte percében — de csak úgy, *mint a művész*, ahogyan a hegedűs a hegedűjét szereti: hogy hangokat, harmóniákat csalhasson ki belőle ...

Színpadi megfigyeléseit az uralkodás művészetében is alkalmazza: Drezdában Lujza királynőt, mikor ez az igazságról kezd szavalni, hirtelen leülteti, «mert semmi sem zavar meg jobban egy tragikus jelenetet, mint ez. Ha a szereplő ül, minden tragédia menten komédiává válik...» (a modern rendezés ugyan ezt a dogmát is megdöntötte).

Sokszor figyelte így, a színpadi szakértő szemével, a körülötte zajló életet, a körülötte ágáló embereket. És önmagát is.

Talma egyik alakítását egyszer így kritizálta a nagy színész előtt:

— Kevesebb gesztust, több igazságot szeretnék... ön gyakran megfordul itt reggelenként. Itt láthat hercegnőket, akiktől a szeretőjüket, fejedelmeket, akiktől a trónjukat vették el, hadvezéreket, akik trónra törnek. Itt körülöttem izzó szenvedélyek dúlnak, vetélkedések, katasztrófák, szenvedések, titkosak és ki-kirobbanók ... egyszerűen ez a palota tele van tragikummal és *én magam vagyok korom legtragikusabb szereplője*. Nos, lát-e itt nagy gesztusokat, látja-e itt karok ég felé emelését, arcok eltorzulását, hall-e nagy felkiáltásokat? úgy-e, mi mind egészen természetesen beszélünk? Mint az életben mindenki, akiben indulatok háborognak. És ez így volt mindig mindazoknál, akik a világ színpadán álltak és — *a trónokon tragédiát játszottak*...

Talma ugyan erre nyugodtan válaszolhatta volna azt, hogy a színpad felnagyítást, az indulatok felfokozását kívánja és hogy a színpad az étellel — szürkeség dolgában — nem kivan vetélkedni... Hiszen a színpadi tragédiában versben beszélnek, Napoleon udvarában pedig nem igen használtak jambusokat. De azért nagy és hasznos színpadi igazság foglaltatott abban, amire a császár a komédiás figyelmét felhívta! És milyen gazdag adaléka annak, hogy a színpadon az életet kereste, az életet viszont a színházi néző szemével tudta nézni...

A színház és a tragédia szeretete az egész életén végigkísérte, ő maga is jellemzőnek találta, hogy sorsa legnagyobb fordulatát is a színháznak köszönhette. Egy este — a mellőztetés, a szegénység és a kitaposott ipő korában —, a Comédie Française-ben ült, mikor a színpadról kihirdették — az akkori mozgalmas időkben erre is fölhasználták a színpadot —, hogy a nemzetgyűlés fontos ügyben egész éjjel permanenciában

van. A hadsereg listájából törölt fiatal tábornok valahogy megérezte, hogy itt sorsfordulatról van szó. Nyomban otthagya a színházat és a nemzetgyűlésbe sietett. Ott meghúzódott a karzaton és alighogy leült, a nevét hallotta:

— Ki tudja Bonaparte tábornok címét?

Senki sem tudta és ő nem jelentkezett. Előbb megvárta: miről van szó? Az aggodalmas hangulatból megszimatolta, hogy rá akarják bízni Párizs védelmét a királpártiak készülődő puccsa ellen. Nyomban átérezte a feladat rettenetes kockázatát: éppen úgy jelenthette a hatalmat, mint a guillotine-t. Töprengett, várt, még mindig nem jelentkezett. Egy félórába telt, amíg elhatározta magát. A teljes mellőzésnél, a bojkottnál ez mégis csak jobb: végül is üstökön ragadta a szerencséjét és jelentkezett...

A tragédiában mindenekelőtt az antik világ, a hősi példa érdekelte.

«Én római császár vagyok, a Caesarok legjobb törzséből...» — ez volt az az attitude, amelyben legjobban érezte magát.

Mindenben a római példa vezette és ennek alapos ismerete tette képessé rá, hogy már legelső műveleteiben is, mindig, minden tervével készen volt, nyomban cselekedni tudott. Tizenöt éves korában már Pkitarchost tanulmányozta, lázas elmélyedéssel. Plutarchos hőseit Shakespeare a színpadon, Napóleon az életben alkotta újra ...

A színház csaknem annyira érdekelte, mint a politika. A nép nevelésében is nagy szerepet juttatott a tragédiának. «A legjobb mód dicsérni engem» — mondta, mikor egyszer torkig volt a hízelgéssel -, «a hősi érzéseket ébrentartani». És ezt a tragédiától várta. A győzelmi jelentéseket is a színházban olvastatta fel. úgy vélte, hogy a hősi tragédia hatásaitól felajzott közönségre a jelen győzelmei is mélyebben hatnak.

— A tragédia a nagy emberek és a nagy népek

igazi iskolája. Fölemeli a lelket. A tragédia hősokeket tud csinálni — mondta a nagy találkozásor Goethének.

Konzulsága első idejében családjának tagjai műkedvelő előadásokat rendeztek St. Cloud-ban. Nagyon jól el tudott mulatni a műkedvelők félszogségein és hosszan kérlelte titkárát, Bourrienne-t, aki felmondott a házi színháznak és nem akart többé fellépni:

— Mért sajnálja tőlem ezt a mulatságot?

De itt csak vígjátékokat játszottak és ez sosem érdekelte túlságosan.

— A vígjáték csak annyi nekem, mintha valaki arra akarna kényszeríteni, hogy az önök szalonjainak a pletykái iránt érdeklődjem — mondta Mme de Rémusat-nak. — Elismerem Molière nagyságát, de nem tudok benne gyönyörködni. Olyan keretbe helyezte embereit, ahová sosem mennék el, hogy érdeklődjem a dolgaik iránt.

Később aztán beköltözött St. Cloud-ba a tragédia is. A Comédie állandóan tartott ott előadásokat, ami az anyaintézet műsorát meglehetősen felforgatta. A közönségnek sokszor volt alkalma a darabváltáson bosszankodni. De hiába, ha a konzul megkívánta a tragédiát, a színészeknek menniök kellett.

Ezek a St. Cloud-i előadások a beavatottakra nagy varázssal voltak. Boldog volt, aki jegyet kaphatott hozzá. Pedig a hangulat eléggé fagyos volt. A régi etiquette értelmében tapsolni sem volt szabad. A színészek panaszkodtak is. Talma kijelentette, hogy így nem lehet játszani, a tapsra szüksége van a színészek: «d'ètre électrisé...» Ez az, ami lelkesíti és felvillanyozza.

Itt új darabokat is bemutattak. Napóleon a színészekkel sokszor nyomban közölte a kritikáját. De órákig is elbeszélgetett az új darabról Duroc tábornokkal, vagy orvosával, Corvisart-ral. Rendkívül érdekes szempontjai voltak mindenhez. Constant, a memoár-író komor nyik álmélkodva beszél ezekről a kritikái megbeszélésekről: «mennyit tanulnának a szerzők és a színészek tőle, ha ezeket hallanák...»

De a szerzők előtt sem titkolta a véleményét. Lormian «Omasis» című keleti tárgyú darabját mutatták be St. Cloud-ban. A darab könnyekre indította Josephine-t és mindenkire igen nagy hatással volt. A császár másnap hívatta a szerzőt, aki megjelent.

— Mért nem volt tegnap az előadáson, tisztelt költő úr? — szólította meg a császár tréfásan.

— Mert nem hívtak meg rá — felelt röviden a túlzott önérzetéről ismert író.

— Majd gondoskodom róla, hogy a jövőben ez meg ne történjék. Ez a legkisebb jog, amely a szerzőt megilleti. Az ön tragédiája egyébként — nem tragédia. Egy haszontalan szerelem, egy nevetséges összeküvés: ez az egész. És világosan kiderül, hogy a darab színhelyét nem ismeri. Volt Egyiptomban?

— Nem, Felség.

— Meglátszik a darabján! Ön választotta ki a jelmezeket?

— Nem, ezt Talmára bíztam.

— Talma rosszul csinálta a dolgát. Az ő jelmeze sem egyiptomi, hanem valami nérói maskara. Az ön Ramses-e jelentéktelen figura. Aki konspirál, annak még a színpadon is célt kell érnie, vagy — nevetségessé válik. Jacob — siránkozó vénasszony. Joseph — üres frázis-cséplő ...

A költő leforrázottan hallgatta a kemény kritikát. Hát ezért hívatta a császár?

A császár elmosolyodott.

Ismerte a költő túltengő önérzetét és egy kissé meg akarta kínozni emberét.

— Egyszóval, a darabja nem tragédia. De igen nagy szépségei vannak. Az expozíció, a negyedik fölvonás vége és főként az ötödik: csodálatraméltó. Jó kezdet, folytatnia kell! Van vagyona?

— Az nincs, Felség.

— Csak dolgozzon. Majd gondoskodom magáról. Az Ossián-fordítása kiváló. Az Arthur király énekét betéve tudom. Ez a fordítás kelendő, csináljon belőle díszkiadást, majd én hozzájárulok a költségekhez. Ha

NAPOLEON EGY ST. CLOUD-I SZINIELŐÁDÁS ALATT
(Girodet rajza)

új darabot ír, olvassa föl nekem. Szeretem a tragédiát. Egyelőre a magánpénztárámból 2000 tallért utalok ki önnek. A többi az ön dolga. Vizszontlátásra!

Egy nappal az audiencia után egy aranszelencét kapott a császártól, melyben 8000 frank volt bankjegyekben.

Ossiant nagyon szerette Napoleon, egy időben a legkedvesebb költője volt. Lormian-nal is tulajdonképpen Ossian-fordításáért barátkozott össze. Újra maga elé hívatta és nagyon megdicsérte a fordítását:

— Ossian — Lormian... már a nevük is úgy hasonlít, mint a tehetségük ...

— Ó, a fordító csak olyan komornyik-féle, Felség, — szerénykedett Lormian — ha ügyes, hát legföllebb új formát tud adni a gazdája ruhájának...

— Aki úgy fordít, mint ön, az igényt tarthat az eredetiség érdemére.

— Alig hiszem, Felség.

— Csak semmi szerénység! Az a híre, hogy nincs rossz véleményem önmagáról.

— Most már nem. Mert most már Felséged véleményére támaszkodhatom.

A császárt mulattatta ez az elbizakodott szerénykedő. Ki akart fogni rajta:

— No ez csak a jövőre vonatkozhatik. Mire alapította eddig az önbizalmát?

— Vetélytársaim közepességére. Ha valaki náluk többre tartja magát, az, sajnos, nem jelent még valami szédítő nagyságot!

A császár nevetett.

— Sokat forgatom az ön Ossian-ját.

— Ha nem vádolna meg hízélgéssel, vagy — elbizakodottsággal Felséged, akkor megjegyozném, hogy Nagy Sándor is sokat forgatta az Iliászt.

— Az, hogy én is olvasok, még nem elég ahhoz, hogy hasonlítsak hozzá, Lormian úr!

— De az én szerencsém éppen az, hogy aki engem elismer, az Nagy Sándort is elhomályosítja!

— Gascogne-i dalnok, ön elmés ember! — mo-

solygott a császár és ettől fogva figyelemmel kísérte Lormian-t.

Nem becsülte túl korának drámaíróit és ebben igaza volt. Mindenáron ki akart tenyészteni egy új, virágzó színpadi irodalmat. Ahogyan a hadügyminiszterétől katonákat követelt, úgy követelte a belügyminiszterétől (akkor a színház ennek a tárcának a keretébe tartozott) a színpadi írókat. Persze, katonát lehet parancsra szállítani, de tehetséget nem. És ez a kor szegény volt írói tehetségekben. Kénytelen volt a tehetségteleneket elárasztani pénzzel, tartásdíjjal, dicsőséggel. Szórta a pénzt erre a célra. Lancival-nak, egy meglehetősen közepes tragédiájának a bemutatója után, 6000 frank panziót adat. Nemsokára ismét megkérdi:

— Van már panziója?

— Van.

— Duplazzák meg! A költők mindig pénzszükségben szenvednek.

Az élőkkel így bánt, de a halottakat jobban szerette. Mindenekfölött: Corneille-t.

— Honnan van Corneille-ben ez az antik nagyság? önmagából, a lelkéből. Tudja, hogy hívják ezt? Lángésznek! Ez olyan valaki, bíbornok úr, aki ismerte a világot! Ha Corneille élne, fejedelmi rangra emelném!

Corneille műveit állandóan a hálószekrényén tartotta. A «Cinná»-t szerette legjobban, nyilván *a népszerűség ellen* mennydörgő tirádája miatt. Rosszul idézte őt is, de mindig egyformán rosszul. Csökönnyösen ragaszkodott az általa *módosított* Corneille-hez. A versmértékkel nem törődött, a hangsúlyt mindig egy-egy *neki* fontos szóra helyezte. Neki a színpad és az irodalom nem volt művészi öncél. Inkább: a maga szempontjainak szemüvege, eszköz, dialektika, mely őt nem a költőhöz, hanem a saját fanatikus eszméihez vitte közelebb. Nem igyekezett beleélni magát az íróba, *annak* kellett átidomulni az ő gondolataihoz, az ő eszközévé.

Szobájában fel s alá járva szavalta a «Caesar halálát, különösen Voltairenek *a hálátlan római nép*

ellen szóló vádjait dörögve... De Erfurtban *a többi fejedelem előtt* az a rész tetszett neki benne, melyben a zsarnokokra dörögtek halált...

Voltaire-t ugyan már kevésbé szerette és német fordítója, Goethe előtt is erősen kritizálta. Megérezte és Goethe előtt sem titkolta el, hogy a francia színpad egyre jobban eltávolodik az élettől és a természet igazságától.

Erfurti beszélgetése a német költő-fejedelemmel nagyobb részben a színpad körül forog. Rá akarja venni Goethét, hogy örökítse meg a kongresszust, melyet «színjátékának nevez. Goethe, akire Napoleon, az ember, páratlan hatással van, bókkal tér ki a megbízás elől:

— Ehhez egy antik író tollára volna szükségem. Napóleon nem hagyja ennyiben:

— Meg kellene írnia «Caesar halála»-t is, méltó módon, különben, mint Voltaire! Igen, ez lehetne életének legnagyobb feladata, legfőbb műve. Ebben a tragédiában föl kellene mutatnia a világnak: hogyan boldogította volna Caesar az emberiséget, ha időt engednek neki, hogy megvalósítsa a terveit...

Mintha önmagát kínálta volna föl témának az új Caesar: neki időt engedtek hozzá, ő megmutatta, hogyan kell boldogítani a világot... Most már van példa, amiből a költő meríthet!

— Ismeri a cárt? Jól tenné, ha Erfurtból irt művét neki ajánlaná!

Ezzel is meg akarja Goethe világnevét nyerni az ő erfurti művének! De a költő ezúttal sem áll kötélnek:

— Ilyet sosem tettem, Sire, hogy aztán meg ne bánjam.

— XIV. Lajos alatt nem így gondolkodtak a mi nagy íróink! — zsörtölődik a császár.

— Úgy van, Sire, csak azt nem lehet tudni, hogy nem bánták-e meg?

Ezzel a makacs némettel nem boldogult. Pedig szerette ráerőszakolni a költőkre a témáit és célzatoságait. E kor egyik igazán tehetséges írója, Lemercier

kegyvesztett lett, mert nem akart egy koronázási jelenetet beleírni a darabjába. Chénier vállalta a feladatot, de afféle «kecske-káposzta»-módon oldotta meg, hogy azért demokrata lelkiismeretét is megnyugtassa. Erre a császári párt is, meg a demokrata párt is kifütyülte.

Napoleon bőkezűségét az írókkal szemben ez az erőszakossága meglehetősen kedvezőtlenül ellensúlyozta. Szigorú cenzúrával bénította meg a még meglévő szellemet és tehetséget is. De hát ebben még a forradalomhoz sem volt hűtlen, mert a forradalom még szigorúbb cenzúrárt gyakorolt. Akkoriban átlag 50 darabot tiltottak be, vagy változtattak meg egy-egy hónap alatt és például a «király», vagy a «gróf» szót a legrégebbi tragédiákban is kegyetlenül törölték ... Napoleon sem tűrte a politikai célzásokat.

A «Lakájok az előszobában» című darabban a három lakáj a konzulok egyenruhájában jelent meg a színpadon és az egyik Napoleon mozdulatait utánozta. Szerzőjét száműzték. De a hajóról visszahozták, mert kiderült, hogy a darabot már évekkel a konzulátus előtt írta.

Minden darabot színre kerülése előtt olvasni akar a császár és szigorúan megrója a főintendánst, ha néha egy darabot elmulaszt bemutatni. Felolvasnak egy tragédiát. Többször helyeslően bólint. De mikor, váratlan fordulattal, a hős zsarnokká lesz, abbahagyatja a felolvasást, a darab el van utasítva. Mme de Rémusat írja, hogy egyszer együtt olvastak el a császárral egy benyújtott darabot. A császár nemcsak rosszul, de kissé rosszhiszeműen is olvasta fel a neki nem tetsző részeket. Aztán össze-vissza szabdalta az egészet és mindenféle változtatásokat kívánt. De a császári dramaturg nem akarta a maga kezevonásával megtisztelni a kéziratot, megkérte hát az udvarhölgyet, hogy ő írja bele a kívánt változtatásokat a szövegbe. De ez élénken tiltakozott, nem tartotta illendőnek, hogy ő beleavatkozzék a cenzúra kényes dolgába.

— Illendőség! — bosszankodott a császár. — Nem szeretem ezt a lapos, mindent kiegyenlítő szót! Ez

csak a közepszerűséget szolgálja. Akinek nincs sok dolga az életben, csak az törődhetik az ilyesmivel. Ezt a fogalmat nem nekem találták ki!

— Vannak a jóízlésnek szabályai, Felség, amelyeket...

— Jóízlés! Ez is egyike azoknak a túlbecsült szabványoknak, melyekre semmit sem adok! Lehet, hogy az én hibám, de nincs érzékem bizonyos szabályok iránt. Például az úgynevezett «stílus» szabályai sem nagyon érdekelnek, csak a *gondolat ereje az*, ami foglalkoztatni tud. Corneille! Ó igen! Ó, ha államférfi, akkor nagy államférfi lett volna. Racine nem áll közel hozzám, bár elismerem, hogy mestere a görög költészet formáinak. Voltaire-ben sok a szenvedély, de az emberismerete nem szánt mélyen. Mahometje sem nem próféta, sem nem arab. Közönséges csirkefogó, aki apjával öleti meg a fiút. Ez fölösleges! Az igazán nagy emberek sosem kegyetlenek ok nélkül...

Még a klasszikusokat, még Corneille-t is megcenzúrázta a császár, ha valami olyat talált benne, ami nem volt «célszerű». «Heraclius»-ban például semmiképpen sem találta célszerűnek ezt a négy sort:

Ha egy alrendű sorból származottat
A forradalom ültet trónusára,
S katona-sorból lép elő császárrá,
Azt csak a bűn tarthatja meg a trónon...

Töröltetik!

De észrevesz a császár minden húzást és ha nem helyesli, visszaállíttatja. Beleszól mindenbe. Kritizálja a szereposztást és ha nem tetszik neki, újat diktál.

Az udvari színházak a belügyminiszteren kívül még a császári főintendáns felügyelete alá is tartoztak. De a legfőbb intendáns maga a császár, aki mindenről tud és mindenbe beleszól, ami a színházra tartozik. Egy rendeletével kilencre korlátozza a színházak számát Párizsban és kettőre a vidéken.

A színészekre mindig gondja volt. A Comédie-nek ma is van egy kis szalonja a színpad közelében.

melynek ablakai a Place du Théâtre Français-re néznek. Szünet közben, vagy az előadás után itt szokott beszélgetni a császár a színészekkel, akik nemcsak tisztelettel, de komoly érdeklődéssel is hallgatják szakzerű megjegyzéseit. Sokszor megfogadják tanácsát, nem mint parancsot, hanem mint okos kritikát. Talimat figyelmezteti, hogy Néró karakterét úgy rajzolja meg Racine, hogy a darab elején még nem zsarnok, csak később, ébredő féltékenységének hatása alatt válik azzá. Talma ettől fogva így játssza Nérót és nagyon érzi, hogy a császárnak igaza van.

A rögtönzést — ebben is Hamlet véleményén van — nem túri. A színész ne mondjon többet, vagy mást, mint ami szerepében írva áll. A rögtönzés az író, vagy a szónok, vagy — az ő joga! A legkisebb eltérést a szövegtől, szentségtörésnek tartja. Persze, ha a cenzúra szempontjairól van szó, akkor már kevésbé érzékeny és áhítatos ...

A nagy Monvel-t ő is nagy színésznek tartja, de szerinte a külseje megakadályozza abban, hogy igazi nagyság legyen. «A színpad: eszmény! A közönség nem akar rossz alakú hőst látni.» Elfelejteti, hogy ő is az? Aligha! De más az élet és más a színpad. És az életnek ő nemcsak színésze, hanem szerzője is, szellemével pótolja a külsőségeket. Meg a rendezés zsenialitásával ... Az az egyszerű zöld uniformis is, mely a környezet pompája közepette alig megy le a testéről, a rendezéshez tartozik ...

Büszke a színészetre. Ezért viszi el őket minden-hová, Drezdába, Hollandiába, Erfurtba. Meg akarja mutatni őket a külföldnek. Drezdában ünnepi előadásokat rendez. De neki magának is csak a színház az igazi felüdülés, nem akarja nélkülözni. Az oroszországi hadjárat legszörnyűbb napjaiban arra gondol, hogy Vlnába hozatja a Comédie színészeit. És Moszkva alatt elkészíti és nyomban hazaküldi a Comédie rég-várt státúumait, melyek főként Talma intenciói szerint organizálják a színházat és amelyek úgy beváltak, hogy azóta is érvényben vannak.

Ezek a státútumok gondoskodnak a színész-pótlásról: a Conservatoire-ban állandóan 18 növendéket neveljenek a Comédie-nek. Egy próba-év múlva a fiatal színész törzs-taggá, societaire-ré lép elő, stb. stb.

A Comédie 1803-tól kezdve szubvenciót kap: évi 100.000 frank-ot. Az Opera nyolcszázézet. «E színházak a nemzet dicsőségéhez tartoznak.» Feltétele: vasárnap a legdrágább jegy 1 frank, hogy mindenki hozzáférhessen, ahhoz, ami a nemzeté. A páholyáért a magánpénztárából 21.000 frank-ot fizet évente a Comédie-nek. Az udvar előkelőségeit hasonlóan nagy összegek fizetésére kötelezi.

A páholyán csillag van, úgy, mint ma Amerikában a színpadi csillagok öltözőjén. Valóban, itt ő a legfőbb «sztár» és franciában a «loge» páholyt is, meg öltözőt is jelent. — A közönség minden érkezését és távozását tapsal köszönti.

Mikor csillaga lehanyatlik, akkor sem válik hűtlenné a színpadhoz és a tragédiához. Elba szigetén megkérdi a Párizsból érkezőket: mit csinál Talma? Mi újság a színházban?

Szent Ilonán is lépten-nyomon elárulja, hogy mennyire fontos neki a színház. Csaknem minden este felolvas, vagy felolvastat magának vacsora után a tragédia költőiből. Visszamegy egészen Sophoklesig és Aischylosig, amikor már a francia műsor kimerül. Fájdalmas gúnnyal kérdi a felolvasás előtt: a kis, utolsó hű embereiből álló társaságot:

— Ma milyen színdarabot nézünk meg? Talmát, vagy Fleury-t óhajtják látni?

És a felolvasás után — változatlanul éber, nagy szellemével, melyet még itt is arra tudott koncentrálni, amire csak akarta — megbeszélte, szorgosan megkritizálta a felolvasott darabot.

Sokszor, amikor ő olvasott fel, nem volt megelégedve a hatással. Egyszer Montholon grófnő elaludt a felolvasása alatt: fel volt háborodva ...

Hiányzott neki a színház, hiányzottak neki az ő színészei!

Az ő színpada pedig, mely egykor a Pyreneusoktól a Libanonig terjedt, egyre szűkebbre szorult össze. A végén még szűkebbre, mint Szent Ilona szigete, még szűkebbre, mint e kis sziget Longwood nevű átkozott fészke: tragikus sértettségében már a szobájából sem mozdult ki, amíg a koporsóba nem fektették.

RACHEL

RACHEL 1840-BEN
(Auguste Charpentier litográfiája után)

ORSZÁGÚT, UCCA, SZÍNPAD

A Place Royale-on amolyan csődületféle támadt két 12—13 éves kisleány körül, akik gitárkísérettel uccai dalokat énekelnek. Tizenöten vagy húszan, dél-előtti, ráérő, párizsi uccai nép, körbe álltak körülöttük és mosolyogva hallgatták őket. A párizsi uccán még ma is él a vándorművészet tradíciója. Nincs az az amerikanizmus, ami ezeket az uccai hegedűsöket, énekeseket, cigánynépet a párizsi uccáról végkép kisöpörhetné.

A nagyobbik telt, vörös-szöke szép leány, inkább csak mókázott, kacérkodott, de a kisebbik, égő, nagy szemű, vézna kis teremtés, valami jobb ügyszó méltó komolysággal, sőt valami fanatikus hittel énekelte a párizsi ucca léha, néha kicsit szennyes dalait. Az ő ajkáról minden ledér egyértelműség ártatlanul, csaknem szentül hangzott el. Félig énekelte, félig beszélte a hanyag rímeket, volt a rekedtes kis hangjában, az előadásában valami megkapó, valami különös megjelenítő erő, amely egy pillanatra megállította és megfogta az éhomra sétáló, műélvezetre fel nem készült járókelőket.

Most egy nagysörényű úr érkezett oda a figyelő csoporthoz. Megállt, pár pillanatig figyelmesen hallgatta a lányokat, aztán egy ötfrankos pénzdarabot adott a kisebbiknek, aki nyilván kisebb egységekhez volt szokva, mert alig akart hinni a szemének. Félénk mozdulattal mutatta vissza a pénzdarabot a páratlan mecénásnak, mintha kérdezné: nem tévedett-e?

A nagylelkű adományozó mosolyogva simogatta meg a kisleány arcát:

— Jó helyen van nálad! Szeretem a gyermekeket és szeretem a művészeket is!

A leány hirtelen mozdulattal elkapta a kezét és megcsókolta. Majd sejtő, átható tekintettel nézett fel rá és alig hallhatóan sóhajtotta:

— Ó, ha én jó sanzonokat kaphatnék!

A különös úr a zsebébe nyúlt, onnan egy papírnyalábot vett elő és átnyújtotta neki:

— Itt van kisleányom! Egy barátomnak vittem, aki meg akarta zenésíteni. Énekeld ezeket valami ismert melódiára!

A leány olyan groteszk és megható elképedéssel nézett a kezében lévő papírkincsre, majd az ismeretlen úrra, hogy ez jóízűen elmosolyodott. Megcsókolta a kisleány homlokát és tovább ment.

A homlokcsók tulajdonosa felmagasztosultan, égő szemmel fordult a testvéréhez:

— Mondd, Sarah, mondd: látod a koszorút a homlokomon?

— Nem. De valami fényesség sugárzik rajta — mondta félig komolyan, félig mulatva a molett kis szőke.

Egy hölgy megkérdezte a kisleánytól:

— Tudod-e, ki volt ez!

— Nem én!

— Victor Hugo!

A nagysörényű úr valóban a fölkelő nap volt, az új költő-király, akinek aznap premierje volt a Comédie Française-ben.

A kisleány pedig Elisa Félix, aki Rachel néven alig néhány év múlva a «Comédie Française királynője» lett. Fényesen ívelő pályájukon még sokszor találkoztak.

Ez a királynői pálya az uccán kezdődött. Azaz, hogy nem is az uccán, hanem az országúton, meg kis falvak vásári bódéiban. Félix, a házaló zsidó, egyre szaporodó családjával vásárról-vásárra járt Svájc és Franciaország legkisebb falvaiban. Mindenütt, legálább is minden tartományban, született egy-egy gye-

reke, aztán vándorolt tovább. Rachel egy svájci faluban, vagy talán valahol az országúton látta meg a napvilágot, Napoleon halálának évében, 1821-ben.

A párizsi ucca, ó, ez már magas fejlődési fokot képviselt a Félix-család és a leányok életében! Félix-

«MUSSET ÉS BALZAC»

(THEOPHILE GAUTIERNEK TULAJDONÍTOTT KARRIKATÚRA)

papa itt már nem is házalással foglalkozott, hanem német nyelvórákat adott a külvárosban, csak Félix mama folytatta az ősi mesterséget, hajtűvel és mindenféle szerényebb pipercikkekkel házalt a konyhákban és cselédszobákban, ahol az ilyesmi kelendő volt.

Azaz hogy a két legnagyobb leány, Sarah és Elisa sem várta meg helyben azokat, akiknek a művészet pipercikkeiben támadt szükségletük. Ők is, bizony, házaltak a művészetükkel, hol az uccán, hol vendéglők-

ben, kávéházakban énekelték szonzonjaikat, közben néhány közszükségleti cikket: színes szappant, meg narancsot is árulván. Pénz dolgában Félix papa nem ismert tréfát. Pontosan megállapította azt a napi minimumot, amelyet a két lánytól várt a Félix-család gyöngye konyhája és bizony a fenyítés kézzelfogható módszereit is sűrűn alkalmazta, ha a bevétel alatta maradt a megkövetelt összegnek.

Ebben az időben már színiiskolába is járt Rachel (illetőleg akkor még: Elisa). Hogy hogyan csinálta, hogyan volt erre is ideje: az egyike az ő lázas, gyorsan feléző, csodálatos élete titkainak. Előbb énekelni tanult. De tanára, aki valamelyik éjjeli helyiségben fedezte föl, hamar rájött, hogy tulajdonképpen nincs is énekhangja és az, amivel az éneklés látszatát kelti, csak: az előadása, a színjátzó ereje. Rachel tehát színiiskolába kezdett járni, ami, igen helyesen, nem holmi elméleti oktatást jelentett akkor, hanem csak annyit, hogy a növendékek szerepre szerepet tanultak és vasárnap délutánonként, olcsó helyárok mellett, diákokból és varróleányokból álló közönség előtt, eljátszottak. Ez nem ártott a diákoknak és a varróleányoknak sem, Rachelnek pedig, például, igen nagy hasznára vált. Egész későbbi repertoárját — harmincnégy szerepet játszott itt két év alatt! — itt tanulta meg, csupa klasszikus szerepet, melyet mind betéve tudott már 13—14 éves korában.

Közben a háztartást is ő vezette. Az anyja az üzletei, Sarah pedig már a szerelmi ügyei után járt és napokra el-eltűnt. öccsét és három kis nővérét — a legkisebb alig kétéves volt — ő gondozta. Mme Bronzét, aki a lakásán adott neki irodalmi órákat, elmondja, hogy sokszor találta ott, a kistestvéreitől körülvéve, egy zsámolyon ülve, amint borsót, vagy lencsét szemelt; de a térdén ott volt Racine, melyből közben egy-egy szerepet megtanult. Ezt a «tanárnőt» különben Félix papa szerződtette havi húsz frankért a leányához. A zsidó apának ehhez volt érzéke és nyilván ahhoz is, hogy ez nem lesz rossz befektetés ...

Az igazi tanulás azonban csak ezután kezdődött. Valahogy Samson-hoz került, a Comédie kitűnő művészehez, aki komikus szerepeket és apákat játszott a színpadon és hősi ambícióit ifjú tehetségek oktatásában élte ki.

A nagy bemutatkozáshoz Félix mama kellően előkészítette leányát. A tragika fogalmához akkor hatal-

«JUDITH HOLOFERNESZ MEGHÓDÍTÁSÁRA
KÉSZÜL»

(BERTALL KARRIKATÚRÁJA)

mas termet és impozáns, telt idomok tartoztak — Georges volt az ideál. A kis Rachel hosszán nem igen lehetett segíteni, hát legalább az idomok teltségét akarta Félix-mama korrigálni. Hatalmasan kitömte a szepegő kisleányt, elől és hátul, így állítottak be, dagadó idomokkal, Sámsonhoz.

Samson fejcsóválva szemlélte a furcsa kis leányt, aztán megszólalt:

— Az eset reménytelen. Túlságosan kövér a magasságához képest. És, úgy látszik, már nőni sem fog.

Rachel ijedten nézett az anyjára, aki, némi habo-

zás után, töredelmes vallomást tett. Hiszen, ha csak soványság kell, az van itt bőven!

— Kitömtem, — hebegte — mert nagyon sovány...

— Hát akkor vetkőztesse le és mutassa meg olyan-
nak, amilyen! — dörögte Samson bosszankodva.

A gyönyörű, kerek idomok előkerültek rejtek-
helyükről, Félix mama aztán gondos csomagolásban el-
vitte őket magával. De a vézna kis Rachel ottmaradt.

Ez volt életében az egyetlen eset, hogy a kövérsé-
gét vetették a szemére.

Samson aztán végképpen kicsiszolta, kifényesítette Rachel talentumát. Nagyszerűen értett hozzá, ő a nagy Talma tanítványa volt, eleven közvetítője a tragédia legnagyobb hagyományainak a két legnagyobb tragikus színész: Talma és Rachel között... Talmától megtanulta az ábrázolás emberi, csaknem naturalista elveit: azt, hogy a verseket nem szavalni, hanem beszélni és átélni kell. Samson volt az első, aki teljes értékben felismerte Rachelben azt a jelenségszerű tragikát, aki néhány hónappal az első fellépése után már elhomályosított mindenkit, aki valaha tragédiát játszott francia színpadon.

Tizenhatéves volt Rachel, mikor — a Gymnaseban való rövid szereplése után — először lépett fel a Comédie Française színpadán. A klasszikus tragédia akkor már évek óta, főként Talma halála óta, csak kegyeleti tárgyként, mint «objet de piété», tengette életét a repertoáron. Senkit sem érdekelt, sem a közönséget, sem a színészeket. Az új, romantikus dráma akkortájt üzent hadat a régi, poros kulisszáknak, most Victor Hugo és társai körül zajlottak a harcok, melyek az eleven sikert jelentették.

A klasszikus tragédia e poros kulisszái között lépett színpadra Rachel. Nyár is volt már, június közepe, az igazi Párizs nem volt már otthon, ilyenkor senki sem törődik azokkal a próbálkozásokkal, debüt-
kel, melyeknek ilyenkor Molière háza a szokott és unt színhelye. Rachel a «Horace»-ban lépett fel először és ennek az előadásnak az összevétele — a családot és

a barátokat is beleértve — 753 frank és 5 centime volt. Néhány héten belül még öt új szerepben lépett fel és a bevételek 300—700 frank között ingadoztak.

Senki sem igen vett tudomást róla, hogy megszületett a francia színpad legnagyobb tragikája és —ami nem kisebb esemény — újjászületett a francia tragédia. Alig néhányan suttoztak csak a színház körül, beavatottak, hozzáértők, hogy itt valami szokatlan, valami rendkívüli készülődik. De a kis Rachelhez még csak e suttozások sem jutottak el. Árván és idegenül érezte magát a nagy, kongó házban és teljes reménytelenség szorította össze a szívét. Az első fellépésnél egy fütty is fogadta: ez a szívébe hasít, ezt sosem tudja többé elfelejteni...

Augusztusban aztán hazakerült a vakációról Párizs legtekintélyesebb kritikusa: Jules Janin. Első dolga volt megnézni Rachelt, akiről már hallott egyet-mást. És másnap a «Journal des Débats»-ban hatalmas terjedelmű tárcsa jelent meg, amely így kezdődött: «Vegyék tudomásul, hogy e pillanatban a Théâtre Français egy váratlan győzelmet, egy istenadta diadalt ünnepel, melyre a mi nemzetünk büszke lehet...» És alább: «Birtokában vagyunk a legcsodálatosabb jelenségnek, amelyet csak egy kiválasztott nemzedék láthat színpadra lépni... Ennek a gyermeknek Mlle Rachel a neve ... Egy tudatlan kis leány, minden művészi és emberi múlt nélkül, belepottyan az antik tragédiába ... És újra életre kelti, lelket lehel a fenséges romokba... Igen, ez csodálatos!... És ez a gyermek alacsony termetű és eléggé csúnya is; szűkmellű, köznapi arcú, jelentéktelen... És mégis: a csodák gyermeke... Alighogy jött, már abszolút ura a színpadnak, minden mozdulata a lelkéből támad, szenvedélyes hangja messzehangzik ... istennek hála: jókor érkezett...»

Valószínű, hogy így még sohasem írtak egy színésznő első fellépéséről. És ezt a hálaimát, ezt a himnuszt a hűvös és szigorú Jules Janin írta, akinek minden szava kinyilatkoztatás volt Párizsban, ahol a kritikának még akkor döntő súlya volt.

A hatás nem is maradt el. Amiről még csak a beavatottak suttoztak, az köztudattá vált. Egész Párizs az új színpadri csodáról beszélt, a klasszikus tragédia feltámadt, az érdeklődés középpontjába került és a megunt, kigúnyolt, öreg darabok minden előadásához, melyben az új színésznő játszott, megrohanták a pénztárat. Beszéljenek a számok: ugyanazon darabok, melyekben Rachel augusztusban még 300—700 frank bevétellel játszott, szeptemberben már 2—3000, októberben és azontúl mindig és változatlanul 6000 frankot, tehát a maximális bevételt eredményezték. Ez még sohasem történt meg a Comédie Française-ben. A legöregebb tagok csodáról beszéltek. Az igazgató — akkor még nem ismerte Félix papát! — elég vigyázatlan volt kijelenteni, hogy Rachel neve a színlapon: kötelezvény 6000 frankra, melyet a közönség feltétlenül honorál ...

Nagy volt az izgalom Félixék házában. Rachel megdöbben, sírva-nevetve, eszmélt arra, ami vele történt. A kis Félix-gyerekek suttogva, merész terveket szöve dugták össze a fejüket. Sarah ruhákat vásárolt és előkelő vendéglőkben kezdett mutatkozni. Félix mama csak sírt és sopánkodott. Félix papa ellenben ceruzát vett elő és számolni kezdte a Comédie Française bevételeit...

Hogy egy állami intézménnyel áll szemben, melynek a bevételeihez tulajdonképpen semmi köze, ez őt egyáltalában nem zavarta, ő a legegyszerűbb üzleti okoskodás alapjaira helyezkedett. Az ő lánya tízszeresére emelte a bevételeket. Ha ebben már nincs mód részesedni, hát legalább a fizetését kell a tízszeresére felemelni. Neki is nagyon sok dolga lett, ezt is meg kellett fizetni. Nappal a kávéházakban terjesztette Rachel dicsőségét, este a színházban tapsolt, állva, az első sorban, úgy, hogy csakhamar ismert alak lett a Comédie nézőterén.

De az igazgatói irodában is. Szinte havonta újabb gázsiemelési ötletekkel állt elő. A méltóságos állami intézmény csodálkozva és méltatlankodva nézte Félix

papa szokatlan föllépését. De itt sem a csodálkozás, sem a méltatlankodás nem használt. Félix papa lassanként félelmetes hatalommá nőtt meg az igazgatói irodában. És Rachel évi 3000 franknyi fizetése rövid idő alatt csakugyan a tízszeresére emelkedett.

Rachel maga ártatlan mosollyal tűrte apja beavatkozását, ő még kiskorú volt, azonkívül gyöngéd lélek, nem avatkozott a rút anyagiakba... Később ugyan kiderült, hogy nagyon erős érzékkel bír a pénz iránt...

De már az apja manőverei sem váltak javára. A Comédie köreiből nagy féltékenység és harag támadt ellene, amely tovább is elhullámzott. Talán Janin mester is kissé megsokallta Rachel alaposan kiaknázott nagyságát, de lehet, hogy merőben kritikai szempontok vezették, tény az, hogy erősen gáncsoló és nagy feltűnésteltető cikkben támadta meg felfedezettjének alakítását Racine «Bajazét» című tragédiájában.

Rachelnek ekkor váratlanul új, nem kevésbé hatalmas védője támadt Alfred de Musset-ben. A költő gyönyörű cikkben kelt védelmére és a tragédia igazi zsenijének, a színpadi múzsa páratlan ajándékának nevezte. «Bajazet» a színház legnagyobb sikere lett és ez elől Janin sem térhetett ki. Vagy tíz nappal a bemutató után újból megnézte Rachelt, akit most már — egy kis kibúvóval — tökéletesnek talált.

Janin végig legnagyobb tisztelője, méltatója, valószínű tudósa maradt Rachel művészetének. Kritikusi pályájának legértékesebb, legmaradandóbb eredményét, szinte legfőbb hivatását látta Rachel felfedezésében s felmutatásában. Életének olyan fontos fejezetévé lett ez a színpadi tünemény, mint csaknem mindenki életében, akivel találkozása volt. Ez a példátlan emberi és művészi hatás mutatja meg Rachel igazi nagyságát. Akihez csak hozzáért ez az élet, gyűjtött és mély nyomokat hagyott. Janin egészen a hírlapi polémiaig elment Rachel felfedezésének vitatásában. Akkor volt ez, mikor Samson is — valóban nem ok nélkül — magának vitatta e felfedezés érdemét. Rachel halála után pedig hatalmas könyvet írt róla.

ÜSTÖKÖSÖK, HA TALÁLKOZNAK

Musset még egy cikket írt Rachelről a *Revue des deux Mondes*-ben. Ez már nem a művésznőről, hanem a nőről szólt, telve gyöngéd érdeklődéssel. A költő egyszer az uccán találkozott Rachellel, aki anyjának kíséretében, kocsin haladt el mellette. «Olvasásba merült, talán szerepét tanulta. Már messziről megláttam, kezében a könyvvel, édes, komoly arcával... A könyvbe pillantott, majd elmerülten maga elé nézett ...»

Ez az erős lírai megnyilatkozás Rachelt sem hagyhatta hidegen. Musset, dicsőségének és férfias, érdekes, kissé nyeglén nagyúri szépségének teljében, a legérdekesebb ember volt akkor Párizsban. Az írói és társasági körök fiatal költőfejedelme. Sok kalandjáról beszéltek, George Sanddal való kapcsolata volt a legismertebb. Már messziről méltó párnak látszott Rachelhez, a francia színpad új csodájához. Kapcsolatba is hozták őket, még mielőtt ismerték volna egymást. A színház körül támadó pletykának, ha előbb nem, hát legalább utóbb, de igazuk szokott lenni. Ez a pletyka sem maradt alaptalan.

Megismerkedtek és kedves, részben művészi, részben magántermészetű barátság fejlődött köztük. Musset egy gyönyörű májusi éjszakán fényes vacsorát adott a művésznő tiszteletére. Az előkelő vendéglői asztalnál csupa nagy név viselője, írók, művészek, a legjavából. A hangulat tetőpontján a költő ünnepélyes fogadalmat tett, hogy darabot ír a művésznőnek. Már a téma is készen volt a fejében. Elmondta. Általános elragadtatás.

Aztán a költő hívatta meg magát a művésznőhöz vacsorára. A válasz finom és kecses volt, méltó Melpomenéhez:

«igen: vacsora! Igaza van, poétám, mert én veszetül ráéheztem az ön poézisére! De vigyázzon, az én vacsoráimnak nagy ára van! A végén önnek szerződést kell aláírnia egy jó vígjátékról és egy jó tragédiáról... Nyugodjék meg, a szerzői jogokban nem kívánok osztozni... Hadd nyújtom önnek búcsúra a mancsomat. *Rachel.*»

A költő válasza így hangzott:

«Kisasszonyom, Hercegnőm! Eljövök, hogy az ön asztalánál dőzsöljek. És a gyümölcs meg a feketekávé között mindent aláírok, amit csak parancsol, akár egy remekművet is, minthogy ez a mesterségem... De még édesebb nekem aláírni azt, hogy: szeretem.

Alfred de Musset.»

A vacsora lefolyásáról nincsenek közelebbi adataink. De hogy a barátság intimebb lett, erről későbbi, sokkal bizalmasabb hangú levelek tanúskodnak. A költő felkereste Rachelt nyári magányában, Montmorency-ben is. A nyári éjszaka édes volt és megejtő. Reggelre kelve a kertben kergetőztek, mókáztak. «Milyen elragadó volt, — írja Musset egy bizalmasának — amint papucsaimat felöltve, a kertben szaladgált...»

A megígért darab, sajnos, sosem készült el. Egy darab gondos megírása tovább szokott tartani egy gondtalan viszonynál. De már előbb is támadt elég akadály. Rachel, mint annyiszor, ebben az időben is összeveszett a színházzal és, mint annyiszor, most is beadta lemondását. Mussetnek ez a körülmény jól szolgálta a lustaságát: nyomban lemondott a darab megírásáról. Ezt egy igazi Musset-i versben jelentette be — önmagának. Mert Rachellel akkor, úgy látszik, haragban volt. Rachel nem ismerte meg ezt az elra-

gadó verset soha, melyet csak a költő halála után találtak meg az íróasztala fiókjában.

«Ha nem a te ajkad fogja mondani a verseimet, ha nem tudom őket a te könnyeiddel, a te mosolyoddal tolmácsolni, ha az a szomorú levél elmegy és a vén sir őrzői (*szegény Comédie Française!*) el hagyják menni felgerjedt papnőjüket, aki a szent lángot is magával viszi,» akkor:

„. Cette langue de ma pensée
 Que tu connais, que tu soutiens,
 Ne sera jamais prononcée
 Par d'autres accents que les tiens.
 Périsse plutôt ma mémoire
 Et mon beau rêve ambitieux!
 Mon génie était dans ta gloire,
 Mon courage était dans tes yeux!»

Prózában: akkor vesszenek el inkább az én eszméim, mint hogy más ajkán csendüljenek meg! Az én zsenim a te dicsőségemben volt, az én bátorságom a te szemedben lakott!

A csaknem három évig tartó Rachel—Musset barátság már a vége felé járt, a csapongó költőt már újabb nevekkal kezdték kapcsolatba hozni, mikor egy estén Musset régi nagy szerelme, George Sand, megnézte Rachelt Roxane szerepében. A nagy író nő akkor már teljesen át tudta adni magát művészi benyomásainak: a művész legyőzte benne a vetélytársat. Annyira magával ragadta Rachel művészete, hogy az előadás után felkereste az öltözőjében, hogy megölelje.

Mikor belépett a művésznő kis szalonjába, Rachel még nem volt ott, még a függöny előtt köszönte meg a tapsokat. Csak egy férfi tartózkodott ott, háttal a belépőnek. Rachel egyik képét nézegetve, cigarettázott. George Sand szíve nagyot dobbant, első pillantásra felismerte: Musset volt. Meg akart fordulni, de nem tudott. Hallani akarta a hangját, a szemébe akart nézni még egyszer. Musset-nek volt ideje összeszedni magát, mert az előtte levő tükörben meglátta már volt

RACHEL MINT ROXANE
(Devetia színes rézkarca után)

barátnőjét. Lassan megfordult és meghajolt. Már évek óta nem álltak egymással szemtől-szemben. Sápadtan nézték egymást, szótlanul, összeszorított ajakkal. Egyszerre felsajgott bennük lázas, egymást gyötrő szerelmük minden emléke. Ó, dehogyan is tudtak közömbösek lenni egymással, ezekkel az emlékekkel szemben ... Végre George Sand előszedte cigarettatárcáját és kétségbeesett könnyedséggel fordult a költőhöz:

— Nem adnál egy kis tüzet?

Musset némán bölintott és odanyújtotta a cigarettáját. Aztán meghajolt és kiment.

Mikor Rachel belépett, George Sand megölelte és felindultsága könnyekben keresett utat. Rachelt is mélyen meghatotta ez a váratlan gyöngédség és a két nő könnyei összefolytak ...

Rachel már akkor végét érezte a költő szerelmének. Sokat civódtak, sosem voltak egyfolytában két hétig jóban egymással. Rachel akkoriban már tudomást szerzett Musset-nek és Mlle Rohannak, a Comédie új csillagának barátságáról is. Elhatározta, hogy végét veti a kettős játéknak. Egyszer előadás után, mikor az igazgató — Buloz — és Musset társaságában kilépett a színházból, gyorsan karját nyújtotta egy ott ólálkodó jelentéktelen újságírónak, amolyan kis színházi sakálnak. Mikor Buloz csodálkozva, kérdően nézett rá, felindultan vetette oda:

— Meg kell találnom a módját, hogy megszabaduljak attól, aki a terhemre van!

Köszönt Buloz-nak és otthagya a költőt, aki talán nem is a lényeg, de a forma miatt, bosszankodva nézett utána.

Hogy ez a tánciskolás bosszú nem egészen volt méltó a nemzet nagy tragikájához, az kétségtelen. Musset gúnyos levélben oktatta ki magaviseletének tarthatatlanságáról. Rachel még gúnyosabb levélben válaszolt. Ezzel vége is szakadt a költő és a tragika szép idilljének.

Musset abban a levélben, melyben ezt a szakítást közölte egy bizalmas, nagyon okos barátnőjével, egy

maga-rajzolta karrikatúrát is mellékelte, melyen Rachel-Hermione a színpadról megfenyegeti a páholyban ülő költőt...

Vagy újabb három év múlva aztán nagyobb társágban Összetalálkoztak. Jellemző annak a kornak a páratlan gazdagságára, hogy abban a társágban — egyetlen vendéglői asztalnál — ilyen nevek kerültek

«HOGYAN BÁNIK A SZERZŐIVEL RACHEL»
(EGYKORÚ KARRIKATÚRA)

össze: Heine, Victor Hugo, Théophile Gautier, Dumas, no meg Musset és Rachel... A költő és a művésznő kibékültek. Sőt, később, az emelkedő hangulatban, össze is melegedtek és nagyon élvezték egymás társaságát.

— Que de temps perdu! (Mennyi elveszett idő!)
— mondta melankolikus mosollyal Musset és Rachelre emelte poharát. De ezekután már csak megmaradtak a szellemes társalgásnál és az objektív barátságánál.

Csaknem egyidőben, alig néhány hónap időközében haltak meg mind a ketten, fiatalon, dicsőségük teljes fényében. Zseni volt mind a kettő, tünemény a maga pályáján. Egy pillanatra találkoztak, együtt ra-

gyogtak fel, aztán megint külön-külön folytatták rövid útjukat.

Annak a barátnőjének, akinek Rachellel való szakítását is megírta és akit tréfásan «keresztanyáménak» szólít leveleiben, egy hosszabb levelet is írt Musset Rachelről. Ezt a még barátságuk elején írt levelet aztán a költő halála után nyilvánosságra hozták. Egyike Musset legklasszikusabb írásainak. Éppen annyira jel-

«RACHEL A SZÍNPADRÓL MEGFENYEGETI MUSSET»

(MUSSET RAJZA)

lemző órá, mint Rachelre és Rachel egész milieu-jére nézve. Ezt a levelet egész terjedelmében közöljük. Lehetetlen egy szavát is elhagyni, midőn akár Musset-ről, akár Rachel-ről van szó. Íme a levél:

Amit én most itt felszolgállok önnek, az: «*Egy vacsora Mlle Rachelnél*», amely — ha mint eddig mindig, még most is egy véleményen vagyunk, és ha ön is osztozik csodálatomban ez iránt a fenséges lány iránt — mulattatni fogja. Ez a kis jelenet csak önnek szól, egyrészt, mert ez a nemes gyermek irtózik az indiszkréciótól, másrészt, mert amióta járok hozzá, annyi ostobaságot fecsegnek össze-vissza, hogy már azt is kezdem letagadni, hogy csak a Comédie színpadán is láttam valaha...

«Tancred»-et játszották ezen az estén és én a felvonás közben felkerestem, hogy megdicsérjem a kosztümjét, amely elragadó volt. Az V. felvonásban azt a bizonyos levelet meghatóbban, nagyobb mélységgel olvasta, mint valaha. Ő maga mesélte, hogy igaz könynyeket sirt ebben a pillanatban s olyan meghatott volt, hogy attól félt, hogy abba kell hagynia. Előadás után a véletlen úgy akarta, hogy találkozzunk a Palais-Royal árkádjai alatt, ő Félix Bonnaire-be karolt és az aranyifjúságnak egy egész különítménye kísérte. Üdvözölöm, ő így felel: «Elviszem! Eljön hozzám vacsorára».

Megérkeztünk. Bonnaire eltűnik; nyilván csalódást okozott neki ez a találkozás; Rachel mosolyog siralmas magaviseletén. Elhelyezkedünk az asztalnál, az ifjú hölgyek és urak, kiki a párja mellett; jómagam a kedves hősnő mellé kerültem. Néhány jelentéktelen megjegyzés után Rachel észreveszi, hogy a színházban felejtette a gyűrűit és karkötőit; el kell küldenie értük a cselédet, igen ám, de most nincs, aki elkészítse a vacsorát! Rachel feláll, átöltözik és a konyhába vonul. Egy negyedóra múlva újra előkerül, pongyolában és főkötőben, csinos, mint egy angyal, a kezében egy tányérral, amelyen három, magasütötte beafsteak füstölög. Az asztal közepére teszi: «Tessék lakmározni!» majd visszamegy a konyhába és egyik kezében párolgó levesestállal, másikkban egy lábas spenóttal tér vissza: «Itt a vacsora!» Se tányér, se kanál, a cseléd elvitte a kulcsokat. Rachel kinyitja az ebédlőszekrényt, felfedez egy salátástálat és a bennelevő favillával hozzálát a salátához.

— Aki éppen éhes, — szólal meg a mama — találhat magának pléhevőeszközöket a konyhában.

Rachel előszedi az evőeszközöket és szétosztja a vendégek között. És most a következő beszélgetés indul meg:

A mama: Kedvesem, túlságosan kisütötted a beafsteakeket.

Rachel: Ez igaz. Kemények, mint a csizmatalp! Amikor még én vezettem a háztartást, bizony, jobban

főztem. Ehhez is tehetség kell. Mit csináljak! Gyarapodtam az egyik művészetben, de visszafejlődtem a másikban. Te nem eszel, Sarah?

Sarah: Nem. Nem eszem pléhszerszámmal.

Rachel: Ó, ó! Mióta megvettem azt a tucát ezüst-evőeszközt a megspórolt pénzemből, azóta nem tudsz többé a pléhez nyúlni! Ha még gazdagabb leszek, akkor majd egy inasnak kell a hátad mögött állni és egy másiknak melletted. Én sosem engedném kidobni ezeket az öreg evőeszközöket. Annyi ideig szolgáltak bennünket! Ugye, mama?

A mama (tele szájjal): Mekkora gyerek!

Rachel (hozzám fordul): Képzelve csak, amikor a színházhoz kerültem, nem volt, csak két pár harisnyám és minden áldott reggel...

(Most Sarah németül kezd hadarni, hogy nővére ne folytathassa.)

Rachel (nem zavartatja magát): Ne karattyolj itt németül! Nincs ebben semmi szégyen. Igenis, csak két pár harisnyám volt és hogy este játszhaszak, minden reggel ki kellett az egyiket mosnom. A szobában lógott egy kötél, mialatt a másikat viseltem.

Musset: És maga vezette a háztartást?

Rachel: Mindennap hatkor keltem és nyolcig rendbehoztam a szobákat. Aztán a vásárcsarnokba mentem, bevásárolni ebédre.

Musset: És nem csípett le magának egy kis kosárpénzt?

Rachel: Nem, Isten bizony! Nagyon tisztességes szakácsnő voltam, ugye, mama?

A mama (még mindig elmerülve az étkezésben): Ühüm! Ez már igaz!

Rachel: Csak egyszer szórtam el némi kis pénzt, egy hónapig, mindössze öt—tíz fillért. Ha négy souért vettem valamit, akkor ötöt írtam fel, ha tízért, akkor tizenkettőt. A hónap végén három frank urának éreztem magamat.

Musset (szigorúan): És hová tette ezt a rengeteg pénzt, kisasszony?!

A mama (látva, hogy Rachel hallgat): Molière összes műveit vette meg rajta.

Musset: Igazán?

Rachel: Szavamra! Corneille és Racine megvolt már, mégcsak egy Molière kellett minden áron! Megvettem a három frankon, aztán bevallottam a bűnömet. Mért megy már el, Rabut kisasszony? Jó éjt, kedvesem!

Az unalmasok és unatkozók túlnyomó része követi Rabut kisasszony dicséretes példáját. A cseléd megjön az ottfelejtett gyűrűkkel és karkötőkkel, melyek az asztalra kerülnek. Kettő a karkötők közül egészen pompás: megérhet négy- vagy ötezer frankot. Van egy aranykoszorú is, még sokkal értékesebb. Mindez az asztalon, a saláta, a spenót és a pléhszerszámok összevissza-társaságában. Ezalatt a háztartás, a konyha, a takarítás, a nyomor fáradalmi járnak a fejekben és ijedten néznek Rachel kezére, hogy mindennek nem maradt-e valami nyoma? A keze kicsiny, fehér, ápolts... egy hercegnő keze.

Sarah, aki nem nyúlt ételhez, tovább zsörtölődik németül. Tudnivaló, hogy ma reggel, távol az anyai szárnyaktól, valami rossz fát tett a tűzre és csak Rachel ismételt könyörgésére kapott kegyelmet az asztalnál.

Rachel (válaszolva a német zsörtölődésre): Untatsz! Én mesélni akarok a múltamról. Emlékszem rá, hogy egyszer puncsot akartam csinálni egy ilyen pléhkanálban. A kanalat a gyertyaláng fölé tartottam és elolvadt a kezemben. Apropos, Sophie, add ide a meggypálinkát! Puncsot fogunk csinálni!... No, elég! Befejeztem a vacsorát!

(A cseléd üveget hoz.)

A mama: Sophie tévedett. Ez az abszinth.

Musset: Hadd kóstolom meg!

Rachel: Jaj de örülnék, ha valamit fogyasztana nálunk! Semmihez sem nyúlt hozzá!

A mama: Azt mondják, az abszinth nagyon egészséges.

Musset: Szó sincs róla. Egészségtelen és utálatos.

Sarah: Akkor miért kér belőle?

Musset: Hogy elmondhassam, hogy fogyasztottam maguknál valamit.

Rachel: Én is iszom!

Abszinthot önt egy pohár vízbe és kiissza. Majd egy ezüstserlegbe cukrot tesz, cseresznyepálinkát önt rá, és megújítja. A puncs lobogó lánggal ég.

Rachel: Szeretem ezt a kékszinű lángot.

Musset: Még szebb, ha a szobában sötét van.

Rachel: Sophie, vidd ki a gyertyákat!

A mama: Szó sincs róla! Micsoda gondolat! Még csak az kellene!

Rachel: Elviselhetetlen!... Bocsáss meg, kedves mama, te jó vagy, te drága vagy (*megcsókolja*), de azt akarom, hogy Sophie kivigye a gyertyákat!

Valaki elviszi a gyertyákat. Félhomály. A mama hol kéken, hol zölden, a puncs lángjától, rámszegezi a tekintetét és ádázul figyel minden mozdulatomat. A gyertyákat visszahozzák.

Egy hízélgő: Mademoiselle Rabut ma este nem volt szép.

Musset: Ön szigorú! Én eléggé csinosnak találtam.

Egy másik hízélgő: Nem nagyon intelligens.

Rachel: Miért mondanak ilyeneket? Okosabb, mint sok más és ami a fő, nagyon jó leány. Hagyják békén! Nem engedem, hogy bántsák a barátaimat!

A puncs elkészült. Rachel poharakba tölti és szétosztja. A maradék puncsot egy mélytányérba önti és kikanalazza. Aztán kihúzza a sétatálcából a tört és piszkálni kezdi vele a fogát. Ezzel véget is ér a hétköznap és a gyerekeskedés. Egy szó elég, hogy megváltoztassa a jelenet karakterét és hogy a költészet és a művészet finom ösztönei vegyék át az uralmat.

Musset: Hogy olvasta ma este azt a levelet! Nagyon megindult volt.

Rachel: Igen. úgy éreztem, mintha valami eltörne bennem... De azért nem szeretem ezt a «Tancred»-et. Hamis dolog.

Musset: Jobban szereti Corneille-t és Racine-t?

Rachel: Corneille-t nagyon szeretem. De néha ő is köznapi és dagályos. Ez még mind nem az igazi!

Musset: Ó, ó! Csak lassan, kisasszony!

Rachel: Hát nézze csak, «Horace»-ban például Sabina azt mondja: «Szeretőt lehet cserélni, de hitvest nem...» Nos hát, ez nekem nem tetszik. Ez durvaság.

Musset: De legalább elismeri, hogy igaz.

Rachel: Mondjuk. De hát méltó ez Corneille-hez? Beszéljen nekem Racine-ről! Öt már imádom! Minden szava olyan szép, olyan igaz, olyan nemes!

Musset: Racine-ről jut eszembe: Emlékszik rá, hogy nemrégén egy névtelen levelet kapott, mely tanáccsal szolgált a «Mitridate» utolsó felvonásához?

Rachel: Hogyne; meg is fogadtam a tanácsot és azóta ezt a jelenetet mindig megtapsolták. Talán ismeri azt, aki a levelet írta?

Musset: Nagyon is jól. Ez a legnagyobb eszű és legkisebb lábú asszony Párizsban. *(Ez a bók nyilván annak szól, akinek a levél.)* Milyen szerepre készül most?

Rachel: Most «Marie Stuart»-ot fogjuk játszani és aztán... talán ...

Musset: Nos?

Rachel (öklével az asztalra üt): Nos hát, igen! Phaedrát akarom játszani! Azt mondják, túlságosan fiatal vagyok hozzá, túlságosan sovány és még száz más ostobaságot. Én erre azt felelem: ez Racine legkülönb alakja! Ehhez a szerephez ragaszkodom.

Sarah: Kedvesem, talán nincs igazad ebben...

Rachel: Ugyan, hagyj! Ha úgy találják, hogy fiatal vagyok hozzá és a szerep nem nekem való, erre semmit sem adok. Milyen különböző egyéniségű színésznők játszották már Roxane-t is előttem és én nem törődtem vele! Ha túlságosan soványnak találnak, állítom és fenntartom, hogy ez ostobaság! Annak az asszonynak, akit bűnös szerelem gyötör, aki főleg ebben a tűzben, aki inkább megöli magát, hogysem ez a szenvedély úrrá legyen fölötte, nem lehetnek olyan keblei,

mint Madame Paradole-nak. Nyolc nap óta tízszer elolvastam ezt a szerepet; még nem tudom, hogyan fogom játszani, csak annyit mondok, hogy: érzem. Az újságok beszélhetnek, nem fogják kedvemet szegni. Nem tudnak már mit kitalálni ellenem, ahelyett, hogy segítenének és bátorítanának! De én játszani fogok és nem hagyom magam!

Igen, olvastam őszinte és lelkiismeretes cikkeket is és ezeknek hasznát is láttam. De vannak, akiknek csak arra jó a tolluk, hogy hazudjanak, hogy romboljanak! Ezek rosszabbak a tolvajoknál és a gyilkosoknál is. Ezek a lelket ölik meg túsúrásaikkal! Ó, azt hiszem, képes volnék megmérgezni őket!

A mama: Kedvesem, te folyton csak beszélsz; nagyon fáradt leszel. Ma reggel már hatkor talpon voltál. Egész nap fecsegtél és este meg játszottál. Beteggé teszed magad!

Rachel (élénken): Nem, nem, csak hagyjál! Nincs nekem semmi bajom! *(Mussethez fordul):* Akarja, hogy előkeressem Racine-t? Olvassuk el együtt a darabot.

Musset: Hogy akarom-e? Nagyobb Örömet nem is szerezhetne nekem.

Sarah: De kedvesem, már féltizenkettő !

Rachel: Nos, ki akadályoz meg benne, hogy aludni menj?

Sarah, valóban, aludni tér. Rachel feláll és kimegy; egy perc múlva visszatér, kezében Racine-nal. Az arca és a járása csupa ünnepélyesség és áhítat. Mint a pap, aki oltár elé járul, kezében a szent ereklyékkal. Mellém ül és megkoppantja a gyertyát. A mama, mosollyal ajkán, elbóbiskol.

Rachel (áhítattal fellapozza a könyvet és föléjhajol): Hogy szeretem ezt a Racine-t! Ha az orrom beledugom ebbe a könyvbe, két napig is elvolnék étien-szomj an.

Rachel meg én olvasni kezdtük Phaedrát, a könyv Kettőnk között az asztalon. Mindenki elvonul. Rachel csendes fejbólintással köszönt mindenkit, aki elmegy

és folytatja az olvasást. Eleinte monoton hangon mondja maga elé a verseket, mint egy litániát. Majd lassan belemelegszik. Apróra megbeszélünk minden részletet. Végre elérkezik a nagy vallomáshoz. Jobbkarját elnyújtja az asztalon, fejét balkezére támasztja; egészen átadja magát. De azért csak félhangosan olvas. Szemei felragyognak, az arcát Racine zsenije sugározza be; elsápad, majd újra kipirul. Sohasem láttam még ilyen szépet és érdekeset! Soha a színpadon még ilyen hatással nem volt rám. A fáradtság, egy kis rekedtség, a puncs, az éjszakába hajló óra, a csaknem lázas felindultság a kis főkötővel kereteit arcán, az egész lényén elömlő valami kimondhatatlan báj, kérdően rajtam csüggő, ragyogó szeme, fel-felcsillanó gyermeki mosolya... ez a rendetlen, össze-vissza asztal, a gyertya imbolygó lángja, a bóbiskoló mama itt mellettünk . . . mindez együtt olyan kép, mely Rembrandt ecsetjére, olyan regény-fejezet, mely a Wilhelm Meister költőjének tollára méltó és egy művész életének olyan emléke, amely sosem fog elhalványodni az emlékezetemben.

Már éjfél után félegyre jár. Félix papa hazaérkezik az Operából, ahol hitsorsosa, Mlle Nathan a «Zsidónő»-ben debütált. Alighogy leült, néhány durva szóval a leányára parancsol, hogy ne pazarolja a gyertyát és hagyja abba az olvasást. «Ez felháborító!» — mondja Rachel és becsukja a könyvet — «veszek magamnak egy kanócot és egyedül fogok az ágyban olvasni». Ránéztem: nagy könnycseppek gördültek ki a szeméből.

Valóban, ez felháborító volt! Így bánni ezzel a teremtéssel! Felálltam és elmentem, telve csodálattal, tisztelettel és meghatottsággal.

És hazaérve, gyorsan hozzászólok, hogy hűségesen följegyezzem minden részletét ennek a különös estének, azzal a gondolattal, hogy ön majd megőrzi és egyszer majd rábukkannak ...

MINDENT, VAGY SEMMIT!

Ebből a szürke kis miljóból, mely Musset-t (már fejlettebb állapotában is) úgy meghatotta, ettől az apától, aki még franciául sem tudott jól, indult el páratlan pályáján a «nagy» Rachel, a «Comédie Française királynője».

Hogyan csinálta? Pontosan senki sem tudhatta megfigyelni. Tizenhatéves korában már lábainál hevert Párizs és ő minden barátjától még azt tudakolta: hogyan kell enni, beszélgetni, meghívást elfogadni, levelet írni?

Különösen ez az utóbbi okozott neki nagy fejlődést. Élete végéig nem tanulta meg a helyesírást. Minden barátjától — Musset-től, Crémieux-től — «fogalmazványokat» kért. Évekig ez a Crémieux — előkelő párizsi ügyvéd — fogalmazta a leveleit. Mikor Londonban vendégszerepelt Viktória királynő előtt, aki pompás gyémántkarkötővel ajándékozta meg, még onnan is beküldte Crémieux-nek az angol miniszterektől és arisztokratáktól kapott leveleket, hogy Crémieux válaszoljon rájuk ...

Nem sokkal később pedig már a legbehatóbban kritizálta egy-egy akadémikus székfoglalóját. Az egyik tudós azt mondta neki, hogy a klasszikusok feltámasztásával «megmentette a francia nyelvet». «Ez annál szebb tőlem», — felelte — «mert még a francia helyesírást sem tudom...» Kitűnő tanácsokat ad a legnagyobb szerzőknek, együtt dolgozik velük, javít, módosít.

Néhány hónap és a legelőkelőbb párizsi társaságok középpontja. «A legnagyobbak egy mosolyáért vetél-

kednek; az arisztokrácia térden hever előtte!» — írja egy újság már ebben az időben. — «Két év óta a sajtó többet foglalkozik Rachel-lel, mint a keleti kérdéssel, az angol szövetséggel és minden szociális kérdéssel együttvéve» — gúnyolódik egy másik.

A St. Germain előkelő körei elhalmozták meghívásokkal a kis zsidó lányt, aki nemcsak a színpadon, hanem a társaságban is királynő tudott lenni. Ezt is csak akarnia kellett. Megvolt az a tehetsége, hogy mindenkinek azt tudta mondani, ami annak a legjobban kellett. Elbűvölt mindenkit. Utánozták az öltözködését, a modorát, a szellemes, csípős és csak ritkán bántó, de mindig mulatságos megjegyzéseit.

És még egyet tudott Rachel, amit csak kevesen tudnak és ami nagy hasznára vált: hallgatni. Okosan, szinte szellemesen tudott hallgatni. Ezzel, különösen eleinte, sok nehézséget megkerült, figyelő helyzetében sok mindent megtanult, hamarább, mintha e társaságba beleszületett volna.

Persze, azért eleinte elkövetett némely «gaffe»-ot, apróbb baklövést, de még ezeket is mulatságosnak találták, és megbocsátották neki. Így egyszer egy nagyon előkelő, öreg hölgnél volt látogatóban. Ez még annak a híres sárga-rózsás kis bársonykalapnak a korszakában történt, melynek az volt a nevezetessége és előnye, hogy minden szezonban viselhetette, télen is, nyáron is, mert ez olyan ravasz kis kalap volt, hogy egyik évszak mellett sem vallott színt. A bársony téli meg őszi volt rajta, a rózsza maga a tavaszt, sárga színe pedig a nyarat szimbolizálta ... Rachel legalább ezzel az elmélettel pótolta készlete változatosságát... Miután tehát a hercegnő társaságának néhány verset, nagy tetszés mellett, elmondott, a hercegnő megcsókolta a homlokát, ő féltérden, könnyezve fogadta a csókot, majd felállt és elköszönt. Általános meghatottság.

Az előszobában a hercegnő lánya meghatottan, csupa tiszteletből, követte a vendéget és látta, hogy ez megáll egy tükör előtt, megnézi magát benne, egy csi-

nos kis fintort vág és kilép az előszobából. Nagyon felháborodott.

Az ifjú hercegnő felháborodása érthető volt, de nem jogos. Ettől a fintortól még Rachel könnyei is

«VERON A FRANCIÁK KIRÁLYNŐJÉVÉ KORONÁZZA
RACHELT»

(BERTALL KARRIKATŪRÁJA)

őszinték lehettek. Ez a grimace csak természetes reakciója volt a meghiátlásának. Nála felhő és napsugár sűrűn váltakozott. Két és még sokkal több lélek lakott benne. Szerette az ünnepélyességet és az ünneplést. De ha hosszabb ideig méltóságosan kellett viselkednie, meguntta és alig várta, hogy könnyíthessen magán

Ilyenkor aztán bohóckodott, bukfencet hányt, komikus maszkokat öltött, nem fért a bőrébe. Szeretett nevetlenkedni, skandalizálni, megbotránkoztatni. Tragika létére akkor volt a legboldogabb, ha megnevettetett valakit: «Igazi csepürágó, ripacs vagyok én!» — mondta a vidámság óráiban, boldogan.

Otthon csak «Pierrot»-nak hívták.

Évekig minden társaság középpontja volt. Egyszer aztán valami célzatos pletyka terjedt el róla, olyan hirtelen, hogy azok a társaságbeliek, akik virágesővel akarták ünnepelni az egyik előadáson, a magukkal hozott virágokat szépen haza vitték. Egymás után zárultak be az ajtók előtte. Vállat vont, — már végzett is a társasággal! Később csak nagyon nehezen lehetett visszaédesgetni a szalonokba.

«Tout ou rien!» — már tizenhatéves korában, már az első levélpapírjára ezt a jeligét nyomatta. Mindent akart, vagy semmit; de inkább mindent és el is éri mindent, amit csak nő és művész elérhet. Nagyon hamar sikerült neki minden, de ő a legnagyobb sikereknél sem állapodott meg, mindig többre, előbbre tört. Lázás ambíciója, páratlan akaraterije nem ismert pihenést «Nekem nincs időm, nekem sietnem kell!» — mondta valami hirtelen megérzéssel, talán korai halála sejtelmében.

Nem volt ideje a nagy gázsit, a hozzáférhetetlen pozíciót sem kivárni. Anyagi és művészi okokból állandóan el akarja hagyni Molière házáat, ahol pedig már minden kívánsága parancs, ahol az ő akarata jelenti a repertoárt. A lapok támadják ezért, a vicclapok tele vannak gyilkos karrikatúrákkal. Voltaire és Corneille cilinderes szobra gyász fátyolt ölt; Rachel elhagyja a Comédie-t... és így tovább. Alig is érthető, hogy az ország, sőt a világ első színháza ennyire kiszolgáltatta magát egy tagja önkényének. De ez nagyon rossz korszaka volt a Comédie-nek és a helyzet az volt, hogy Rachel fellépte a maximális bevételt jelentette és ha ő nem lépett fel, üresen maradt a színház.

Sokat bántják gyakori utazgatásai, turnéi miatt is; Sokszor hónapokra otthagyja és a legkínosabb zavarokba dönti színházát. De egy-egy vidéki szereplésért 5000 frank fellépti díjat kap esténként, amit saját házában még máig sem ért el drámai művész. A külföldi turnék persze még nagyobb anyagi eredménnyel

«A COMÉDIE SZOBRAI GYÁSZOLJÁK A SZERZŐDÉS-
SZEGŐ RACHELT»

(EGYKORÚ KARRIKATÚRA)

jártak. Oroszországi útja csak az ő számára 400.000 frankot hozott. Az oroszok cárja állva beszélgetett vele és nem engedte meg, hogy a művész felkeljen székéről. Mikor a trupp többi tagjának külön terítettek az udvarnál, Rachel is közéjük ült, azzal a napóleoni stílusú indokolással, hogy: «a csata előtt a hadvezér nem hagyhatja el a katonáit».

Oroszországi ünnepeltetéséről kedves humorral ír haza szüleinek, a nagyhercegek és hercegek tömegéről,

akik a Félixék lányát asztaluknál látták, királynő gyanánt ünnepelték. «Un tralala de princes et de princesses ...» — írja róluk és érezni lehet, hogy a mivel a szüleinek imponálni akar, az neki magának nem imponál...

Elárasztják dicsőséggel, fejedelmi ajándékokkal, pénzzel Európaszerte, de ő fáradtan, legtöbbször betegen vonszolja magát országról-országra és ilyenkor egyedüllétről, szomorúságról panaszkodik. Hollandiából így ír hazza: «Nagy sikereim vannak. De mibe kerülnek ezek nekem?! Az egészségembe és az életembe. A közönség forró ünneplése felkorbácsolja, égeti a véremet. Azt hiszitek, jól esik nekem ezután hazamenni a rideg szobámba, megenni a vacsorámat és ágyba bújni, egyedül és kétségbeesetten?...» A nő, a művésznő-sors milyen jellemző, milyen megdöbbentő sikolya! Az ilyen, ha nincs egyedül, akkor is egyedül van. Az ilyen, igazán nagy, csúcson járó művészsors az örök társtalansággal van eljegyezve ...

Törekény, gyöngé test, melyet minden megráz, melyen minden átviharzik. A pálya, az új szerepek mindig új problémái, melyeket senki sem élt át nála lelkiismeretesebben, melyek senkit sem égettek fel teljesebben. Minden új szerep előtt megtorpan. Az új darabok kockázatától fél, mert nagyon is érzi a felelősséget. Ha csak lehet, reprízekhez, a régi klasszikusokhoz menekül. De már nem lehet. A közvélemény, az írók követelik, hogy a ma alkotásainak is odaadja halhatlan presztízsét, mindent életre keltő művészetét. Már «gyáva zseni»-nek nevezik az újságok, aki csak a megnyert csatákhoz szeret csatlakozni és Victor Hugo, a romantikusok feje, «ellenséges lobogó»-ként aposztrofálja.

Hosszú habozások után végre odaadja magát a modern romantikus drámának. Odaadja magát... Mert ez több neki, sokkal nagyobb dolog, holmi szerelmi odaadásnál. Ő ebben a színpadon éli ki magát a legteljesebben, itt is hatalmas sikerei vannak. Megdől a babona, hogy Rachel csak klasszikust tud játszani.

Persze, hogy megdől! Hiszen ő a klasszikust is első pillanattól modernül játszotta! Éppen ezzel támasztotta életre, azzal, hogy nem kiégett verseket mondott el, hanem mindig eleven, mindig mai indulatokat, szenvedélyeket élt át egész mai lényében, minden idegében... Ami csak egyszer is igazán *mai* volt, az mindig az marad.

Racine egyik legporosabb alakjára készül. Sarah valami üveggel megvágta magát és erősen vérzik. A család összeszalad, nagy riadalom. Rachel a vér látára elájul és elzuhan. Most a család Sarah-ra támad, szidják a sebesültet: hogyan csinálhat ilyen ostobaságot, Rachel ma este nem tud játszani!... Rachel ébredezni kezd, révedezve néz körül, feláll, odamegy az asztalhoz, lehunyja a szemét, görcsösen megkapaszkodik, majd a székhez szédül és ismét elvágódik. A család óbégat: azt hiszik, megőrült. Rachel int, hogy hallgassanak! Pontosan visszaidézi ájulásának egyes mozzanatait, a helyzeteket, az érzéseit, az ájulás előtt és magáhoztérése első pillanataiban... A család felderül — most kezdi megérteni a dolgot — és áradozva rajong ...

Aki így fogja fel és így gyűjti az élet adatait, halott költők elskatulyázott alakjaihoz: annak a klaszszikus szerep is élő valami, eleven idegprobléma, az minden kor emberét ábrázolni tudja és étellel tölti meg a színpadon. Rachelt a «halottak leányának» nevezték («fille des morts»); de a nagy halottaknak is csak az lehet méltó leánya, aki, nagyon is élő-voltával, új életre tudja őket kelteni...

Ez a művészet olyan élet-áldozatba és ez az élet olyan ideg-áldozatba kerül, hogy mindez már meg is szabja a kereteit Rachel egyéni és szerelmi életének.

Egyszer sírva fakadt, mikor éppen a színpadra kellett lépnie. Ijedten kérdezték, mi baja, miért sír? «Azért», — felelte — «mert a mások életét, élelem, és nem a magamét...»

SZÍNÉSZNŐ-SZERELEM

Rachel szerelmei...

Ez a hajszolt élet, melynek *láz-táblája* mindig csak egy-egy új szerep erőfeszítésében, egy-egy művészi eseményben szökött fel a csúcokra, nem engedett nagy lélekzeteket és nagy elmerüléseket a szerelemben. Rachel életében sok szerelmi kaland szerepel, de a szerelemben a sok: kevesebb, mint a kevés és még a kevésnél is több: az egy, az egyetlen.

Ismerte és megkóstolta ő is a nagy szenvedélyeket, de *a* nagy szenvedélyt nem ismerte meg. Pedig állandó kíváncsiság és láz hajtotta efelé az egyetlen nagy szenvedély felé, mellyel adós maradt az élete. Pedig ő is egyike volt kora legkívánatosabb, legkörüljajongottabb szerelmi alanyainak. De akinek ő mindent jelentett, az legtöbbször neki nem *jelentett* eleget. Pedig a sokszínű, gazdag lényében is megvolt minden, ami a szerelemhez kell: nőies gyöngédség, odaadás, sőt — minden okossága és józansága mellett — még kislányos rajongás is.

Nemcsak a színpadi sikerei, a folytonos ünneplés vonzotta hozzá a férfiakat, hanem a lénye is, a nő is, a szónak úgy legköznapibb, mint legmagasabb értelmében. Nemcsak az esze, a szelleme, a zsenije, hanem a szépsége is. Nem is akarta, hogy a színésznőt szeressék benne. «Engem mindig csak *tanulmányozva* szeretnek» — panaszkolta.

Szép volt-e Rachel? Minden adat szerint: igen. Eleinte, mikor a színpadon felbukkant, inkább csúnyá-

RACHEL MINT HERMIONE
(Geffroy rajza)

nak tartották. De, tudjuk, a siker megszépíti a színésznőt. Tudatosabbá teszi azt, ami szép benne és elfeledteti *azt*, ami nem szép. Kihámoz belőle, felragyogtat

«RACHEL-TRAGÉDIA»
(EGYKORÚ KARRIKATÚRA)

valamit, ami mindennél szebb, értékebb szépség: az egyéniséget...

Rachelnek volt egy különös tehetsége: azt csinált magából, amit akart. Nemcsak kis, alapjában jelentéktelen alakjából, az arcából is, melynél még nem volt arc hajlékonyabb, kifejezésben gazdagabb. Nemcsak

gyönyörű, egész lényén uralkodó szemének a kifejezése tudott ezer színt ölteni, de még az arcvonásai is. Nem tudott tőle a szerep olyat kívánni, amivé ne formálódott volna át... Az arca, a lénye és főként a hangja, mely minden árnyalatot és indulatot a legnemesebben fejezett ki. A hangja is inkább rekedtes volt, mint csengő, de ő csodálatosan tudott bánni ezzel is.

Elhatározta, hogy szép lesz és meg tudott szépülni. Meg volt győződve róla, hogy ez csak akarat és hozzáértés kérdése.

A legjellemzőbb erre, de az eszére is, amit ő maga mondott el erről. Egy társaságban a szépségét dicsérték. Nem szubjektív férfi-bókkal, hanem a művészet szakértelmével. Pradier, a szobrász mondta:

— Rachel, a maga szépsége olyan, amelyet már kétezer év előtt megálmodtak a legszebb reliefek.

— Ó, én többet tudok, mint Winckelmann (az antik művészet nagy tudósa), — mosolygott Rachel! — ő csak kiásott és megtanult mindent. De én mindent *kitaláltam* ...

— Maga a legnagyobb szobrász és a legnagyobb festő.

Ó, — legyintett Rachel melankolikusan — a maga márványai még élni fognak, mikor engem a férgek már régen felfaltak! — Majd elkomolyodva folytatta:

— Akik ma szépnek találnak, el sem tudják képzelni: milyen csúnya voltam azelőtt... Nekem, akinek tragédiát kellett játszanom, valósággal komikus maszkom volt! Meg kellett halni a nevetéstől az én görbe orrom, hajlott homlokom, szúrós szemeim és fintorgó szájam láttán. A többit elképzelve...

— Egyszer apámmal a Louvre-ba mentem. Nem valami lelkesülten álltam meg David tragikus képei előtt. De a görög szobrok valóságos forradalmat kavartak fel bennem. Rájöttem, hogy a régieknek igazuk van, hogy: *szép volt — szépnek lenni!*...

— Mikor kiléptem a múzeumból, *magasabb voltam*, megnőttem. És méltóság volt bennem, melyet már

csak természetes gráciává kellett fejlesztenem. Ezen túl az életemnek minden napján azon faragcsáltam, azt tanultam, hogy *ne legyen csúnya*. Egy szörnyeteg élt bennem, de én kiirtottam ezt a szörnyeteget... Isten, a nagy rajzoló segített rajtam, *kijavított*, kegyes volt némi *retouche-t* alkalmazni...

— És én sosem egy férfi számára akartam szép lenni, mint más nők, hanem a művészet számára és a művészet szempontjai szerint. A szerelmi vásárt mindig megvettem ...

Ha el is hisszük Rachelnek, hogy a szerelmi vásárt megvetette, azt már alig hihetjük el neki, hogy férfi számára sohasem akart szép lenni... Sőt; minden adat arról szól, hogy sokszor nagyon is akart tetszeni, persze, mindig csak annak, aki neki is tetszett. Állandó vágy élt benne a nagy szerelem iránt, de a sorsa az volt, hogy mindig csak fölaprózza magát és töredékekkel, szerelmi fragmentumokkal érje be. Hogy mennyire készült erre a nagy érzésre, azt száz levele, nyilatkozata bizonyítja.

«Istenem, mi történik velem? Nem tudtam eddig, rni az, hogy: szeretni!» — írja egyik izzó levelében, huszonnyolcéves korában, mikor már két fia van...

Voltak pillanatai, amikor szeretett volna mindent elfelejteni, ami történt, ű mikor tisztán és szeplőtlenül szeretett volna elébe menni egy nagy, szüzi, szent érzésnek ... Átkozta sorsát, amely egészen fiatalon alacsony gondolkodású emberek kezére juttatta, akik visszaéltek tapasztalatlanságával és lerántották magukhoz az alantas szerelem mocsaraiba. Ilyenkor durvának és romlottnak érezte magát és egy ilyen pillanatában hirtelen levétette a másorról a «Polyeucte» című tragédiát, mert úgy érezte, hogy nem méltó arra, hogy Pauline nemes és tiszta alakját színpadra vigye... pedig nagy sikere volt ebben a szerepben. Aki ilyen érzésekre képes, az nem nézi le a szerelmet, abban elevenen él a nosztalgia a nemesebb értelemben vett szerelem után.

Az az alantas lelkületű ember, aki a kezdő Ra-

chelt hatalmába kerítette: doktor Veron volt, az akkori Párizs ismert és nagyon befolyásos alakja. Viszszatasító külsejű, rossz ösztönökben gazdag kéjenc, aki az emberek alacsony ösztöneire spekulált, tehát — jól spekulált. A pletykákon és intrikákon kívül, csak egy dologhoz értett: kitűnő vacsorákat és utána holmi meztelen attrakciókat rendezett és ezekre a legbefolyásosabb embereket tudta gyűjteni. Ezzel — és valami szélhámos patikaszerből gyűjtött vagyonával — mindent el tudott érni, lapot alapított és az Opera igazgatója lett. Egyikhez sem értett, de mind a két szerepében határozott sikere volt. Két dologra volt büszke: arra, hogy nélküle semmi sem történik Párizsban és arra, hogy minden nő az övé, akit csak akar, sőt minden nőhöz ő jut a — legolcsóbban.

A tizenhatéves Rachel, aki táapasztalanul állt a nagy Párizsban, a karmai közé került és nem tudott tőle szabadulni. Ennek a viszonynak a nyilvánossága volt az, amely miatt egy időben bezárultak előtte a szalonok és a dámák kezében maradtak a virágok, melyekkel el akarták árasztani. Mert Veron úr nem titkolódzott, sőt gondja volt rá, hogy minél többen, minél intimebb részleteket tudjanak meg erről a barátságáról, melyre büszke volt. Mikor végre Rachelnek mégis sikerült kisiklania hatalmából, azzal állt bosszút, hogy vacsoráin felolvasta volt barátnőjének legbizalmasabb leveleit... Rachel akkor Londonban vendégszerepelt és ott vette híret ennek a gavallériának, amely felháborította és valósággal beteggé tette.

Volt egy másik jómadár is, egy színésznők szenyyeséből élő röpiratíró és eléggé befolyásos pletyka-újságíró, aki azzal zsarolta Rachelt, hogy bizalmas titkait, leveleit a nyilvánosságra hozza... Ilyen emlékek voltak azok, melyek miatt Rachel néha méltatlannak érezte magát arra, hogy egy-egy tiszta leány-alakot tolmácsoljon a színpadon.

De talán ez sem volt több, mint hangulat. Amint-hogy az is csak hangulat volt, amikor látszólagos léhasággal odavetette: «Én már ilyen vagyok! Nálam

bárki is *csak bérlő* lehet; de *tulajdonos: senki!*» (Je veux bien des locataires, mais pas des propriétaires!) Ez inkább hányavetiség, drágán megvásárolt függetlenségének a maga-érzése, mint léhaság. És inkább utólagos, nem is vidám megállapítás, mint elv, vagy holmi előre-eltökéltetés ...

Nem, ebbe a nagy, de nem nagyon boldog színész-életbe sehogysem illet bele a mindent elsöprő, konstruktív (vagy destruktív?) szerelem. Ez már csak megmaradt váagnak, örök nosztalgiának s mint ilyen, betöltötte hivatását a színész lelki életében.

Rachel életének egyre szorgosabb felkutatása, áruba bocsátott és buzgón publikált levelezése furcsa leleplezésekkel szolgál. Mindig újabb és újabb levélrétegeket ásnak ki és ezek életének csaknem minden korszakáról, melyet egy-egy ismert szerelme tölt be, vagyis melyről azt hitték, hogy ez a szerelem *betölti*, lassan-lassan kiderítik, hogy *legalább még egy* másik szerelem is szerepel benne, ugyanabban a korszakban, nem is mellékesen, hanem sokszor éppen akkora jelentőséggel ...

A nagy színésznőknek, akiknek tartaniuk kell az utókor indiszkréciójától, kár dátumot írni a leveleikre. Ha már levelezni mindenáron muszáj ...

FEJEDELMI VÉR

Rachel budoárját sok apró lim-lom és néhány értékes műtárgy között egy Canova-márvány is díszítette: I. Napoleon mellszobra. Rachel ezt a szobrot végrendeletében a Bonaparte-ház fejének, III. Napóleonnak ajándékozta.

Élete és közelebbről: szerelmi élete egészen különös módon bonyolódott össze annak a családnak a tagjaival, melyet e szobor modellje kapcsolt bele a világtörténelembe. Szinte egész pályáján, csaknem az elejétől egészen a végéig, állandóan szerepelt az életében egy Bonaparte, vagy egy-egy közelebbi Bonaparte-kapcsolat.

Maga a szobor valószínűleg Walewski Sándor gróf tiszteletére került Rachel szobájába. Ez a gróf Walewski, teljes nevén Colonna-Walewski, I. Napoleon törvénytelen, de elismert fia volt, nemkülönben fia ama szép Walewska grófnőnek, akivel a varsóiak híres bálján ismerkedett meg a császár. Sokáig gyöngéd viszony, majd őszinte barátság fűzte a császárt a lengyel grófnőhöz, aki száműzetésében is meglátogatta fiával Elba-szigetén gyermekének az apját. Az igaz, hogy akkor meglehetősen csalódást okozott neki, mert a császár ekkor Mária Lujzát várta törvényes fiával: a kis római királlyal és — hiába várta ...

Walewski Sándor gróf szép és tehetséges ember volt. Diplomata, akiből angol követ, majd Franciaország külügyminisztere lett. Nagy kultuszt űzött apjából. Rachel, aki tudott az emberek nyelvén, az első vacsora étlapján állítólag minden fogást Napoleon csa-

táiról nevezett el, a csirke «à la Marengo» és a fagyfalt a «bombe glacée à la Moskovie» melléknevet kapta... De nem is volt szüksége ilyen «fogásokra», mert a gróf komolyan beleszeretett már az első alkalommal. Ez a találkozás Rachel öltözőjében történt, ahol a szerelmes gróf tiszteletét tette. Egy rossz-nyelvű pamfletíró szerint a gróf tekintete egy öreg gitárra esett, mely ott lógott az egyik fogason. Mikor az öreg hangszer szám rendeltetése iránt érdeklődött, a művész nő érzelmes mosollyal mondta:

— Ez az a gitár, mellyel, még szegény uccai énekesnő koromban, a magam és családom kenyerét kerestem.

— Lehetséges? — lelkesedett a gróf. — Könyörgöm, adja nekem ezt az érdekes emléket! Hisz ez egy történelmi kincs és nekem ez lesz a legértékesebb emlékem!

— Ó, ezt nem adhatom oda senkinek! — mondta Phaedra. — Ettől nem válnék meg ötvenezer frankért sem!

— Már pedig én ezt a gitárt akarom! Az ár nem játszik szerepet!

— Bolond maga, kedves gróf!

— Nézze, kedves Rachel, legyen hozzám kedves! Menjen el az ékszerészemhez és válassza ki magának, cserébe ezért a gitárért, a legszebb nyakéket...

Phaedra, egy röpke sóhajjal, belement a vásárba. Nemsokára egy hölgy látogatta meg Walewskit és meglátta nála a gitárt:

— Hogy került ide az én gitárom? — csodálkozott. — Pár napja, hogy elkérte tőlem Rachel és én, boldogan, hogy megszabadulok ettől a fölösleges lomtól, neki ajándékoztam ...

Lehet, hogy így történt, lehet, hogy nem. Annyi azonban tény, hogy a Rachel halálát követő árverésen egy másik gitár szerepelt, mint Rachel tüneményes pályájának történelmi emléke.

A Rachel-Walewski barátságot mindenki ismerte Párizsban. A gróf elhalmozta gyöngédségével és gaval-

lériájával a művésznőt, palotát vett neki és nyíltan elkísérte művészi turnéira is. Egy ilyen közös kiránduláson történt, hogy összetalálkoztak az idősebbik Dumas-val. Együtt vacsoráztak a tenger partján nagyon kellemes hangulatban. A művésznő, aki ehhez nagyon értett, talán túlságosan kedves talált lenni Dumas-hoz, aki hajlamos volt arra, hogy a helyzetet félreértse.

Izzó szerelmes levelet írt Rachelnek, aki ezért nagyon megharagudott. Válaszában, többek közt, így torkolta le a nagy író: «Azt tudtam, hogy az ostobákkal szemben mérlegre kell tenni minden szót, amit az ember kimond, de azt nem tudtam eddig, hogy a szellem embereivel szemben éppen ilyen elővigyázatosnak kell lenni...»

Dumas erre sértetten és meglehetősen sértően is válaszolt: «Madame, minthogy ön mindenáron akarja, maradjunk meg ott, ahol vagyunk. Ez már mindenestre a fél-út, melyen a jövőben tovább mehetünk. Bámulója és mindenek fölött barátja: *Dumas*.»

Rachel erre is válaszolt. Nagyon finoman és megszegényítően: «Uram, visszaküldöm önnek azt a pár sort, melyet nem átallt nekem elküldeni. Ha egy nő nem akarja senki védelmét igénybe venni, nem válaszolhat másként az ilyen sértésre. És ön talán el lesz ragadtatva, ha viszontláthatja ezt a levelet, mely nagy elfoglaltsága közben tollából kisiklott...»

Rachel semmivel sem bélyegezhetette volna meg jobban azt a levelet, mint ezzel a válasszal. Hogy miért volt éppen most ilyen szigorú? Dumas nyilván rosszkor jelentkezett. A nők már ilyenek. Talán ha máskor jelentkezik, más választ kap. Rachel ekkoriban, úgylátszik, hű akart maradni Walewskihez, vagy — másvalakihez. Az összes helyek be voltak töltve.

Dumas be akarta bizonyítani, hogy ő nem haragszik. Azonkívül, legalább Walewski barátságát nem akarta elveszteni. Feltette, hogy Rachel megmutatta neki a leveleit. Fogta magát és megírta az egészet — Walewskinek: «Kedves grófom! Egy várat ostromoltam, melynek ön a parancsnoka és gyalázatos veresé-

get szenvedtem. Fogadja minden gratulációm! Jobb szeretem, ha győzelmét tőlem tudja meg, mint másától. Ily módon legalább nem haragudhatik rám az én vereségemért. Mondja meg kérem Mlle Rachelnek, hogy nemcsak bámulója, de barátja is maradok. És az öné is: *Dumas*».

Walewski is kedélyesen fogta fel a dolgot: «Kedves Dumas! A vallomás, mellyel vereségéről önmaga szolgált, lefegyverzett... Hogy az ön stratégiai nyelvén szóljak: bízva a vár erejében, összefont karral szemlélttem a szabályos ostromot. De, legnagyobb sajnálatomra, magam is kénytelen volnék harcba szállni, ha az ellenség, felhagyva az ostrommal, taktikát változtana és csellel, vagy a vár bevételének áhírével akarna behatolni...»

Dumas jó taktikus volt; Walewski csakugyan már mindent tudott. Rachel nem mulasztotta el, hogy hősies magatartásának minden mozzanatáról értesítse...

Walewski három évig tartó barátságának az sem vetette végét, hogy a következménye jelentkezett: Rachelnek a második évben fia született. Walewski habozás nélkül elismerte a fiút, akit Walewski Sándor néven jegyeztek be az anyakönyvbe. Rachel nagyon büszke volt a fiára, aki a nagy Napóleonnak volt vérbeli, — noha kissé törvénytelen — unokája. Szüleinél neveltette. Minden levele, melyet utazásairól haza ír, tele van gyöngédséggel a fia iránt, szenved, ha csak egy napig is nem láthatja. A színpad és a szerelmek hősnőjével ezentúl a leggyöngédebb anya érzései is osztoznak Rachel lelki életében.

Mikor Walewskival való barátsága megszakadt és a gróf később megnősült, elvette anyjától a fiút és egy ideig, Rachel akarata ellenére, magánál tartotta. Walewski felesége, Ricci grófnő is nagyon szerette Rachel fiát, aki végig bejáratos volt a Walewski-házba, ahol éppen olyan elbánásban részesült, mint Walewski törvényes fiai. Mint diplomata halt meg eléggé fiatalon, 53 éves korában, Turinban, ahol Franciaország főkonzulja volt.

Több leveléből kitűnik, hogy Rachel önmagát okozta Walewski barátságának elvesztése miatt. Lehet, hogy a gróf hűtlenségen érte, sőt valószínű. Mikor életének ez a fejezete végleg lezárult — azzal, hogy Walewski megnősült, — nagyon szenvedett. Keserves szemrehányásokat tett magának. Hollandiában vendég-szerepelt akkor, ott érte Walewski házasságának híre: «Isten megbüntetett» — írta haza egyik barátnőjének.

— «Mindennek vége számomra... Csak a gyermeke-mért kell még életben maradnom ...»

Így végződött Rachel barátsága az első Bonapartéval.

De a színpad királynőjének nem is ez volt az első találkozása a királyok vérével. Az első, az még sokkal kékebb vér volt, igazi Bourbon, Lajos Fülöp király harmadik fia: Joinville hercege. De furcsa módon ez a herceg is vonatkozásban volt Napóleonnal. Ő hozatta haza Párizsba a nagy császár hamvait és ennek köszönhetőe nagy népszerűségét.

Ez a szép, szőke, fiatal herceg, a nők nagy barátja és kedveltje, állítólag kissé huszárosán nyers módon lovagolt be Rachel kegyeibe. A Comédie egyik előadásán ezzel a három szóval küldte be névjegyét Rachel öltözőjébe: «Hol? — Mikor? — Mennyi?» Rachelben volt stílus. Ő is három szóban felelt: «Nálad.

— Ma este. — Ingyen.» Franciában még rimel is ez a nyegle kis epigramm:

Ou? — Qand? — Combien?

Chez toi. — Ce soir. — Pour rien.

Rachel büszkeségéhez kissé méltatlanul hangzik ez a történet, de lehet, hogy — egy vidám hangulatában — belement a tréfába. Abba a korba, a *gáláns* kor ama *restaurációjába* is meglehetősen beleillett ez a merész és szellemeskedő fogalmazás és a vicc éppen az volt: *vállalni* is az ilyen tréfák gyakorlati következményeit.

Rachel vállalta. Viharos és több évig tartó szerelem, lett ebből a tréfából. Az indiszkrét forradalom — 1848-ban — a Tuileries egyik feldúlt szobájában meg-

találta a herceg egy Rachelhez intézett korábbi levelét: «Nem tudok, csak rád gondolni, annyira szeretlek ...» — téy végződik ez a Rachel betegsége miatt aggódó, nagyon gyöngéd és nagyon szerelmes hercegi levél.

De ez még jóval a forradalom előtt íródott. A forradalomig még a Walewski-barátságnak is volt ideje lezajlani. Mindez azonban, Rachel e gyöngéje az uralkodói kapcsolatok iránt, nem akadályozta őt meg abban, hogy a forradalom zászlaját ő bontsa ki leghatásosabban a Comédie Française színpadán. Kevés népszerűbb megnyilatkozása volt az 1848-as párizsi forradalomnak, mint Rachel «Marseillaise»-e.

Barátai közül sokan, köztük Janin is, óva intették ettől a produkciótól a hercegek és arisztokraták gögös kedvencét. De ő nem hallgatott senkire. A Comédie nézőtere estéről-estére üres maradt ezekben a válságos időkben. Még Rachel fölléptei sem tudták többé megtölteni. Erre egy este Rachel kiállt a színpadra és egyszerű fehér görög tunikájában, kezében a háromszínű zászlóval elénekelte a «Marseillaise»-t.

Elénekelte? Nem volt ez éneklés. De szavalás sem. Félig énekelte, félig csak mondta a szöveget — mint annak idején az ucca dalait — de inkább egyetlen felkiáltás, felgerjedt sikoly volt az egész, mely velejében megrázott mindenkit. Ebből a dalból ő egy teljes, hatalmas drámát épített fel, csodálatos megjelenítő erejével. Fehér ruhájában, mint bosszúálló démon, úgy állt ott a színpadon és mikor a dal végén a földre borult a zászlóval, fel-felcsukló zokogás hallatszott fel a nézőtérrel, a közönség felállt a helyéről és őrzöngve éljenzett, ő maga nem egyszer ájultan esett utána a kulisszák mögé.

Hihetetlen hatása volt ennek a tízperces produkciónak. Mindenki csak erről beszélt. Azontúl minden este, minden előadásba beleillesztették. És ez, egy-maga, minden este zsúfolásig megtöltötte a színházat. Később turnéra indult Rachel ezzel a dallal, mely nemcsak Franciaország, de Félix papa fantáziáját is fel-

gyűjtotta. Nem ok nélkül: ez az állami támogatással rendezett turné rengeteg pénzt hozott Félixéknek.

Ez a forradalmi szereplés viszont nem gátolta meg Rachelt abban, hogy nem sok idő múlva, ugyanazon a színpadon, a felkelő nap, az új császári hatalom előtt hajtsa meg lobogóját, mondván: «L'empire, c'est la paix!» A császárság a békét hozza el az országnak...

Rachel nem volt politikus. Nem lehetett tőle több állhatatosságot kívánni, mint Franciaországtól, amely megcsinálta a forradalmat, de néhány év múlva, remegő vággal nézett az új császárság elé. Ki tehetett arról, hogy akkor minden nemzeti mozgalom csak Rachel ajkán tudott igazi erőre kapni, hogy ő a mindig aktuális politikának, a népléleknek volt a leghatásosabb szócsöve, diadalmi szimbóluma?

Az a márvány-szobor ott a budoárjában, az vehette ezt tőle a legkevésbé rossz néven... A forradalomból kinőtt népvezér, aki nem látta akadályát annak, hogy magát császárrá koronázza... Pedig ő aztán igazán politikus volt.

Ezt az ünnepi előadást Louis Napóleonnak, a nagy Napóleon unokaöccsének, a köztársaság hercegi elnökének tiszteletére rendezte Rachel és a Comédie Française igazgatója. Louis Napoleon délfranciaországi útja és a híres bordeauxi beszéd nyomán egyszerre kirobbant a feszültség, kétségtelenné vált, hogy az állampuccs és a császárság kikiáltása csak napok kérdése. A Párizsba visszatérő herceg-elnököt ünnepelte ez az előadás, mely két darab közé egy ünnepi játékot ékelt, ezzel a címmel: «L'empire, c'est la paix!» A két darab szimbolikus célzatú megválasztásán is sokat mulattak a mulatók: az egyik «Cinna» volt, a másik «Ne fogadj fel soha semmit!» ... A «Cinna» tartalma és a Musset-darab címe is arra célzott, hogy semmiféle alkotmányos fogadalom sem tarthatja vissza azt, aki császárrá akar lenni... úgy mondják, hogy Louis Napoleon nem haragudott ezért a színlapon bujdosó ötletes tréféért.

A két darab között a Comédie összes tagjai össze-

gyültek a színpadon, és az estén játszott darabok tarka kosztümjeiben körbe felálltak Rachel körül, aki fehér ruhában és tölgy-füzérrrel az övén, a színház igazgatójának, Houssaye-nek alkalmi versét szavalta el Louis Napóleon páholya felé ... A pompás szavalat lendületének hevével elragadta az előkelő közönséget, mely tombolva ünneplte Rachelt és a herceget. Mindenki ott volt, aki Párizst jelentette és feljegyezték, hogy egy angol lord 450 frankot fizetett a jegyéért.

Utána Louis Napoleon megölelte a költő-igazgatót, aki páholyában meglátogatta és azt mondta neki: «ölelje meg helyettem Rachelt!» Houssaye sokkal később megjelent «Vallomásai» szerint a hercegnek ekkor már nem volt közvetítőre szüksége, ha Rachelt meg akarta ölelni...

Ez így is volt és ezt senki sem tudta jobban Houssaye-nél, akiből Rachel csinált, éppen a herceggel való legintimebb kapcsolatai révén, igazgatót.

Egy reggel sürgős idézést kapott az elnöki palotába, az Elysée-be. Ijedten feketébe vágta magát és megható búcsút vett családjától. Az akkori válságos politikai időkben sosem lehetett tudni: kit és mikor csuknak le valami besúgás révén... Az Elysée-ben három szobán keresztül vezették s akkor ott találta magát — szemben Rachel-lel, aki egyedül várt rá. Teljesen otthonosan, az Elysée úrnőjeként viselkedett. Mosolyogva fordult az íróhoz:

— Akar a Comédie igazgatója lenni?

— Ilyen rosszat kíván nekem? — tréfálkozott lélekjelenlétének utolsó maradványával az író.

Nemsokára nyílt az ajtó és megjelent a herceg. Ugyanazt a kérdést intézte Houssaye-hoz, aki szerényen, de nem nagyon elszántan szabadkozott. A herceg tréfásan rákiáltott:

— Parancsnok! A kulisszák mögé!

Az író meghajolt és hálás köszönetet rebegett. A herceg Rachelre mutatott.

— Neki köszönje meg!

— Tudja, miért választottam magát? — mosoly-

gott Rachel. — Azért, mert mind a tíz jelölt közül magát ismerem a legkevésbé.

Az író megköszönte ezt a negatív bókot is. A herceg általános utasításul még ennyit mondott:

— A moszkvai törvény szent!

Nagybátyjának, a Nagynak, a törvénye, akinek Moszkva ostroma alatt is gondja volt az ő színházára...

Aztán kifejtette azt a kívánságát is, hogy Rachelnek minél több modern szerepet kell játszania, Dumas-t, Victor Hugo-t... (Nemsokára évtizedekre számüzte Párizsból ezt az utóbbit, aki a «Napoleon le petit» című könyvet írta ellene.)

De ezzel a kinevezéssel a Comédie igazgatói krízise még távolról sem volt elintézve. Ez a forradalmakban edződött, veszedelmes kis testület vérszemet kapott és önmagát akarta igazgatni. Vagy legalábbis, olyan igazgatót akart, aki nem nagyon zavarja az ő vizeiket. Kétségtelen, hogy ez a kulissza-forradalom nem is Houssaye, hanem Rachel ellen irányult. Nagyon megelégtették már a hatalmát. Rachel tudta ezt és nem lépett fel: üres maradt a színház. Ez pedig, a ház szervezeténél fogva, a többieknek sem volt mellékes, mert ettől függtek az osztalékok ...

De most, dühükben, még ezzel sem törődtek. Hat fiakkerben, úgy, ahogy voltak, az egész társaság felpakkolt és fél a miniszterhez! Egész Párizson így ment végig ez a temetési menet, amely Houssaye-t temette! A miniszter megijedt a hat kocsiderékre való színésztől: mindent megígért; beszélni fog Louis Napóleonnal. Tudta, hogy az is jobban fél a Comédie Française-től, mint a parlamenttől...

Houssaye Rachelnél ebédelt, ott várták a fejleményeket. Idejekorán meghallották a miniszter ígérését. A miniszteriális emberhez, aki ezt hírül hozta, így szólt a művésznő:

— Mondja meg a gazdájának, hogy ha így kormányozza Franciaországot is, mint Molière házát, akkor hamar ki fog hurcolkodni az Elysée-ből!

De Louis Napoleon szilárd maradt. Houssaye-t

kinevezték teljes hatalommal. Boldoguljon, ahogy tud. a színészeivel!

Houssaye nem sietett elfoglalni hivatalát. Este még mint magánember, elment Rachellel a színházba. A pénztárnál megváltották a jegyüket. Rachel, jókedvében, szóba ereszkedett az ellenőrrel:

— Mondja meg a színészeknek, hogy vigyázzanak! Fizettünk! Jogunk van füttyülni!

És az üres ház láttára:

— Szép bevételük lesz ma?

163 frank volt a kasszában.

Másnap délelőtt, mikor Houssaye megjelent a színházban, a bizottság — a Comité du salut public — éppen ülésezett, Samson elnökölt. Nagyon harcias volt a hangulat. Különösen a hölgyekkel nem lehetett bírni, akik végre alkalmasnak látták a pillanatot, hogy megszabaduljanak Racheltől.

Mikor az új igazgató megjelent, a kapuban a portás a tagok fenyegető határozatát kézbesítette neki. Az igazgató, elszántan, felment az irodába. Ott egy másik igazgató ült már, — egy magánszínház igazgatója — akit a tagok neveztek ki hirtelenében. Houssaye nem törődött vele. Átvette az igazgatást és ott maradt: nemcsak Rachel, hanem Musset, Victor Hugo és Dumas is az ő pártján volt.

A színház tagjai, egyenként, hangsúlyozva, hogy csak «mint magánemberek» jelentek meg, lassan-lassan beszivárogtak és összebarátkoztak az új igazgatóval, így ért véget a Comédie Française saját külön forradalma 1848-ban.

Hogy mikor szűnt meg Rachel uralma az Elysée-ben, arról nincsen adatunk. Csak annyi bizonyos, hogy nemsokára már egy harmadik Bonapartéval: Louis Napóleon, — illetőleg akkor már III. Napoleon — unokafivérével, Jerome Bonaparte herceggel köt barátságot, aki I. Napoleon Jerome nevű öccsének, a weszfáliai királynak a fia. Nagy lábon élő, vidám világfi, aki mindig súlyt helyezett rá, hogy Párizs legdivatosabb hölgyeivel emlegessék együtt a nevét. Rachel III. Na-

poleon unokaöccsét Judith-tól hódította el, aki neki unokanővére és ugyancsak híres színésznő volt. A szerelemnek ilyen vidám quadrille-figuráival lepték meg akkor egymást a gáláns Párizsban ...

Ez a hosszú, évekig, egészen Rachel haláláig tartó barátság is nyílt társasági téma volt akkor. Egyszer egy társaságban, melyben a herceg is jelen volt, egy író, akinek a darabját már évek óta el kellett volna játszania a művésznőnek, de ő mindig újabb és újabb változtatásokat kívánt, tréfás elkeseredéssel kiáltott fel:

— Kemény dió maga, Rachel!

Mire Rachel, kedves pillantással a herceg felé:

— A hercegnek még sosem törött belém a foga! úgy-e, hercegem?

Jerome herceg nem az az ember volt, aki hosszabb ideig tartó barátságairól volt nevezetes. Inkább havonként, mint évenként változtak a szerelmei. A Rachel-lel való barátság hosszú tartamán mindenki csodálkozott. Úgy látszik, Rachelt, mint embert és mint művésznőt is nagyon tisztelte. Mikor Rachel Oroszországba készült, mindent megmozgatott, hogy ezt az utazást megakadályozza. Egész nagy állam-ügy lett ebből az utazásból, hónapokig az Összes kuplék erről szóltak Párizsban. Végre, mikor azt ajánlották a hercegnek, hogy térítse meg a művésznőnek azt a csekély 400.000 frankot, melyért Oroszországba szerződött, akkor majd lemond az utazásról... a herceg jobbnak látta engedni.

Mikor visszatért, a barátság folytatódott és utolsó útjára is a herceg yacht-ján indult el Délre a haldokló Rachel...

De még előbb, jóval előbb, még egy másik napóleoni vonatkozású viszonya is volt Rachelnek. Ez már nem Bonaparte-vér volt, de eredete és egész társasági szereplése Napoleon bűvköréből táplálkozott. Arthur Bertrand volt a neve ennek a csinos fiatalembernek, aki fia volt Napóleon hű tábornokának, ama Bertrandnak, aki azzal is beírta nevét a történelembe, hogy

végig kitartott urával száműzetésében. Arthur Bertrand ott is született Szt. Ilona szigetén és a születés ily nemesi oklevelét alig tudta még valaki a nagyvilági Párizsban felmutatni.

Ennek a romlott és elkényeztetett fiatalembernek az életében nagy szerepet játszottak az ilyen külsőségek, minthogy más sem játszott benne szerepet, mint külsőség. Pályáját azon kezdte, hogy 17 éves korában «amant de coeur»-je lett egy harminchatéves, de igen bájos és kitűnő színésznőnek, Déjazet-nek, akivel való, nem egészen önzetlen barátsága tizenhárom évig tartott. Közben kártyázott, dorbézolt, nagyurak módjára élt, anélkül, hogy megfelelő pénzzel birt volna ehhez az életmódhoz. Déjazet és még más színésznők is sokszor kisegítették pénzzavaraiból.

Hogy a nagy Rachelt hogyan tudta meghódítani ez a nyegle arany-ifjú, az a szerelem misztériumai közé tartozik. De valószínű, hogy ez volt az egyetlen igazán érzéki engagement-ja, az egyetlen, mely az érzékeit is teljesen betöltötte. Egy Sarah-hoz írt leveléből látjuk, hogy gyerekekre is vágyott tőle, anélkül, hogy ennek a gyerekeknek az életében bármi szerepet is szánt volna ennek az apának. Csakugyan, mikor Rachel második fia megszületett, nem is óhajtotta, hogy Arthur Bertrand a fiát elismerje. Az igaz, hogy nem is lett volna sok haszna belőle... A fiút Victor-Gabriel Rachel néven jegyezték be az anyakönyvbe és az anyja azt mondta róla, hogy jó lesz a másik fia — a Walewski-fiú — kocsisának... De ez a furcsa kijelentés csak tréfa volt és Rachel anyai szeretete nem ismert különbséget. Nem lett kocsis ebből a fiából sem, hanem tengerésztiszt, aki — noha nem ő volt a Bonaparte-vér! — több ütközetben kitüntette magát és mint különben a Walewski-fiú is, megkapta a becsületrendet.

A nagy tragika, akinek szerelmi élete ily különös módon csupa napóleoni emlék körül zajlott, egyszer szembe került aztán egy másik tragikával, aki akkor már igazán csak egy napóleoni emlék volt: a hatvan-

kétéves Mlle Georges-zsal. Szegény Georges nagyon rossz anyagi viszonyok közt él már akkor és a jutalomjátékát — amolyan ünnepélyes búcsú-fellépését — akarta megrendezni. Attól tartván, hogy egy öreg tragika búcsúja nem fogja eléggé érdekelni a publikumot, meg akarta nyerni Rachelnek, a fiatal és legdivatosabb színésznőnek a közreműködését is. Meglátogatta Rachelt és erről a látogatásáról a következő rendkívül érdekes és jellemző levelet írta Victor Hugo-nak:

«Nyomorban vagyok. Rászántam magam, hogy elmegyek Rachelhez, Mlle Rachelhez és megkérem, játssza el velem Rodogune-t a jutalomjátékomon. Nem fogadott és azt üzenté ki, hogy írjam meg levélben óhajomat... ó, nem! Ezt már nem! Itt még nem tartok! Én is királynője vagyok a színpadnak, csak úgy, mint ő, én is voltam olyan csinos macska, mint Ő és őbelőle is olyan nyomorult öreg asszony lesz, mint én vagyok. Nos hát, nem fogok irni neki! Nem kérek tőle alamizsnát!»

«Nem fogok előszobázni ennél a kis nőtsténynél! Elfelejtí, hogy kéregető volt. fíis nem gondol rá, hogy úgy is fogja végezni. Kéregető volt a kávéházakban, Hugo úr, és fillérekét vetettek oda neki. Most huszfrankos tételekben játszik Veron asztalánál és tízezer frankokat nyer, vagy veszít egyetlen éjszakán. De harminc év múlva nem lesz egy fillérje sem és kitaposott cipőben fog botorkálni a sárban!... ő rajta is majd átgázol egy fiatal senki, aki tehetséges lesz és fiatal, de ő majd hasra vágódik előtte! Mert aki ilyen arcátlan tud lenni, az meg is tud hunyászzkodni! De én nem! Nem megyek el többé hozzá és nem írok neki. Nincs mit ennem, az igaz... Tíz frankkal tartozom a házmesteremnek. Kénytelen voltam túrni, hogy a zálogházban elérverezzék a gyémánt-függőímet, amelyeket a Császártól kaptam. Külvárosi színházakban játszom és nincs egy frankom, hogy kifizessem a fiakkeremet. Nos hát, nem írok Rachelnek, inkább szépen, csendben a vízbe fojtom magam ...»

Milyen tragikus dübörgésű szavak, milyen meg-

ható és világító erejű dokumentum! Ha Rachel sorsát nem is jól jósolja meg, talán csak azért nem, mert Rachel nem érte meg azt a harminc évet, melyet a színész-sors szomorú beteljesedéséhez Georges szükségesnek mond. Az bizonyos, hogy nyugdíjat ő sem kapott volna a Comédie-től, mert ő is éppen úgy cserben hagyta néhányszor a színházat, mint Georges, aki most ezt a könnyelműségét siratta.

Samson végre mégis nyélbe ütötte Rachel fellépését. Georges nem volt haragtartó, mert azt írta Gautier-nek: «írjon meg Rachelről minden jót, amit megérdemel.» 1849 májusában együtt léptek fel az «Iphigénia Aulisban» című tragédiában. Georges játszotta Klytemnestrát, Rachel pedig Eriphile-t.

Végre szemtől-szemben álltak egymással a színpadon Napoleon barátnője és Napóleon fiának a barátnője, két generáció legnagyobb tragikái — a nagy múlt és a nagy jelen — és ekkor váratlan fordulat történt. Az öreg tragika — mint színházi nyelven mondják — *lejátszotta* a fiatal, dicsősége tetőpontján tündöklő tragikát... A szerep és a búcsú ünnepi hangulata is talán őt szolgálta, de főleg egy incidens állította melléje a közönséget. Mikor, már két sikeres felvonás után, Georges újra a színpadra lépett, fenn a karzaton egy éles fütty hangzott el — állítólag Rachel túlbuzgó öccse, Raphael követte el ezt az ostobaságot —, elég az hozzá, hogy a közönség ettől fogva tombolva ünnepelte Georges-ot és ellenséges hangulattal kísérte Rachel szereplését.

Rachel érezte a jeges atmoszférát és ettől kezdve még hevesebben támadt — szerepe értelme szerint is — ellenfelére. Georges sem hagyta magát. A démonikus erejű, de vézna, törekeny kis ideg-lény és a hatalmas termetű, hatalmas hangú öreg tragika — akinek karja, Gautier szerint, nagyobb átmérőjű volt, mint Rachel dereka — félelmes, minden nézőt megremettető erővel csapott össze. A közönség nagy izgalommal figyelte az alapjában véve gyönyörű mérkőzést, melyben a múlt egyik régebbi királynője meg-

döbrentő tragikus indulattal kelt még egyszer veszendő birodalma védelmére... És úgy látszott, sikerrel, mert Rachel végül is, megzavarodva, lélekjelenlétét veszítve, alul maradt.

A függöny legördülte után nem bírt magával és elkövette azt a baklövést, hogy kimutatta haragját. A tapsra nem jelent meg Georges-zsal a függöny előtt és a következő darabot — még egy darab szerepelt a műsoron — lemondva, örvöngve elrohant a színházból. A közönség hangulatára jellemző, hogy mikor a rendező a műsor-változást bejelentette, taps hangzott fel a nézőtéren.

Ez az eset olyan botránnyá dagadt, hogy hetekig másról sem beszéltek Párizsban. Az újságok hasábjain a legnagyobb írók mondtak véleményt róla és Rachel nem valami diadalmasan került ki ebből az afférből. A jó Georges-nak ellenben helyén volt az esze meg a szíve: nem diadalmaskodott. Csaknem szelíden írta az esetről másnap az egyik kritikusnak: «Kár, hogy a nagy Rachel leszállt a piedesztáljáról... A betegek vagyok ennek az esetnek... Még néhány ilyen nap és én is olyan sovány leszek, mint ő...»

Az a szobor ott, Rachel budoárjában mozdulatlan márvány-arcgal szemlélte mindezt, az epigonok e haláltáncát a szerelem és a dicsőség hiú bálványa körül... Ebből az egész társaságból talán leginkább mégis az a kis zsidó lány érdekelte, aki a maga erejéből — Rachellé tudott lenni... Unokaöccse, a császár már talán kevésbé. Mert ennek már ahhoz, hogy III. Napóleonná lehessen, az ő unokaöccsének kellett lennie...

A CSALÁD

Napoleon erős és önfeláldozó családi érzését korzikai voltával magyarázzák. A családi összetartásnak egészen a vérbosszúig tornyosuló korzikai hagyománya volt az, ami még Napóleont is, aki egyébként útján semmiféle akadályt nem ismert, családjá áldozatává tudta gyöngíteni.

Napoleon csak korzikai volt, de Rachel — zsidó! Mi a korzikai családi érzés a zsidóhoz képest?! Mi a korzikai vérbosszú Félix papa hevéhez képest, melylyel a lányában váratlanul felbukkanó üzleti lehetőségeket kiaknázni akarta! Rachelben pedig sokkal erősebb volt a családi érzés, de ő maga is annyira ebben az apai felfogásban nevelődött, hogy eszébe sem jutott ellenkezni. Láтта, hogy szülei mi mindenbe kezdtek, mennyi mindennel próbálkoztak, egészen kis eredménnyel, vagy egészen eredménytelenül, ő maga is résztvett az összes «üzletekben». Természetesnek találta tehát, hogy most a benne oly pompásan kínálkozó új «üzletágot» is minél bőségesebben kiaknázzák.

Hogy mennyire az apja befolyása alatt állt és mennyire félt tőle, azt abból is látjuk, hogy már elismert nagy színésznő volt és még mindig eltúrte apja kisebb-nagyobb zsarnokságait. Egyre jobban fellázadt, meglehetősen erős összeütközésekre is sor került, úgy, hogy Félix mama sokszor kétségbeesetten tördelte a kezét és visszakívánta azt az időt, melyben o még hajtúvel házalt a konyhákban. Végre aztán Rachel a sarkára állt és elköltözött hazulról.

Minden szabadságharcot méltányolt az apja ellen

és nővéreit is igyekezett felszabadítani. Sarah-nak nem volt erre szüksége, ő már régen a maga könnyelmű kis útjait járta, amolyan «soupeuse vaillante» lett belőle, csökönyös és híres vacsorázó, aki barátjával a legfeltűnőbb helyekre járt, a nagyvilági élet igazi snob-ja (ezt a szót éppen akkoriban találták ki), akinek csak a pompa, az előkelőség imponált. Rachel, a lelkes család-mentő, megpróbálta a színésznői pályára terelni. Néhányszor fel is lépett a Comédie-ben, de nem is ambicionálta és nem is állta meg a helyét.

Másik nővére, Rebecca, akit oly gyöngéden szeretett és akinek korai halálát alig tudta kiheverni, komoly sikert ért el a Comédie-ben. Rachel keresztülvitte különben, hogy összes testvérei, tehát az emitteteken kívül még: Lia, Dinah, sőt Raphael is — aki később a színingazgatói pályán, meglehetősen sikerrel működött — felléptek a Comédie Française-ben. Mint-hogy unokanővére, Judith, is ebből a családból származott, volt egy idő, hogy a Félix-család valósággal elárasztotta az állami színházat: nem kevesebb, mint hat tagja működött ott, csaknem egy időben. Képzeltető, hogy az újságok mennyit írtak erről, gúnyosan, de elismeréssel is, mert több igazi tehetség akadt ebben a családban Rachelen kívül is és szinte úgy látszott, hogy a francia színpad már nem is tud megélni a Félix-ek nélkül...

Ez mind Rachel gondja volt. Ó, a család... Hogy tépte, marcangolta még ez is ezt a művészi és szerelmi izgalmakban őrlődő szegény Rachelt! Ehhez járult még aztán fiainak a nevelése is, amelyre a legnagyobb odaadással ügyelt.

Erős családi érzésének a következménye volt az is, hogy állandóan tűzhelyre vágyott, férjhez akart menni, mindig és mindenáron. Voltak is komoly és előkelő kérői: egy gróf, egy gazdag vidéki földbirtokos és még mások is. De a végén mindig ő volt az, aki visszariadt ettől a vágyott, de nyilván mécssem neki való lépéstől. Talán Walewski volt az egyetlen, akihez hozzá is ment volna és aki el is vette volna, ha ő nem

»A NAGY TRAGIKA 99.EDIK VISSZATÉRÉSE«
(MAECELLIN KARRIKATÚRÁJA)

rontja el a dolgát. Nagyon mulatságos Rachel levelezése a földbirtokossal: csupa komoly, erkölcsi nosztalgia a családi élet után, melyben, úgy látszik, maga a férj-jelölt játszott a legjelentéktelenebb szerepet. Rachel folyton a vőlegény «nemes és fenkölt» apjáról rajong, akinek, mint méltó lánya, a lába elé szeretné vetni magát... Volt valami színpadiaság ebben a vágyakozásában, mellyel e «père noble» atyai áldását ostromolta.

Már komolytalanabb volt az eset az ifjabb Dumas-vai, akit egy vacsora hangulatában egyenesen felszólított rá, hogy vegye el feleségül. Az akkor 25—26 éves, de már nagy sikerekre visszatekintő író azzal tért ki a megtisztelő ajánlat elől, hogy nem akar Jérôme herceggel ujjat húzni. «Még a saját barátnőimet sem szoktam elvenni» — mondta ifjonti szemtelenséggel —, «nem hogy a másét...»

A házasságban nem anyagi révet keresett Rachel, hanem lelki békét, megpihenést. Csakhogy ő nem a békére, nem a megpihenésre született. Anyagiakra nem volt szüksége, mert annyit keresett, amennyit csak akart. Pedig ő meglehetősen sokat akart.

Itt beszéljünk még a pénzről, melyet sokan Rachel lázas élete egyik fontos hajtó elemének tartottak. Minden életrajzában, jellemzésében megtaláljuk a «cupide» szót, mely a mi nyelvünkön kapzsit jelent. Ezt a tulajdonságát szívesen hozzák fajiságával, zsidó voltával összefüggésbe. Ha fajisága alatt a családi érzését, családi vonatkozásait értjük, akkor ebben sok az igazság.

Pályájának elején apjának üzletiesége irányította szerződéseit, anyagi követeléseit, melyek sok bajt okoztak a színháznak, és melyek miatt egykori tanárát, Sámson sokszor magára haragította. Egyszer, mikor az öreg Félix azzal az ürüggyel akarta felbontani lánya szerződését, hogy a szerződés aláírásakor az még kiskorú volt, Samson felháborodásában földhöz vágott egy szobrot, melyet Racheltől kapott ajándékba, Félix papát pedig egyszerűen kidobta. Rachel

később öccse, Raphael üzleti hálózatába került. Ez a Raphael intézte a vendégszerepléseket, a turnék dolgát, a színházon kívül ő volt Rachel manager-e. Bizonyos, hogy ő hajszolta bele nővérét sok olyan utazásba, mely nem használt sem az egészségének, sem a párizsi népszerűségének, mely állandóan Párizs számára reklamáta.

Óriási családot tartott el és a két fiára is nagy vagyont akart hagyni. Victor Hugo szerint az ágya fölött egy hét-parancsolat lógott, melynek hatodik pontja így szólt: «Fiaimra vagyont és dicsőséget hagyni!» (A hetedik ez volt: «Me faire respecter de ma soeur Sarah! «Ez a léha Sarah, úgy látszik, sehogy sem akarta respektálni!»)

De talán önmagáért is szerette a pénzt. Talán valami faji dac is volt benne, amely a pénzt értékessé tette előtte. Az a különös dolog legalább, amit Dumas-fils mesél el róla, erre vall. Mikor egyszer betegségében meglátogatta, valami furcsa csörömpölést hallott. Kiderült, hogy Rachel keze egy csomó arannyal játszik a palan alatt. Csupa aranypénzen feküdt és ezt így magyarázta: «Szeretem az aranyat. Nekünk zsidóknak a pénz a nemesi levelünk...» Mindenesetre furcsa kedvetelés: végre a nemesi levelét sem szokta az ember maga alá rakni...

Sokszor maga is fukarságon érte magát és ezt gyermekkorára nyomorának tulajdonította. Az bizonyos, hogy a gyermekkor benyomásai ebben döntöek. (Ismertem egy beérkezett, nagy festőt, aki elpanaszolta, hogy sokszor azon éri magát, hogy nem mer elég festéket a vászonra kenni. Ez az érzése még abból az időből maradt az idegeiben, mikor még nem volt pénze festékre ...)

Rachel néha szórta a pénzt és sosem a saját kedvteléseire. Egyik premiere után, melyen együtt léptek fel, Rebecca nővérét elvezette egy lakásba, melyet ő rendezett be az utolsó szögig, nagy titokban, a fiatal lány számára. Minden apróság a helyén volt, a fazekekben a vacsora főtt és Rachel boldogan nézte Re-

becca ámulását, anyai gyöngédséggel mondta: ez a tied, a te fészked ...

Sok jótékony célnál az első volt, nagy összegekkel járult különböző gyűjtésekhez. Segítségére volt mindenkinek, aki jó hangulatában fordult hozzá. Egyszer egy lyoni kávé látogatta meg nagyszámú családjával, aki annak idején, Lyonban jóindulatúan támogatta a Félix-családot. A Félix-család azonban nem nagyon örült a vándorlás és nyomor emlékeinek és fanyalogva fogadta a szegény és szájalmas vidékieket. Sarah, persze, felhúzta az orrát, de Félix papa is röstellte a barátságot. Egyedül Rachel örült emlékeinek, bekvártélyozta az egész családot és elhalmozta őket minden jóval. Az igaz, hogy mikor a jó lyoniak, akiknek tetszett a dolog, másodsor is megjelentek Párizsban, már kevésbé szíves fogadtatásra találtak ...

Akárhogy szerette is Rachel a pénzt, a művészetben nem volt megalkuvó. Még pályájának az elején egy nem is névtelen szerző pénzt ajánlott fel neki, ha a darabját eljátssza. Rachel visszautasította az ajánlatot: «Ha jó, eljátsszom ingyen, ha rossz: semmi pénzért.» Pedig akkor még tele volt adóssággal és minden vágya az volt, hogy nagykorúságáig kifizethesse minden adósságát.

Ennél sokkal többet ért el. Már élete utolsó hónapjaiban eladatta a Rue Troudon-bei kis palotáját csaknem az egész berendezéssel együtt és ez az árverés 220.000 frankot eredményezett. Halála után — kissé mohó gyorsasággal — a család elárvereztette mindenét, műtárgyait, értékes emlékeit, — uralkodók ajándékait, — de még a fehéreneműit is; az eredmény 336.000 frank volt. Sok értékes tárgyat hagyott barátaira is; a könnyelmű Sarah-ról, aki még sokáig élt, 6000 frank élethossziglan tartó apanázs-zsal gondoskodott. Vagyonának a felét fiaira, a másik felét szüleire és testvérei hagyta.

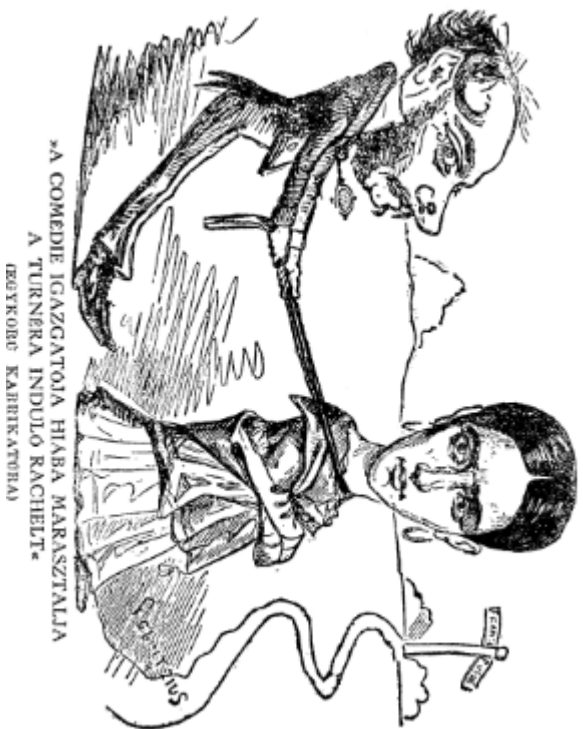
A HALÁLOS TURNÉ

Amerika 1840—50 körül lett az európaiak számára a csodák országává. Jenny Lind, a nagy svéd énekesnő és Fanny Elssler, a bécsi táncosnő, rengeteg dollárral megrakodva tértek onnan haza. Félixék nem lettek volna hívek önmagukhoz, ha ezt a nagy coup-t nem akarták volna megjátszani.

Rachel egészsége, mely sohasem volt hiánytalan, nagyon rossz lábon állt már ekkor, beteg tüdeje alig bírta már a megerőltetéseket és izgalmakat. De ez nem akadályozta meg fivérét, Raphaelt abban, hogy az amerikai turné szervezéséhez ne lásson. Az egész párizsi sajtó felzúdult. Kíméletlenül megírták, hogy Félixék merő ostobaságból meg akarják ölni az arany-tyúkot, mely nekik az aranytojásokat tojja ...

Rachel talán ellenállt volna a dollár kísértésének, de történt valami Párizsban, ami kihozta a sodrából. Az egész párizsi irodalmi világot lázban tartotta egy nagy olasz színésznő: Adele Ristori vendégjátéka. Fel-tűnése hasonló lehetett a Duse-éhez, aki néhány év-tizeddel később kavarta fel egész Európát. Újszerű, megrázó igazságú játéka, irodalmi lobogó lett Párizsban, ahol a naturalizmusnak ezt az erejét nem ismer-ték. Rachel is már forradalmár volt, mert nem szavalt, hanem játszott, élt, az idegeivel élte a tragédiát. De a Comédie Française stílusa, a francia színpad hagyománya még mindig erős gátakat állítottak az ő teljes felszabadulása elé. Az ő művészete még azért mindig az ápolt és nyírott bokrú francia park volt, mely csak a szabályosan kiépített utakon belül kereshette a fel-

*A COMEDIE IGAZGATÓJA HÍABA MARASZTALIA
A TURNERA INDULÓ RACHELT*
(GEYKÖRÖG KARRIKATÖRHA)

szabadulást, az igazságot. De Ristori művészete a szabad erdő volt, melyet a viharok szabadon jártak át meg át, melyben nem volt semmi keresett és kiszámított, amely gáttalanul kiélhette a legviharzóbb emberi indulatokat is.

Ristori csupa Rachel-szerepben lépett fel, de ez még nem volt elég: a kritika Ristori minden dicséretét Rachel rovására hegyezte ki, az új játékmód minden diadalából Rachel művészetére vont le kicsinyítő következtetést. Rachel ideges lett. Nem bírta tovább. Erre már nem lehetett más válasza: otthagya Párizst és Amerikába ment európai hírnevének gyümölcseit learatni. Raphael győzött, ő jó szövetségesre talált Ristoriban.

1855 nyarán indult el az expedíció Amerikába. A Comédie néhány neves és kevésbé neves tagjából állt a társulat, melynek Raphael Félix volt az igazgatója. Sem az anyagi, sem a művészi siker nem volt túlságosan kielégítő. De a nagy baj az volt, hogy Rachel egyre betegbb lett, egyre több előadást mondott le, úgy, hogy az egész turné lehetetlenné vált. Néhány hónapi vergődés után behajóztak és visszajöttek Európába.

Rachel, már halálos betegen, alig hogy vonszolta elfáradt, könnyű kis testét. Világosan érezte, hogy a végét járja. De finom, fáradt kis mosolyok játszadoztak az ajka körül, úgy tett, mintha nem tudna semmit, hagyta, hogy a temérdek orvos vizsgálja, tanácskozzon, majd elvigyék Egyiptomba, ahol nyolc hónapot töltött csöndesen gubbasztva, köhécselve és szenvedve, a lázadás minden jele nélkül, rezignáltan elmélkedve távoli, egyre távolibb emlékekről, lázas szép napokról, melyeknek, jól tudta, örökre vége... Harmincötéves volt.

Egyiptom,.. Hát elért ide is, a vágyott Keletre, szegény, elfáradt Kleopátra, tündéri Roxane, káprázatos keleti királynő... szegény! Hajója végigjárta a Nílust. Ásatásokat rendeztek a kedvéért. A nyakára aggattak egy-egy gyöngysort a fáraók sírjából... Jania

Párizsban már a babonás végű Tutankamen-ásatások előtt sok évtizeddel! — megérezte a veszedelmet és megírta lapjában: «Ez a gyöngysor a múmiák leheletének mérgét párázza ...»

Rachel nem feledkezik meg senkiről. Leveleket ír családjának, barátainak, igyekszik jókedvű lenni, könnyed és elmés. Kis nővérének férjet ígér, szüleit vigasztalja, de ő nem hisz már semmiben. Igazgatójának, Houssaye-nek páratlanul finom levelet ír, melyből nem lehet egy szót sem kihagyni;

«Emlékszik még, mikor az én márvány-karrieremről beszélgettünk ... igen, a márvány-síromról... Néhány év alatt fölfaltam a napjaimat és az éjszakáimat, ez így van, megtörtént, és én nem mondom a vezeklőkkel: az én bűnöm, az én bűnöm, az én bűnöm... Aki nem égette fel a szívét a szép napokban, az nem nem lobogtathatja fel többé 35 éves korában... Nem, nem... vége van... ó, ha nem volna két fiam, — minden szerelmem —, akkor sajnálkozás nélkül halnék meg! De még visszatérek. Izrael Istene meg fogja engedni nekem odafönn, hogy a felvonásközökben leszálljak és megcsókoljam a két fiamat és viszontlássam a barátaimat a Comédie Française-ben, melyet annyira megszerettem.»

»ön, aki a Champs-Elysées-n lakik és gyakran elmegy az obeliszk előtt, gondoljon néha a szegény száműzöttre! A piramisok lábánál itt húsz évszázadot érzek elterülni a homokban, ó, barátom, mennyire érzem itt a tragédia szolgálójának semmiségét! Én is piramidálisnak hittem magamat és most rájöttem, hogy csak árny vagyok, amely eltűnik... amely már el is tűnt... Idejöttem, hogy még egyszer megragadjam a kisikló életet, de csak a halált látom magam körül... Akit szerettek Párizsban, annak meg kell halnia... Keressen nekem hamar egy gödröt a Père Lachaise-ben és ásson nekem egyet az emlékezetében is. Elfelejtett már? Én még emlékezem!»

«úgy írom ezt, hogy nem is tudom, mit írok... de a tintám az egyiptomi királynők haló porával

vegyül... és ez az, ami a legékesszólóbb a levelemben.» !

«Az, aki elmegy: *Rachel*.»

Lám, megtanult írni, a kis analfabéta, nagyon megtanult! Úgy kifinomodott a stílusa, a lénye, a teste szegénynek, hogy már csak alig él...

Még egyszer visszament Párizsba. Már nem a régi házába, melyet már elárvereztetett, mert nem akarta a régi élet régi emlékeit látni, hanem az új lakásába, mely ott volt a Place-Royale-on, a zajló Párizs közepén, ugyanott, ahol annak idején, kislány korában az ucca dalait énekelte. Mikor már beköltözött, eszébe jutott, hogy ő akkor kislány korában mintha egyszer egy fáradt pillanatában egy koporsót látott volna éppen ennek a háznak a kapujában és akkor egész nap szomorú volt...

Tetszettek neki a hatalmas méretű, rideg szobák, a széles márványlépcsők, úgy találta, hogy ez eléggé méltóságos hely — meghalni. A régi házában minden meghitt és vidám volt, az jó volt: az élet színhelyének. Gondosan rendezte be az új hatalmas szalonját és mosolyogva mondta: a halottas szobámat rendezem ...

Egy reggel, hajnalban, kocsiba ült és végigvitette magát az ébredő Párizson. A Comédie Française előtt megállította a kocsit. Ott aludt a nagy ház a didergő hajnalban, némán, élettelenül, komoran. Az, aki az életet, a szent lángot jelentette benne, aki a siker dörgő szimfóniájával remegtetete meg e vénhedt falakat, az itt ült dideregve a kocsiban, égő homlokát az ablak üvegén hűsítve ... Búcsúzott.

Aztán Jérôme herceg yacht-ján elindult utolsó útjára, délre, Cannes-ba. Ott egy Sardou nevű különc úr, — a későbbi drámaíró nagybátyja, — ajánlott fel neki egy lakosztályt. Furcsa szobák, különös bútorok, várták itt Rachelt. A hálószobában magas, alabástromágy... Felkiáltott: «Ne még! Majd ha meghalok! Ez az ágy csak ravatalnak jó ...»

Itt élt még néhány hónapig, csendben, arcán az

elmúlás igézetével. Sarah, a bolond Sarah mindent elkövetett, hogy felvidítsa. Elmondta a szabadszájú tréfáit, nagyvilági eseteit; nem mindig volt izléses, de mindig jóízű. Rachel mosolygott a bolondságain.

Kíváncsi idegenek gyakran megtámadták, tanácsokkal, mindenféle kuruzslásokkal árasztották el, autogrammokot kértek tőle, verseket írtak hozzá... Zavarták. A régi barátai azonban meglehetősen magára hagyták. A barátok, akik imádták, akiknek poharában az ő ragyogó szelleme, az ő százszínű lénye az élet pezsgője volt, a szomorú, a haldokló Racheltől, úgylátszik, félték... Milyen ragyogó sor, milyen halhatatlan nevek, az élet hercegei mellett a szellem hercegei: írók, mint a két Dumas, Victor Hugo, Seribe, Houssaye, a fiatal és szerelmes Halévy és az utolsó szerelem: Ponsard... Festők, szobrászok, akik mind őt tanulmányozták, rajzolták, a legnagyobbak is: Ingres és Delacroix... Musset már nem élt: ő már hűtlen sem lehetett.

— Nem marad barátom más, csak a Nap! — mondta és kitérte az ablakait.

— Ha besüt a nap, nem tudsz aludni — óvta Sarah.

— Majd a föld alatt tudok.

Csak egy lehelet, egy mosoly: ez volt már csak Rachel.

Panaszolta, hogy nem halhat meg a színpadon. De örült, hogy fiatalon halhat meg, pontosan nagy színpadi elődje, amaz Adrienne Lecouvreur korában, akinek életét és halálát olyan megrázóan játszotta a színpadon. Már az «Adrienne Lecouvreur» egyik izgalmas próbáján megérezte, hogy ő is ilyen fiatalon fog meghalni.

— Jó ez így! Láttam Mlle Georges-ot megöregedni... Borzasztó! Rólam legalább azt fogják mondani: szép voltam ...

De belenézett a tükörbe és megborzadt:

— Ó, jaj! Nem ismerek már magamra!

Pár nappal halála előtt a levelezését rendezte, összekereste a barátai leveleit, borítékba tette, gondosan

rírta a címet és mindenkinek visszaküldte a leveleit. Halála után kapták kézhez ezt az utolsó, gyengéd üdvözlést.

A bibliát olvasta. De a halhatatlanságot nem találta meg benne. Ezzel vigasztalta magát:

— Az egyetlen halhatatlanság, amely rám vár: a színházé. Nem fognak hamar elfelejteni. Majd támad egy nagy színésznő, aki életre kelt a színpadon, ahogyan én életre keltettem Lecouvreurt és annyi mást...

úgy érezte, hogy halott kis nővére, Rebecca az ágya fölé hajol.

— örülök, hogy vasárnap halok meg. Olyan szomorú hétfőn élni! — sóhajtotta szombaton. És még mindig mosolygott.

Vasárnap este tízkor — az 1858. év harmadik napján — elsuhant az utolsó mosoly az ajkáról.

Sarah tíz öreg zsidót szedett össze valahonnan, akik már a szomszéd szobában várták a halál bekövetkezését. Ez a tíz idegen ember — mit tudtak ezek Rachelről?! — körülvette aztán a halott ágyát és éppen úgy zengett föl az évezredes héber ima: «Térj meg Istenedhez, Izrael leánya...» mintha Izraelnek ez a lánya is csak egyetlen életet élt volna...

De Párizs feljajdult. Már majdnem elfelejtették Most, a halálával, feltámadt.

A Le Figaro külön számat adott ki. Megszámlálhatatlan néptömeg kísérte a Père-Lachaise-be. Ott volt az egész irodalom, az egész művészet. Ott volt Mlle Georges is és ott volt Déjazet is, a megbocsátás ibolya-csokrával a kezében.

Minden művész-testület szónoka beszédet mondott, csak a Comédie Française-é hiányzott, mert a haragtartó öreg Félix tiltakozott ellene, hogy a színház nevében az a Samson búcsúztassa a leányát, aki őt annakidején a lakásából kidobta... Pedig bizonyos, hogy Rachelnek senki méltatása nem jelentett annyit, mint éppen a Samson-é.

Ellenfele: Georges rosszul jósolta meg Rachel végét. Nem lett belőle sem öregasszony, sem koldus,

aki kitaposott cipőben botorkál... Fiatalon, dicsősége teljességében halt meg és családjára mintegy kétmillió frankot hagyott. Művészetével kereste. Akadt, aki kiszámította, hogy föllépései a Comédie-nek 4,394.000 frankot hoztak, mintegy 20 év folyamán. összes fellépéseinek bruttó jövedelme több mint 12,000.000 frank volt. Ezek a furcsa szám adatok az öreg Félix szellemét tükrözik. Szerepük Rachel életében sem volt mellékes.

URALKODÓK ÉS KOMÉDIASOK

Rachel páratlan karrierjével körülbelül a csúcspontra érték el a színész társadalmi lehetőségei: a színész anyagi és erkölcsi megbecsülése soha ennél teljesebb nem volt, nem is lehetett.

Az ezután következő polgárjobb kor szürkébb formái, majd a legújabb kor mindent, a művészetet is industrializáló irányzata legfőlegb már csak anyagi elismerést tud a művésznek nyújtani. Az a lelkesedés, csaknem istenítés, mellyel Párizs a 17 éves Rachelt körüllobogta, ma már elképzelhetetlen. Már egy nagyváros érdeklődésének ilyen koncentrációja és kizárólagossága is alig képzelhető el. Talán még csak sportteljesítmények és nagy technikai eredmények tudják így a nagyvárosi tömegek széthúzó érdeklődését egy-egy pillanatra összefogni és forrpontra hevíteni.

Talán az uralkodók elismerése, az udvartartások fénye és miszticizmusa is szükséges ahhoz, hogy a művészre az érdeklődés olyan reflektorai irányuljanak, melyek őt a tömegből ennyire kiemelik. A mai, józan-ságban fogant korszellem sem az uralkodóknak, sem a komédiásoknak, sem az uralkodás komédiájának, sem a komédiás uralmának, nem kedvez többé ...

Túl a csúcsponton, vessünk egy futó pillantást visszafelé, emeljük ki a legrégebb időktől a legújabbakig az uralkodók és komédiások találkozásának egy-egy érdekesebb mozzanatát, anélkül, hogy valamiféle teljességre igényt tartanánk. Ezek a mozzanatok egyszerűs mind a színész mindenkori társadalmi helyzetéről is képet adnak...

Az első görög színészek tulajdonképpen nagyúri műkedvelők voltak, akik kíséretükből, később hivatásos színészekből alakított kórusokat vezettek Dyonisos ünnepén. Ez nagyúri kötelesség, sőt kiváltság volt, amelyet minél nagyobb fényvel, költséggel és ambícióval, egymással nemes versenyre kelve, üztek a legtehetősebb görögök. Államfők és hadvezérek, még Themistokles, Perikies és Alkibiades is szerepeltek ezeken a költői és színészi versenyeken, melyek egy Sophoklest annyira fel tudtak izgatni, hogy állítólag győzelmének izgalma, diadalának öröme ölte meg.

Ama Thespis, akinek kordéját a vándorkomédiások szimbóluma gyanánt szokták emlegetni, ő sem holmi vándorkomédiás volt, hanem előkelő úr, aki csak azért szavalta verseit egy díszes kocsin, hogy jobban láthassák, minthogy pódiumot, vagy színpadot felállítani nem lehetett. Ezen a kocsin aztán más városba is el-ellátogatott kórusával, mely egyike volt a leghíresebbeknek. Gazdag ikáriai földbirtokos volt, művelt, sőt talán tehetséges ur, aki kórusának kíséretében maga-költötte strófáit adta elő. Első díjat is nyert, — ami akkor mindössze abban jutott kifejezésre, hogy nevét az ünnepi játékok terén felállított «tripodos»-ra bevésték. Egyszer nagyon magára haragította Athén nagy törvényhozóját, Solont, kissé a kel léténél élesebben gúnyolódván fölötte. Érdekes és jellemző, hogy az érzékeny Solon ekkor nem a maga érzékenységét hangsúlyozta, hanem — korának felfogásával szemben — általában a színjátszás ellen kelt ki, hogy «a színészek nem szégyellik-e magukat ekkora hallgatóság füle hallatára ilyen durva hazugságokat elmondani? ...» Nem a maga kifigurázása ellen tiltakozott, hanem az ellen, hogy egyáltalában vannak, akik *másnak* «hazudják» magukat, *mint amik*, másszóval, szerepeket játszanak el, vagyis: színészek.

A görög színészek tehát műkedvelők voltak ugyan, de — tudvalévő, milyen varázserővel bír a színház arra, aki egyszer légkörébe került! — egész életüket a színház töltötte ki. Előkelőségüket semmi sem

bizonyítja jobban, mint az, hogy igen gyakran diplomáciai feladattal is megbízták őket, amelyre azért voltak különösen alkalmasak, mert sokat utaztak, mindenfelé ismerték őket és népszerűbbek is voltak a hivatásos diplomatáknál. A művészek diplomáciai szerepe különben ma is megmaradt: megbízás nélkül is ők egy-egy ország hírnevének, dicsőségének leghatásosabb diplomatai.

Ebben a korban még vetélkedés tárgya, dicsőség volt színházat játszani, dicsőség volt még második díjat is nyerni, pedig az csak afféle szimbólum volt: egy korsó bor, vagy egy kosár füge ... Akkor olyan tisztességet és hatalmat jelentett az ünnepi játékokban való részvétel, hogy például egy időben tragédiát csak 40 éven felüli Írótól adhattak elő, mert csak az ilyen érett emberről lehetett feltenni, hogy nem fog visszaélni ezzel a hatalommal.

De a színjátszás nemcsak dicsőséggel, hanem a bukások a mainál jóval veszedelmesebb következményeivel, nem egyszer halálbüntetéssel is járt. Anaxandrides-t, a nagy színészt, egyetlen önkényesen megcsonkított euripides-i verssorért éhenhalásra ítélték. Hányszoros halál várna ma színészetünk egy-egy jelesére, ha azóta nem enyhült volna egy kissé a kritika módszere... Sokszor van alkalmunk sajnálni, hogy ennek az elfelejtett antik példának a megcsonkított szerzők ma már nem láthatják hasznát.

Mikor a görög színészet a műkedvelőkéből a hivatásos színészek kezébe került, akkor egyszerre lezuhant a tekintélye is. A hivatásos görög és a római színészek már üldözött, mindenféle polgári megbecsülésből száműzött páriák voltak, akiknek sorából hiába emelkedett ki egy-egy rendkívül népszerű és valóságos vagyonokkal elárasztott színész, maga a mesterség lenézett és megvetett maradt. Különösen azokat a színészeket nézték le, akik nem állották gonosz, alacsonyrendű, megvetésre méltó jellemeket alakítani...

Különös, de a fennmaradt dokumentumokból úgy látszik, hogy a színészi mesterség tekintélyének alá-

ásásához később az is hozzájárult, hogy nők is színpadra léphettek, hogy megszületett: a színésznő ... Viszont, igaz, hogy évszázadok múlva éppen a színésznő volt az, aki — kapcsolataival és ellenállhatatlan egyéniségével, de művészetével is — a legtöbbet tette a színészet rangemelésének érdekében.

A színész megbecsülésének csökkenésében nyilván annak is szerepe volt, hogy maga a görög színház is egyre süllyedt, hova-tovább csak a nép alacsony ösztöneinek meglehetősen durva kielégítését ismerte céljának, a tragédia teljesen lekerült a műsorról, helyét egyre köznapibb, sőt trágárabb komédiák foglalták el.

A rómaiaknál ugyan megint virágzott a tragédia is, de a színész ott sem részesült valami nagy megbecsülésben. Legjellemzőbb erre Cicero nyilatkozata legjobb barátjáról, Rosciusról:

«Roscius olyan nagy művész, hogy egyedül csak ő méltó arra, hogy a színpadra lépjen. De olyan kiváló ember is, hogy egyedül ő méltó arra, hogy színpadra — *ne* lépjen ...»

Lucianus, aki nagy ellensége volt a színésznek, főként azt veti a szemére, hogy az egész előadáshoz csak a hangját adja, a többi mind: a költőé. Aztán meg, hogy Agamemnon vagy más hős ábrázolása után hajlandó nyomban akár egy rabszolgát, vagy bármely alacsony rendű szerepet is eljátszani... «Tragikus bérencék ők, akiket, ha megbuknak, kifütyülhetnek, vagy akár meg is korbácsolhatnak ...»

A szatíra-író Juvenalis szerint nemcsak a színésznők közül, de még a színház nézőteréről sem lehet nő feleségül venni, hiszen olyan kéjes sóhajokkal kísérik a gyöngéd alakú táncost, aki Lédát (!) táncolja, hogy a jobbízlésűeknek pirulniuk kell.

Nero császár, maga is költő és színművész, nagyon szerette a színházat és egy-egy színészi sikerét többre becsülte uralkodói sikereinél, melyekben különben sem bővelkedett. Az sem zavarta meg örömét, hogy ezt a sikert néha bizonyos enyhe erőszak alkalmazásával kellett kivívnia, amelyek között bizonyára a leg-

enyhébb volt, hogy kitalálta a hivatásos tapsolók, mászóval, a claue intézményét. Ez sem lehetett valami veszélytelen mesterség: Néro császár claueur-jének lenni... Néro egy-egy kiemelkedő nagy színésszel igen bőkezűen bánt. Óriási összeget, állítólag kétezerkétszázmillió sestertium-ot, vagyis több mint 550 millió pengőt osztott szét a színészek közt. De már a saját színészi ambíciójának nem nagy megbecsülésére vall, hogy «kollégáit», a hivatásos színészeket általában rab-szolgasorban tartotta; egyike lehetett az erélyesebb rendezőknek is, mert a művészi fegyelem ellen vétő színészeket igen gyakran megkorbácsoltatta.

Később egyre romlott a színészek társadalmi helyzete. A római törvények általában az uzsorások, a kéj tanya-tulajdonosok és más züllött foglalkozásúak nem valami megtisztelő sorában intézkednek felőlük. A «Lex Julia de adulteriis» szerint, aki ilyen foglalkozású, vagy már büntetett előéletű egyént házasságtörően ér, azt nyomban megölheti.

II. Valentínianus, Theodosius és Constantinus császárok szigorú törvényeket hoztak a színészek ellen. Főként a színésznők ellen agyarkodtak. A szerelmi téren egyre veszedelmesebbé váló «mulieres scenicae» ellen egész sor kegyetlen és lealacsonyító intézkedést léptettek életbe. Így csak első fokon engedték meg nekik az örökösödést, és katona (?) után egyáltalában nem örökölhettek. Közhivatalnoknak nem volt szabad színésznőt feleségül venni. Mindezekből viszont arra lehet következtetni, hogy éppen katonai és közhivatalnoki körökben lehetett a színésznő népszerű.

Ezzel szemben ugyanezekben az időkben egy-egy színész hallatlan befolyásra és gazdagságra tett szert. Nem egyből a császár kegyence és egész tartományok ura lett. Caracalla császár egy táncost az arméniai hadsereg főparancsnokává nevezett ki. Domitianus császár kedvenc színészét igen előkelő helyen: a császárné karjai között találta. Természetesen megölette. Augustus császár egy Stefano nevű híres táncost, aki egy férjes patrícius nővel viszonyt folytatott, Róma

több színházában nyilvánosan megkorbácsoltatott és száműzött.

Renan említi azt a jellemző adatot, hogy Justinianus császár megtiltotta a Szenátoroknak és hadvezéreknek, hogy színésznőt vegyenek el feleségül, de ő maga volt az első, aki ezt a tilalmat megszegte. Lehet, hogy a közvéleménynek, de lehet, hogy feleségének hatása alatt, később módosította is ezt a rendelkezést, még pedig olyanformán, hogy az említett előke-lőségek elvehetnek ugyan színésznőt, de ebben az esetben a színésznőnek örökre fel kell hagynia ezzel a megalázó mesterséggel. A színházvezetők, persze, nagyon megijedtek ettől a rendelkezéstől, mely éppen a legjobb színésznők elvesztésével fenyegette őket és minden újonnan szerződtetett színésznőt szigorúan megeskettek rá, hogy nem fog férjhez menni. A császár erre azzal felelt, hogy új rendeletet bocsátott ki, mely szerint az ilyen eskü nem érvényes.

Mindebből, mégis, az látszik, hogy a színészek Róma társadalmi életében sem játszottak olyan jelentéktelen szerepet. Ha részben botrányaikkal is, de a társadalomban is magukra tudták vonni a figyelmet. Persze, társadalmi állásuk meglehetősen labilis volt. Kegyenc, nagyúr, sőt főparancsnok is lehetett belőlük, de tisztességes, szerény, jóhírű polgár semmiesetre sem.

A színházban azonban ők voltak az urak, ott lelkesedtek értük és dédelgették őket. A közönség kedvenc színészei mellett tűzön-viízen keresztül kitartott. Sokszor nagy harcok és botrányok színhelye volt a nézőtér, ahol a pártokra szakadt közönség kedvencei mellett tüntetett. Nem egyszer tettelegességre került a sor és egy-egy előadásra ezer katonát is kivezényeltek, hogy a fölhevült színészbarátok testi épségére vigyázzanak. De akadt császár, aki mulatott ezeken a botrányokon és szándékosan egymás ellen tüzelte a pártokat, hogy annál nagyobb legyen a mulatsága.

A renaissance-ban a fejedelmi udvarok körül kezdett kifejlődni a vallásos játékok nyomán a világi színijátás is.

A Medici-ek a többi művészetek között hamar rákaptak a színházra is, melyet nemcsak mint mecénások, hanem mint közreműködők is szolgáltak. Lorenzo il Magnifico műkedvelő színész és író is volt. Canzoni zenéjéhez írt szöveget, azonkívül egy nagyhatású vallási drámát, misztériumot is Szent Pálról, melyet ő maga adott elő a Medici-család tagjainak társaságában. Rokona, Lorenzino de Medici, a szabadság lelkes fanatikusa, aki leszúrta unokabátyját, Alessandro-t, Florenc zsarnokát, már kora egyik legjobb világi vígjátékának, az «Aridosia»-nak szerzője. Pedig ezt a vígjátékot állítólag csak alibi-nek írta, hogy a maga veszélytelenségét bizonyítsa unokabátyja előtt, hogy megnyugtassa: ő csak afféle költő, komolytalan ember, akitől nincs mit tartani... Be is jelentette a zsarnoknak, hogy egy éven belül, «Fiorenza» című *tragédiája* fogja ezt a vígjátékot követni. Állt a szavának: egy éven belül leszúrta unokabátyját... Ez volt az a tragédia, melynek, íme, ő volt a hőse, a szerzője és az aktora is.

*

Ugyancsak még a XV.-ik században Angliában is már hivatásos színészeket kezdenek udvarukba gyűjteni a királyok, az uralkodóház és a főnemesség tagjai. Addig csak a céhekből alakult színtársulatok játszották vallásos játékaikat, melyek közül a kalaposok, a keztyűsök, a kárpitosok és a fodrászok színtársulata vergődött olyan nevezetességre, hogy az udvar is látogatta a forgalmasabb hidakon tartott előadásait. Száz évvel később Shakespeare — a «Szentivánéji álom»-ban — nem nagyon kedvező képet nyújtott e derék iparosok művészi fejlettségéről.

A század vége felé aztán VII. Henrik, fia, Arthur herceg, születésének öröme és tiszteletére állandó társulatot szerződtetett a királyi palotába, amely a

«herceg szolgálai» címet kapta. A király kiadási naplója arról tanúskodik, hogy ez a fősvénynek elhíresztelt uralkodó nagyon is sokat költött a színészetre, mert saját színészein kívül francia és olasz színtársulatot és balettet is tartott udvarában.

Shakespeare korának «szűz királynője», Erzsébet, akinek a puritanizmussal való kacérkodása sem volt több, mint asszonyi kacérság, mely gyakran éppen az ellenkező végletbe csapott át, barátja volt a színház világi örömeinek is. Az élet egyéb örömeit sem igen vetette meg, hiszen följegyezték róla, hogy még öreg korában is úgyszólván egész testét festette és halála után több mint 3000 ruhát találtak a szekrényeiben e puritán királynőnek ...

Shakespeare színtársulata, mely akkor a Leicester gróf nevét viselte, — minden színtársulatnak egy nagyúr védelme alá kellett helyezkednie — gyakran játszott a királynő előtt, aki Shakespeare-t mint színészt és mint költőt is nagyon kedvelte. Talán túlzás volna azt mondani, hogy fölismerte a költő világ jelentőségét és halhatatlanságát, vagy akár azt, hogy az utókor többet fogja ezzel a Shakespeare-rel együtt emlegetni, mint történelmi szerepében... Hiú volt, mint uralkodó és hiú volt, mint asszony. Bizonyos, hogy, ha csak sejtette volna is, megtalálta volna a módját annak is, hogy neve ne csak mint kortársé kapcsolódjék a Shakespeare-ével... Bizonyára kitüntette volna, kiemelte volna a szolgák sorából... Mindezt nem tette meg, de néhány kegyes uralkodói gesztusa elég volt arra, hogy a költő hálás hódolattal nézzen fel rá és megsirassa halálát.

Utóda, I. Jakab már tudatosabban támogatta Shakespeare-t, társulatát megtette a «király szolgálainak», ami a költő-színésznek bizonyára nagy és áhított rang volt, de még mindig csak annyit jelentett, hogy egy Shakespeare-t a király belső komornyikjainak rangjába «emelt» ... Mikor a király ünnepélyesen bevonult Londonba, Shakespeare is ott vonult fel társulatával a király komornyikjai között, skarlátvörös talár-

ban, melyet — egy fennmaradt utalvány tanúsága szerint — a főudvarmester utalt ki a színészek számára.

A diadalmas puritanizmus bezáratta Anglia színházait, hogy aztán a lecsapolt életkedv és a színházi kedv is csak annál hevesebben buzogjon fel újra. II Károly angol király már ismét nagy élet- és színházbarát, az igaz, hogy tobzódó vérbőségében kissé furcsa módon kedvelte a színházat. Taine, a nagy francia esztétikus (akinek talán kissé erősebb kitételeit is szabad — a nagy név fedezete alatt — idézni) így jellemzi e király színház-barátságát: «A legalacsonyabbrendű színház sarában szeret fetrengeni; ehhez sem fantáziára, sem szellemre nincs szüksége... A pontos utánczás az, amin fejedelmien mulat, az aljas, piszkos beszéd boldog hahotára fakasztja, a szemérmetlen jelenetek édes emlékeket keltenek benne ...» Es mindezt az az angol színházi kultúra nyújtotta neki, mely sok évtizeddel előbb már egy Shakespeare-t adott a világnak!

II. Károly két londoni színháznak adott pátenset és mindkettővel igen jó barátságot tartott, össze-vissza bogozott, tekintélyes számú szerelmi viszonyait nagyobb ára ezek a színházak táplálták, viszonya volt csaknem minden nevesebb színésznővel. Szerelmi játékaikat egészen nyíltan űzte. A szép Mary Davies-nek palotát rendezett be. A másik színház híres naivájának, Nell Gwin-nek a lakása szemben volt a királyi palotával és mikor a király e barátnőjénél tartózkodott, az egész udvar épülhetett a király idilljén...

Ez a Nell Gwin kisasszony kedvence volt Londonnak. Ellenállhatatlan komikai erejéről beszélnek számos feljegyzések és mikor «London legkisebb lábaival» dacosan dobbantott, vagy kacagott, «hogy apró szemei egészen eltűntek az arcában», a közönség tombolt a gyönyörűségtől. Csak néhány évig volt színpadon; a királlyal való viszonya és ennek következményei sodorták le onnan. Utolsó fellépése is emlékezetes sikerrel járt. Dryden «Granada elfoglalása» című darabjának főszerepét játszotta és itt szembekerült

volt barátjával, egy Hart nevű híres színésszel, aki a darabban véletlenül ugyanazt a szerepet töltötte be a művésznővel szemben, amelyet magánéletükben. Nell Gwin egész szerelmi háromszöge, élén a királlyal, nagyon felismerhetően szerepelt ebben a darabban és a közönség, minden találó vonatkozásnál, falrengető nevetésben tört ki. Legjobban azonban maga a király mulatott, aki már Nell Gwin prologusa alatt sem birt magával. Egészséges, harsonázó nevetése betöltötte a színházat.

A művésznő aztán visszavonult a színpadtól, hogy rövid egymásutánban II. Károly két fiúgyermekének adjon életet. Mary Davies-től viszont egy leánya született a királynak, aki a Mary Tudor büszke nevet kapta és egy lord felesége lett. Halálos ágyán a király öccsének gondjaiba ajánlotta összes barátnőit, — így, áta-botába, valamennyit — és gondtalanul fejezte be vidám életét.

Sehol sem becsülték meg úgy a színészt, mint Angliában. A nagy Garrick koporsóját az uralkodóház tagjai és Anglia pear-jei vitték és a Westminster-be temették, Shakespeare szobra és a többi fejedelmek síremlékei közé... Kortársa, Sheridan, színházigazgató, szerző, a parlament tagja és leghíresebb szónoka volt. Fejedelmi módon élt; az igaz, hogy az adósok börtönében halt meg. De őt is fejedelmi pompával temették el, őt is a Westminster-be. Koporsóját a királyi család több tagja, a yorki herceg és a londoni érsek kísérte. Kemble és Kean is a fejedelmek életét élték.

Franciaországban a misztériumokat egy furcsa, nagyon mérges és nagyon világi szatirikus színpadi irodalom követte, amely minden vallási rendet és társadalmi osztályt kikezdett, a királyokat is, csak úgy, mint az ország legelőkelőbbjeit. A nép nagyon megkedvelte ezt az újszerű farce-színházat, de a király és az előkelőségek annál kevésbé. Botrányok és elfoga-

tások egész tömege követte nyomon ezeket az előadásokat és a színészek több időt töltöttek a börtönben, mint a színpadon. De aki haragszik, annak nincs igaza és végül XII. Lajos is beadta a derekát.

Akkor volt ez, mikor Gringoire személyében olyan tehetséges és olyan szentelen szatirikus dobant a színpadra, hogy vele már a király sem bírt. Hát inkább úgy tett, mintha mulatna rajta. Megvásárolni nem lehetett, hát szörmentén bánt vele és azzal, hogy csaknem mindent megengedett neki, lefegyverezte. Tágra kitérte az ajtókat, melyeket Gringoire olyan dühösen döngtetett. A «Gondtalanság gyermekei» (Enfants Sans-Souci) című színház igazgatója, szerzője és legfőbb komédiása erre minden ádázásával II. Gyula pápa ellen fordult, ami XII. Lajosnak duplán jól esett: mert őt nem bántották és mert a pápát bántották...

Jegyezzük fel, hogy a XVI.-ik században egy francia király a színpadtól kérte kölcsön az élet charme-ját: IX. Károly és Marie Touchet barátságára gondolunk. Ez a színésznő nevének betűiből azt a kedves anagrammot találta ki és választotta jelszavának, hogy: *je charme tout!* (Mindenkit elbűvölök).

A franciák XVII.-ik százada: a nagy század, a történelem és a színpad nagy százada. Hogy csak témánknál maradjunk, micsoda négy név egymás mellett. XIV. Lajos, Corneille, Racine és Molière!

Corneille első nagy sikere, a «Cid», még XIII. Lajos uralkodásába esik. A spanyol eredetű királynő, Ausztriai Anna, a spanyol téma, a spanyol dicsőség és hősiesség diadalát látta a «Cid» sikerében. És ez, az egész királyi családot zsarnoki markában tartó Richelieu kardinálisnak elég volt arra, hogy valóságos irtó hadjáratot indítson a szegény, vidéki magányában élő költő ellen. A királyné, persze, annál szenvedélyesebben Corneille mellé állt, aki többek között apja nemesi rangra emelését is ennek köszönhette. Richelieu különben jobban beleélhette volna magát egy költő helyzetébe, akinek ő maga is «kollégája» volt: álnév alatt

«Mirame» címmel tragikomédiát írt, melyet palotájában adatott elő nagy fénnel. De ezt a darabot még az illusztris és rettegett szerző hatalma sem tudta megóvni a bukástól, ami mindenesetre a francia közönség imponáló szellemi függetlenségére mutat.

Corneille «Polyeucte» című tragédiájának, e tragédia nagy sikerének morális hatása alatt adta ki XIII. Lajos azt a színészetet enyhén támogató, a színész mesterségét az ártalmasság vádjá ellen védelmező rendeletét, melyet aztán Mlle Clairon, anélkül, hogy ez lett volna a szándéka, XIV. Lajossal, megerősített és amelyet a Clairon-féj ezerben idéztünk.

Racine a Napkirálynak és még inkább morganatikus feleségének, Mme Maintenon-nak, mielőtt ez utóbbi még öregségbe és ezzel együtt pietizmusba süllyedt, nem egy értékes és fontos ösztönzést köszönhetett. Annál különösebb, hogy ugyancsak Mme de Maintenon-nak köszönhette azt is, hogy később kegyvesztett lett az udvarnál.

Ennek az a története, hogy egyszer meghitt hármában beszélgetett a királlyal és Mme de Maintenonnal; a drámáról, majd a komédiáról esett szó és a király behatóan érdeklődött a költőnél: mi az oka annak, hogy a komédia színvonala lesüllyedt? Racine azt felelte, hogy nincs elég darab s így régibb és gyöngébb darabokat, köztük a tehetségtelen Scarron értéktelen farce-ait is elő kell adni. Ezt a kijelentést fagyos csend követte. Scarron ugyanis Mme de Maintenonnak az első férje volt... Scarron kegyeletes özvegyét nem is férjének a megtépázása bántotta, hanem az, hogy a király jelenlétében kiejtették volt férje nevét. Racine rögtön átlátta baklövését és nem merte kinyitni többé a száját, amíg a király végre fagyos-kegyesen el nem bocsátotta. Ez a kis incidens egész komoly következményekkel járt. Ettől fogva — Racine ezután még két évig élt — sem a király, sem Mme de Maintenon nem állt vele szóba. Ilyen gyöngelábon állt azért néha a költők nagy pártfogójának, XIV. Lajosnak, a barátsága ...

Csak egyetlen művelője volt a költészetnek, aki mellett szilárdan, sok viharon keresztül is kitartott a Napkirály kegye: Molière volt ez a költő, aki bizony alaposan rá is szorult a támogatásra. Vigjátékai annyi emberfaját és mesterséget gúnyoltak ki és sértettek meg, hogy ahová nézett, ellenség rázta feléje az öklét. Soha még szatíra-írónak olyan eleven, lesújtó, rögtöni hatása nem volt, mint Molière-nek, akinek például a «Précieuses ridicules» című vigjátéka egyszeriben máról-holnapra kiirtotta Párizsból azt a divatos emberfaját, melyet ez a darab célba vett. Máról-holnapra nem volt többé «précieuse» Párizsban, nem negédeskedett, nem affektált többé senki, legalább nem azon a módon, melyet Molière kifigurázott.

Kipusztultak, de nem felejtettek! Sem ők, sem a Tartuffe-ök, sem a George Dandin-ek, sem a többiek! A negédeséget még el lehetett dobni, mint divatjamúlt ruhát; annál is inkább, mert anyagi érdekekkel sem kapcsolódott. De a képmutatók, a fősvények, a felszarvazottak, nem akarhattak, vagy nem tudhattak megváltozni, ők nem tehettek egyebet, legfőllebb csak — szégyellhették magukat. És ezért azon akartak boszszut állni, aki — önmaguk előtt is — leleplezte őket.

A «Précieuses ridicules» bemutatóján XIV. Lajos nem volt Párizsban. Az első előadás olyan felhördülést okozott, hogy nyomban betiltották a darabot. A király a távolból intézkedett, hogy a betiltást vonják vissza. Valóságos forradalom és — forradalmi siker támadt erre. Naponta kétszer kellett játszani a darabot, a közönség elárasztotta a színházat. Növelte a hatást és az eset pikantériáját, hogy azok az előkelőségek, akik személy szerint felismerhetők voltak a darabban, jelen voltak az előadáson és a látszat okáért kénytelenek voltak ők is tapsolni.

Mikor a király hazaérkezett, első dolga volt megnézni a darabot. Nagyszerűen mulatott, de ami fontosabb: nyomban felismerte szerzőjének végleges, korszakos jelentőségét. Érezte, hogy ezt a századot kettőjükéről fogják elnevezni: róla és Molière-ről. Ettől

kezdvé a század legnagyobb uralkodója és legnagyobb költője megértette egymást. A 23 éves király súlyt helyezett rá, hogy barátságuk nyilvános legyen. Az egész udvar jelenlétében, együtt ebédelt a költővel, csak ketten ültek az asztalnál, eszmét cserélve a színházról és a kor félszégeiről, melyeket ostorozni a színház legnemesebb — és nem utolsó sorban — legmulatságosabb hivatása.

«A nők iskolája» sem hozott kisebb sikert és kisebb felzúdulást. A király tüntető válasza a felzúdulásra az volt, hogy a Louvre-ban is előadatta a darabot. Molière kissé el is bízta magát és párbeszéd formájában igen élesen és gúnyosan válaszolt a viharos támadásokra. A királynak csakugyan nehéz dolga volt: odatartani felséges hátát e féktelenségig kíméletlen költő hatalmas támadói elé... Molière ellenségei végül azt a vádat találták ki ellene, hogy a saját törvénytelen lányát vette el feleségül. A király csak nevetett ezen a vádon is.

A «Tartuffe» aztán már egyenesen bombaként hatott. Ezt a rohamot már a király sem állta, kénytelen volt beleegyezni a darab betiltásába. A pápával szemben túlságosan nagy érdekei forogtak kockán. De alig várta az alkalmat, hogy kedvezőbb időpontban a tilalmat felfüggeszse, öt évig kellett várni rá, akkor végre színre került a «Tartuffe». A vihar, amelyet kavart, nem kímélte még magát a királyt sem. Az egyházi és katonai körök gyöngeséget és elfogultságot vetettek a szemére.

Molière tudta és az irodalomtörténetnek is tudomásul kell vennie, hogy XIV. Lajos hatalmas támogatása nélkül Molière legnagyobb alkotásai nem láttak volna napvilágot.

A Napkirály egyébként maga is sokszor szerepelt színpadon. Már apja XIII. Lajos nagy híve és gyakorlója volt a balett-nek; ezenkívül jó zenész, ügyes festő és irodalmilag képzett amatőr, aki maga is komponált balettet. XIV. Lajos már sokkal tehetségesebb volt, hogysémm ennyiféle tehetsége lehetett volna. Nem volt

zseniális: zseni volt. De a táncot szenvedélyesen gyakorolta. Már 13 éves korában közreműködött az udvarnál előadott balettekben. Néhány év múlva egyszer egy pásztort alakított, aki leissza magát és részegen, dülöngve lép a színpadra. A baletet kísérő szöveg pedig ilyenféle szavakat intézett a 17 éves uralkodóhoz:

«Kerülje a kicsapongást, Sire!

Türelem az ifjúság

Vágyaival szemben!

És ne lásson senki bünt

Egy kis szerelemben!

De ágról-ágra, a szökétől

A barna karjaiba

Csapongva szállni...

Ez már, Sire, öreg hiba!»

Megható, hogy ilyen gondot fordítottak a fiatal király erkölcsi nevelésére, de meg kell állapítani, hogy azért nem tengett éppen túl e nevelés szigora. Egyszer például a 16 éves de la Vallière kisasszonnyal lépett fel együtt a király. A gyönyörű ifjú hölgy egy nimfát alakított, a király pedig Ceres szerepét játszotta — rövid szoknyácskában, mely alól fehér se-lyem-nadrág kandikált elő ... A nimfa belépését így jelentették a közönségnek:

«Íme, a karcsú báj s a kellem múzsája,
Szelleme is oly szép, mint keble formája...»

Ettől fogva de la Vallière kisasszony a király barátjánője.

Egy másik balett-ben a király megjelenését ily verssorok előzték meg:

«Halandó figyelj! Egy pillantás elég:

S érzed, hogy király az, aki most belép!»

Ez volt az egyetlen balett különben, amelyben, a kortársak feljegyzése szerint, a király — megbukott.

Úgylátszik, az udvar még a kritika fényűzését is megengedte magának.

31 éves volt a király, mikor azzal a kijelentéssel sújtotta le a tánc-művészetének barátait, hogy nem lép fel többé színpadon. Voltak, akik ezt a lépését, ezt a föl nem lépését Corneille éppen akkoriban bemutatott «Britannicus»-ával hozták összefüggésbe, melyben ez a két sor fordul elő:

«Méltatlan hozzá, s nem bocsátják meg neki,
Hogy a nép elé áll s magát illegeti...»

Corneille-től bizonyára távol állt, hogy célzást engedjen meg magának és nem is valószínű, hogy ez hatott döntően a király elhatározására. Valószínűbb, hogy idomainak gömbölyödése, kezdődő embonpoint-je volt az oka annak, hogy nem akart többé udvarának szépei előtt színpadra lépni. És ő megengedhette magának, hogy dicsősége úgynevezett zenitjén hagyja el a színpadot...

XIV. Lajos alapította a párizsi tánc-akadémiát is. Alapítólevele a legkomolyabban hangsúlyozza a tánc fontosságát, mely hajlékonyságot ad a testnek, amire nagy szüksége van, nemcsak a béke szórakozásaiban, hanem a háborúban is ...

A tánc-mánia akkor olyan általános volt, hogy egy Dietrichstein herceg, aki diplomáciai megbízással járt Párizsban, nem áttalott szülő-táncosként föllépni az Operában. Beugrott egy híres táncos szerepébe és nagy sikere volt az udvari körökben, melyek jóelőre értesülvén a «beugrásról», teljes számban megjelentek.

Még a «szép» XV. Lajos is gyakran föllépett az udvari balettekben. Nemcsak egyik legszenvedélyesebb, egyik legjobb táncosa is volt korának.

*

A németeknél az előadó művészet megbecsülése már IV. Károly alatt kezdődött, aki «Minnesänger»-jeit nagyon jól ellátta, sőt a mestereknek mindenféle

előjogokat adományozott, többek között címert is, az arany császári sassal és koronás oroszlánal.

A tulajdonképpeni világi színház itt jóval később alakult ki, mint nyugaton. De akkor a kisebb-nagyobb német fejedelmek színház-szeretete egész sor kis udvari színházat keltett életre.

Az uralkodók személyes, vagy behatóbb közreműködéséről kevés adat maradt fenn. A jobb olasz, francia és angol színtársulatok mind megfordultak a német udvarokban és nagyon kedvező és jövedelmező fogadtatásra találtak.

Nagy Frigyesről azt a színházi vonatkozású esetet jegyezték fel, hogy signorina Mara-t, a híres olasz énekesnőt, aki egy este beteget jelentett, négy gránáttal, ágyastul hozatta be a színházba, hogy vendége, Pál orosz trónörökös előtt fellépésre kényszerítse. Sikerült neki. A signorina fellépett és szebben énekelt, mint valaha.

Legnagyobb hatással a német színjátszásra a weimari herceg udvari színháza volt ama Goethe igazgatása alatt, akihez hasonlóan nagy egyéniség nyilván még sosem igazgatott színházat. A weimari herceg nemcsak Goethének, de az ő ösztönzésére Schillernek is évi tartásdíjat utalt ki. Goethe az udvarnál is sok előadást rendezett, melyeken maga az uralkodó herceg, a hercegné és az udvar legelőkelőbbjei is felléptek.

A német operának, amely a XVIII-ik században még az olasz operát is felülmúló európai hírnévre tett szert, lelkes támogatója volt Mária Terézia és még inkább II. József, Mozart nagy méltányolója, de már kisebb — mecénása. A «Szöktetés a szerályból» című operájáért, melyet a császár parancsára írt, mindössze 50 aranyat kapott szegény, élete végéig nyomorgó Mozart, később pedig 800 forint évi fizetést, mint a császár udvari zenésze... «Talán sok azért, amit eddig csináltam, de kevés arra, hogy a jövőben is valamit csinálhassak...» — panaszolja egyik levelében. Pedig II. József igazán nagyra becsülte Mozart zenéjét. A «Don Juan»-t is ő méltányolta legjobban.

«Isteni mű!» — mondta. — «De nem az én bécsieimnek való. Idő kell nekik hozzá, amíg rájönnek az ízére.»

Wagner már bőkezűbb pártfogóra talált II. Lajos bajor királyban, aki mindenféle művészetek tékozló mecénása volt. A 19 éves uralkodónak, alig hogy trónra lépett, első dolga volt felhajszolatni az éppen hitelezői elől menekülő zeneszerzőt, akinek barátságát, oltalmát és anyagi gondjaitól való megszabadítását ajánlotta fel abban a levélben, melyet titkárával, egy gyűrű kíséretében, küldött neki. Wagner — mint memoárjaiban megírja — ezentúl nem is szenvedett anyagi szükségeit többé.

A bomlott idegzetű II. Lajos szerette a hatalmas ünnepélyeket, melyeket, napkirályi pose-ában, hol kastélyaiban, hol tavain rendezett. Ezeken antik tragédiákat adatott elő, az előadásokat a saját bizarr ötleteivel tarkítva. De mikor egyszer egy ilyen tavi ünnepélyen egy magyar művésznő, Bulyovszky Lilla, a maga ötletéből, II. Lajos elé borulva szavalta el a színpadi királynak szóló hódolatot, ezen annyira felbőszült, hogy nyomban a tóba dobatta a művésznőt, aki ezt az egyetlen mozdulatot rögtönözni merte. Aztán kihúzatta a vízből és megajándékozta ...

Bulyovszky Lilla csak később tudta meg, milyen megtiszteltetésben részesült: néhány év múlva ugyanabbe a tóba ölte magát a szerencsétlen király, mikor elméje végképen elborult.

Nagy művészi jelentőségre tett szert a múlt század hetvenes éveiben a meiningeni herceg színháza, amely, ebből a kis hercegségből elindulva, az egész európai színjátszásnak komoly és értékes ösztönzéseket adott. Vezetője, lelke és legjobb rendezője maga a meiningeni uralkodó-herceg volt, aki hivatásos művészek is a legjelentékenyebbek egyike *lett* volna.

Korunkban II. Vilmos császár volt a színháznak igen lelkes barátja. Ha odáig nem is ment el az aktivitásban, ameddig a meiningeni herceg, de ő is beleszólt az udvari színházak dolgaiba, ami egyébként nem mindig szolgált e színházak javára. Vele szemben a trón-

örökös azzal csinált frontot, hogy ő viszont Reinhardt mellé állt, aki valóban sokkal jobb színházat is csinált akkor az államnál. Császár és trónörökös szemben álltak egymással az Opera két rivalizáló művésznőjének a pártolásában is, akik közül hol az egyik, hol a másik jutott időnként túlsúlyra.

Vilmos császár sok mindenhez értett, darabot is írt. melynek kiállításán hónapokig dolgoztak nemcsak a színházi, hanem a katonai műhelyek is. A fegyvereket, pajzsokat ugyanis (a császár természetesen történelmi darabot írt) igazi fegyverműhelyekben öntötték és cizellálták... amiből, persze, a színpadon, a nézőtér távlatából, csak a szegény, nagy súlyokat cipelő színészek verejtéke látszott, egyéb semmi... De hát ilyen volt a császár hozzáértése, színpadi esztétikája.

A korán és erőteljesen kifejlődött spanyol színház is sokat köszönhetett a spanyol uralkodóknak. Kétségtelen, hogy a Tirso, a Lope de Vega és a Calderon színháza sosem fejlődhetett volna ki ez uralkodók jóindulata és hiúsága nélkül, mely büszke volt és büszke is lehetett a spanyol színpadi irodalom és színjátszás világhírére. IV. Fülöp és II. Károly temérdek darabot Íratott egyenesen az udvar számára és ezeket hallatlan pompával, máig is felülmúlhatatlan arányú szcenikai apparátussal adatta elő.

IV. Fülöpöt, akit háborúiban és a diplomáciában balszerencse kísért, de aki legműveltebb és a legfejlettebb művészi ízléssel bíró uralkodója volt az akkori Európának, szerelmi kötelékek is fűzték korának egyik híres színésznőjéhez: Maria Calderon-hoz (akinek egyébként a hasonló nevű költőhöz semmi köze). Ettől a színésznőtől született a király fia: Don Juan d'Autriche, ami csak megerősítette a köteléket. A művésznő otthagya a színpadot és kolostorba vonult.

Különös, hogy akkoriban a legtöbb nagy spanyol színéáznő kolostorban végezte be karrierjét. Volt egy nagy színésznő — Maria de Navas —, aki többszörö-

sen férjhez ment és akinek egy érdekes levele maradt fenn az utókorra, amely fejcsóválva értesülhet belőle, hogy ez a művésznő egy barátját kérte fel, hogy szabadítsa meg a férjétől, mert ég a vágytól, hogy özvegyé lehessen... Ez is kolostorba vonult. De nem bírta sokáig, ismét visszatért a színpadra. Helyrebillenti az egyensúlyt azonban egy másik nagy színész, Maria de Heredia gyöngéd portréja, melyet úgy rajzolt meg egyik kortársa, hogy «még klasszikus szépséget, báját és ragyogó tehetségét is fölülmúlta érényessége». A közönség azt a tulajdonságát bámulta a legjobban, hogy bármikor el tudott sápadni a színpadon, sőt, el is tudott pirulni... Gyönyörű bőre alatt isteni tűzijátékait játszotta a vér... és nem tudtak felőle semmi rosszat!

Az orosz udvar életében is meglehetősen nagy szerepet játszott a színház. A cárok csak a XVIII. században kaptak rá, de akkor annál szenvedélyesebben. Sándor cár az akkor divatos angol színészeket sürgősen meghívta Moszkvába. Megbízása úgy szólt, hogy: trombitásokat és komédiásokat, akik komédiákat játszanak, akar udvarában látni, hogy ő se maradjon el a többi európai uralkodó mögött. De a népet csak nagyon nehezen lehetett a színházra rászoktatni. Megesett, hogy rendőri segédlettel hurcolták a színházba a közönséget.

Annál jobban virágzottak azonban a csupán az udvar és az előkelőségek részére fenntartott színházak. Erzsébet cárnő alapította meg az első nyilvános színházat. Az ő udvari opera- és balett-előadásáiban pedig az volt a nevezetes, hogy császári kadéteket léptetett fel bennök. Nagyon szerette az ő balett-kadéteit, akiket nem egyszer személyesen öltöztetett fel a személyes felügyelete alatt készült jelmezekbe. II. Katalin cárnő nem tartott ilyen balettet, hanem mindenkor kegyenceit léptette fel egy-egy parádés szerepben. Ilyenkor minden lehető alkalommal lelkesen tap-

solt, amit természetesen mindannyiszor hatalmas taps követett az egész nézőtéren.

Katalin cárnő maga is irt és fordított darabokat, de neve nem irodalmi alkotásai révén maradt fenn az utókorra. Az Eremitage-ban, a fényes diplomáciai terület jelenlétében, nagy pompával adták elő a kor kedvelt, nagyobbára a francia irodalomból kölcsönzött darbjait. Katalin büszkén trónolt az előadásokon. A nagyhatalmú Potemkin herceg a házigazda szerepében pompázott, Nariskin herceg pedig a felvonásközökben bizarr és nem ritkán borsos tréfáit adta elő, melyeket a cárnő megmosolygott és — megbocsátott.

A későbbi orosz cárok is bőkezű barátai voltak a színháznak; az orosz színház- és balett-kultúra világjelentőségében ennek a bőkezűségnek nem kis' része van.

I. Ferenc József, a békebeli osztrák-magyar monarchia utolsó uralkodója is szerette a színházat, a maga jóindulatú és hűvös módján, amelyből őt nem tudta kimozdítani sem a tragédia, sem a komédia, még életének nagy tragédiái sem. ő nem fantáziájának a kielégülését kereste a színházban, mint ama parvenü francia császár, akinek tragikus fia őt még a térdén lovagoltatta. Őt nem tudta lángra gyújtani a színház, elmélyedni sem igen tudott benne, neki a színházba járás csak polgári szórakozás volt, időtöltés, melyet csak úgy becsült meg, mint a szigorúan beosztott életét kitöltő többi foglalatosságot.

A polgáriság: általában ez volt a leguralkodóbb vonása. Az uralkodás ennek a született uralkodónak polgári foglalkozás volt. Elnevezték Európa első gaval-lérjának, a leglovagiasabb uralkodónak. Gavallér is volt, lovagias is, bizonyára, de ezek sokkal fantáziásabb, lendületesebb szavak, hogysem lényegesen és találóan jellemezhetnék. Európa legkorrektebb hivatalnoka: az volt ez az uralkodó, aki hivatalát egy sok-százéves dinasztától örökölte.

Erős a kísértés, hogy ebben a könyvben, melyben

Napoleon örökké izgató és kimeríthetetlen alakját a színházhoz való viszonyán keresztül próbáltuk megközelíteni, Ferenc Józsefnek, a született császárnak, portréját, mint Napóleonnak, a maga erejéből lett császárnak *ellenképét* rajzoljuk meg ... A színházhoz és a színésznőkhöz való viszonyában is. De ennek a történetnek a szereplői részben még élnek. Ez még nem történelem. Az anekdota pedig, élő személyekről, az izléstelenség veszélyével jár.

Vegyünk csak annyit tudomásul, amennyi már régen a nyilvánosságé. Már abból is, amit mindenki tud, megállapítható, hogy Ferenc Józsefnek Schratt Katalinnal, a Burgtheater művésznőjével való hosszú és tiszteletreméltó barátságát is a korrekt polgáriság jellemzi. Ebben a viszonyban sem a *művésznő* vonzotta, ebben sem fantáziájának kielégülését kereste, hanem a nő kedves polgári légkörét, polgári gyöngédségét, természetes bécsi charme-ját, kedélybeli kedvességeit.

Együtt üldögeelni, talán kártyázni, reggelizni — hajnali öt óraker! —, este együtt pihenni ki a csendes munkában eltöltött napot: mindössze ez volt az, amit az öreg uralkodó ebben a viszonyban keresett. Feleségének és barátnőjének körülbelül mindig azonos szövegű sürgönyöket küldött, de ezzel nem követett el sem indiszkréciót, sem érzelmi áruást, mert mindkét sürgönyben csak az volt, hogy milyen idő van, hány vadat lőtt a mai vadászaton és más efféle tárgyilagoságok, melyek csak egyféleképpen közölhetők. Nem voltak sem szenvedélyei, sem titkai.

A színészeket kedvelte, szívesen elbeszélgetett velük néha és a nagy zsidó színészből, Sonnenthalból, egy akkor meglepően merész lendülettel, nemest faragott. De az ember — olvasván az udvarhoz tartozók bizalmas feljegyzéseit — nem érti, miért kellett Ferenc József barátnőjének éppen színésznőnek lenni? Mert mindenki valószínűbben hatna ebben a csendes filiszteri viszonyban, mint egy színésznő. Az igaz, hogy Schratt Katalin szelíd, kedves úri lényé sem vall színésznőre. Pedig színésznőnek is igen jelentékeny volt.

Nem is dúltak ebben a viszonyban viharok, sem belsők, sem külsők. Az udvar elismerte és respektálta ezt a barátságot és Schratt személyét is teljes megbecsülésben részesítette. Annál kevésbé kell ezen csodálkozni, mert maga Erzsébet királyné volt az, aki a művésznő barátságát a királlyal gondosan előkészítette. Jól ismerte férjét, annyira jól, hogy tudta: ő nem tudja neki nyújtani azt, amire szüksége van: kedélyt és harmóniát. Schrattot alkalmasnak találta erre a szerepre,

Schratt pedig nem volt, nem is akart Pompadour vagy Maintenon lenni, nem szólt bele semmi uralkodói dologba, minden-beavatkozást okosan elhárított magától. Pedig elképzelhető, hogy sokan megkönyékezték. De Ferenc József is sokkal korrektebb hivatalnok volt, hogysesem női befolyásnak engedett volna.

Abban a korban, melyben az uralkodónak és barátnőjének, a színésznőnek a viszonya ilyen polgári idill képét nyújtja, a színház sem várhatott többé sokat az uralkodótól, akinek pártfogásából kisugárzó fény és titokzatosság pedig a színházat hosszú évszázadokon át éllette és a tömegek szemében is emelte.

TARTALOM–MUTATÓ

Bevezetés	5
CLAIRON	9
NAPOLEON ÉS A SZÍNHÁZ	
Grassini.....	35
Talma	53
Georges.....	71
A Comédie hölgyei.....	115
Napoleon és a színház.....	134
RACHEL	
Országút, ucca, színpad	155
Üstökösök, ha találkoznak.....	164
Mindent, vagy semmit!.....	177
Színésznő-szerelem.....	184
Fejedelmi vér	190
A család.....	205
A halálos turné.....	211
URALKODÓK ÉS KOMÉDIÁSOK	219

A KÉPEK ÉS RAJZOK JEGYZÉKE

Clairon (Schenau rajza)	10
Grassini (Festmény után)	34
Az első konzul (Girodet festménye után).....	40
Talma (Singry rajza)	52
Georges-Weymer (Gérard festménye)	70
«Georges és Duchenois vetélkedése»*).....	78
Georges (Litográfia)	80
Napoleon egy st. cloudi színelőadás alatt (Girodet rajza)	144
Rachel 1840-ben (A. Charpentier litográfiája után).....	155
« Musset és Balzac».....	157
«Judith Holofernesz meghódítására készül».....	159
Rachel mint Roxane (Deveria színes rézkarca után)....	166
«Hogyan bánik a szerzőivel Rachel».....	168
«Rachel a színpadról megfenyegeti Musset-t».....	169
«Veron a franciák királynőjévé koronázza Rachelt»...	179
«A Comédie szobrai gyászolják a szerződészegő Rachelt»	181
Rachel mint Hermione (Geffroy rajza).....	184
«Rachel-tragédia».....	185
«A nagy tragika 99-edik visszatérése».....	207
«A Comédie igazgatója hiába marasztalja a turnéra induló Rachelt».....	212

*) Az idézőjelbe tett rajzok egykorú karikatúrák.

A képek és rajzok kliséit a Kurcz és Lajta
fotocinkográfiai műintézet készítette.